

СПИСАНИЕ ЗА БИБЛИОТЕЧНА ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

БИБЛИОТЕКА

ИЗДАНИЕ НА НАЦИОНАЛНАТА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

2-3'2010

ГОДИНА XVII

ISSN 0861-847X

СПИСАНИЕ ЗА БИБЛИОТЕЧНА ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

БИБЛИОТЕКА

ГОДИНА XVII. 2-3' 2010

БРОЯТ СЕ ПОСВЕЩАВА НА ЮБИЛЕЯ НА
СТ.Н.С. II СТ. Д-Р РУЖА СИМЕОНОВА

ГЛАВЕН РЕДАКТОР АЛЕКСАНДРА ДИПЧИКОВА
РЕДАКТОР ПЕТЪР ВЕЛИЧКОВ. КОРЕКТОР АНЕЛИЯ ГОРАНОВА
РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: АЛЕКСАНДЪР ДИМЧЕВ, АНЕТА ДОНЧЕВА,
АНИ ГЕРГОВА, АНТОАНЕТА ТОТОМАНОВА, БОРЯНА ХРИСТОВА,
ДОНКА ПРАВДОМИРОВА, ЕЛЕНА ЯНАКИЕВА, ЕЛИСАВЕТА МУСАКОВА,
НИНА ШУМАНОВА, СТОЯНКА КЕНДЕРОВА
ДИЗАЙН АНИ КОЛЧЕВА. ПРЕДПЕЧАТ ВАСИЛКА СТЕФАНОВА
ПЕЧАТНИ КОЛИ 10,75. ФОРМАТ 16 / 70 X 100. ТИРАЖ 360.
НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“. 1037 СОФИЯ,
бул. „ВАСИЛ ЛЕВСКИ“ 88
ТЕЛЕФОНИ НА РЕДАКЦИЯТА: 988 28 11 (304, 206).
E-mail dipchikova@nationallibrary.bg; peturveli4kov@abv.bg
ПЕЧАТНИЦА НА НБКМ. СОФИЯ 2010
РЪКОПИСИ НЕ СЕ ВРЪЩАТ. ISSN 0861-847X

ст.н.с. II ст. д-р Ружа Андреева Симеонова

С ъ д ъ р ж а н и е

П ъ р в и р а з д е л

ЕЛЕНА УЗУНОВА

- 5** За много години!
 Ружа Симеонова
 на 60 години

РЕНИ МАРЧЕВА

- 9** Архивните
 фотографски колекции

ОГНЯНА МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА

- 14** Българската
 национална библиотека
 и нейните директори

ЕЛЕНА ЯНАКИЕВА

- 22** Научните изследвания
 на ст.н.с. II ст. д-р Ружа
 Симеонова

В т о р и р а з д е л

ПЕТЪР ВЕЛИЧКОВ

- 35** Предизвикателствата на
 архивните документи
 и старите фотографии.
 Интервю с
 Ружа Симеонова

РУЖА СИМЕОНОВА

- 38** За едно новооткрито
 писмо до граф Николай П.
 Игнатиев

Т р е т и р а з д е л

ВОЙН БОЖИНОВ

- 52** Щрихи от живота
 на Кирил Дрангов

ЛЮБОМИР ГЕОРГИЕВ

- 62** Въпросът
 за другия

МАРЛЕНА ДИМОВА

- 73** Непубликуван документ
 на Константинополската
 патриаршия

СВЕТЛОЗАР ЕЛДЪРОВ

- 78** Йероним Стамов
 – самотният воин
 на Македония

НИКОЛАЙ ЖЕЧЕВ

- 87** Щрихи от биографията
 на Павел Хр. Висковски

АНТОАНЕТА КИРИЛОВА

- 96** Завещанието на
 Георги Симеонович
 за просветното дело

РОСИЦА КИРИЛОВА

- 105** За един етрополски
 книжовник – свещеник
 Симеон Бенчев

С ъ д ъ р ж а н и е

БОЯНА МИНЧЕВА

111 „Оживялата“
реликва

АНДРИАНА НЕЙКОВА

122 Българската архивна
реформа и съдбата на
архивите на бившите
специални служби

АНКА СТОИЛОВА

131 За номерирането в
арабските ръкописи

МИЛЕНА ТАФРОВА

160 Реформаторската дейност
на Мидхат паша
в Дунавския вилает

РАЛИЦА ЦВЕТКОВА

166 Образи от миналото
на Тетевен

171 Списък
на авторите

Хонорари не се изплащат. Всеки автор получава по 1 брой от списание „Библиотека“, в който е поместен негов текст.

Приемен ден за автори — сряда от 14 до 15 часа.

ЗА МНОГО ГОДИНИ!

РУЖА СИМЕОНОВА НА 60 ГОДИНИ

ЕЛЕНА УЗУНОВА

Старши научният сътрудник д-р Ружа Симеонова е родена на 1 февруари 1950 г. в гр. Радомир в семейството на Златка и Андрей Андрееви. През учебната 1969 г. е приета за студентка във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, където се дипломира през 1973 г. със специалност история и втора специалност – българска филология. Омъжена за офицер, тя заедно с него заминава за Стара Загора, а после семейството идва в София. В този начален период от трудовата си биография (1979–1981) Ружа работи като гимназиална учителка по история.

През 1981 г. тя постъпва в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, в отдел „Читални“, където работи до 1984 г. Следващ етап от нейното професионално израстване е назначаването ѝ в Ръкописно-документалния център на Националната библиотека, в отдел „Български исторически архив“. Там под ръководството на ст.н.с. Дора Белчева тя изпълнява задачи по обработка и разкриване съдържанието на специализираната сбирка „Портрети и снимки“. След пенсионирането на Д. Белчева Ружа става отговорник на колекцията и поема основната грижа по комплектуването, обработката и проучването на материалите от визуалната документация към отдела – един от най-богатите архиви от портрети и снимки, съхранявани на територията на България. Успешно издържаният конкурс за научен сътрудник през 1987 г. ѝ дава възможност за научно израстване като специалист по визуална документация в областта на епохата на Възраждането, следосвобожденската история на България и нашето съвремие. Заедно с работата си като изследовател по проблемите на визуалната документация Ружа защитава успешно дисертация за образователна и научна степен „доктор“ с тема „Националноосвободително движение на македонските българи“ (1998), а през 2003 г. се хабилитира като старши научен сътрудник II степен.

Когато започва работата си в Ръкописно-документалния център като сътрудник и по-късно отговорник за сбирката „Портрети и снимки“, Ружа се включва в няколко големи изложби на Националната библиотека като „илюстратор“, подкрепяйки с визуален материал идейните планове на експозициите, свързани с чествания на събития и личности от епохата на Възраждането.

Елементите на творческия процес и откривателството в работата ѝ се извяват в две поредици от изключително интересни изложби, чиито цели са основно да бъдат разкрити за публиката не само неизвестните факти от общата и културната история на България, но и да се обърне внимание на съществени проблеми от областта на консервацията и реставрацията на българските фотографии, дело на известни наши художници-фотографи.

Първата поредица от изложби разкрива не само непознати визуални материали,

но и хвърля нова светлина върху вече известни факти. Едно такова културно събитие е общата изложба, озаглавена „Портретът през Възраждането“, със специалисти от Националната художествена галерия, посветена на творчеството на най-известните и на някои неизвестни възрожденски художници. Изложбата представя резултатите от дългогодишно проучване на изкуствоведката Бл. Иванова из цяла България. Участието на Р. Симеонова насочва вниманието на зрителите към един интересен акцент, свързан със слабо известния факт, че голяма част от възрожденските художници са се занимавали любителски и дори професионално с фотография, а също, че са използвали част от тези снимки за изработването и на своите художествени произведения. В експозицията, редом с маслените портрети, са показани фотографии на художниците Ив. Доспевски от Самоков, Г. Данчов-Зографина от Чирпан, Д. Добрович от Сливен и др. Вниманието на публиката привлича един по-различен подход: редом с маслените портрети са поставени и копия на оригиналните фотографии, послужили за модел при работата на художниците. Принос в този общ проект е издаването на каталог, в който проблематиката е представена от гледната точка на изкуствоведа и на специалиста по визуална документация, а наблюденията са илюстрирани с копията на изложените произведения.

Друга изява, представяща творческите търсения и научните постижения на Ружа Симеонова, е представената през 2003 г. изложба „125 години от Руско-турската освободителна война. 1877/1878“. Подготовката на експозицията прави колектив, в който участват и колегите от Ръкописно-документалния център Любомира Трашлиева, Любомир Георгиев и Зорка Иванова. Изложбата е посрещната наистина с огромен интерес, защото в нея за пръв път по идея на Ружа Симеонова са представени документално и двете страни участнички във войната – Русия и Османската империя. На тази изложба е показан истинският размер на войната, водена на два фронта – на Балканите и в Кавказ. Не само с оригинални документи от фондовете на Българския исторически архив, но и с богат снимков материал е илюстрирано участието на турската армия и българското участие като опълчение, разузнаване и доброволна помощ. Водещата идея е да се покаже не толкова героичната страна на военните действия, а и ужасите, и смъртта, които всяка една война носи. Всъщност това е и една от основните причини изложбата да бъде посрещната с голяма симпатия от страна и на историците, и на обществото.

През 2006 г., във връзка със 130-годишнината от Априлското въстание, Р. Симеонова подготвя изложбата „Априлското въстание в паметта на нацията“. В осъществяването на експозицията се включват и младите колеги Нора Кавалджиева и Севдийе Али. Акцентът е снимковият материал. Голямо преимущество за участниците е фактът, че събираните в началото на миналия век документални материали, предназначени за написването на историята на Априлското въстание, се съхраняват в Националната библиотека. В изложбата е използвана част от снимковото наследство на големия български фотограф Иван Карастоянов, който по поръчение на Стоян Заимов успява да заснеме останалите живи участници в Априлската епопея, да запази за поколенията местата, където са ставали решителните битки с турските потери, изгледите от градовете и селата, взели най-активно участие във въстанието. Изключително въздействие върху публиката имат и многото показани документи от фондовете на БИА.

Във връзка с предстоящото честване на 150-годишнината от създаването на

Централното училище в Болград през 2009 г. на Ружа Симеонова е възложено организирането на изложба под заглавие „Българската Болградска гимназия – блян и реалност“. Задачата е много интересна, тъй като темата на честванията е свързана с дългогодишните въжделения на българите да изградят свое училище в условията на продължаващото турско робство. Заслугата за успеха се пада на българите, живеещи извън границите на Османската империя, които благодарение на живия си дух и решителност, успяват да издействат създаването на свое училище в бесарабските територии, населени с българи.

С помощта на документи и снимки са показани не само историята по създаването и дейността на училището, представени са образите на първите директори, учители и техните възпитаници, но и дълбокият замисъл на неговите първи ръководители. Става дума за изграждането на изключително родолюбива атмосфера сред учениците в училището, за създаването на пансион към него, чрез който да се привличат и българчета от поробените територии, както и за организирането на печатница, в която да се печатат учебници и книги, които да се разпространяват в цялата българска диаспора. В този смисъл важен акцент в изложбата е богатата гама от старопечатни книги, създадени в печатницата към Болградското училище. За тази цел своята експертна помощ оказва колегата Росица Кирилова от отдел „Ръкописи и старопечатни книги“, благодарение на което посетителите на изложбата се запознават с ценни старопечатни издания от специализирания фонд на Националната библиотека.

Освен документите в изложбата са представени и създателите на училището, на неговите първи директори и фотоси от родните им места, снимки на учители и най-вече на учениците, които в преобладаващата си част се явяват едни от градителите на новата българска държава. Експозицията, реализирана с помощта на Общобългарския комитет „Васил Левски“, е приета радушно от българската общественост и впоследствие Р. Симеонова и Р. Кирилова са поканени да участват в документален филм, посветен на Централното училище в Болград.

Втората насока в авторските търсения на ст.н.с. Р. Симеонова в полето на визуалната документация е разработването на проблематиката по опазването, консервирането и съхраняването на материалите от специализираната сбирка „Портрети и снимки“ към БИА. Това са първи реални стъпки в полето на модерните технологии за реставриране, експониране и изработване на важната документация по дигитализирането на този вид документи, свързана и с ползването на визуалните материали за научни издирвания. Във връзка с това Ружа Симеонова успешно си сътрудничи със специалисти от Лабораторията за консервация и реставрация на Националната библиотека и по-специално трябва да се отбележи плодотворното съдействие на н.с. д-р Рени Марчева. Този научен екип участва в две международни изложби, свързани с темата за опазването на снимковото богатство – „Форум Реставрация“ през 2007 и 2008 г. Началото на една по-активна дейност в тази насока е поставено още през 2003 г. с организирането на изложба и семинар „Опазване на културното визуално наследство. Консервация и реставрация“ с международно участие. Големият интерес на широк кръг специалисти към темата дава основание на двете сътруднички през 2007 г. да участват в първото издание на „Форум Реставрация“ с разработка на принципна схема за ползването и опазването на архивните снимкови материали. Изработен е постер, представящ пътищата, през които преминават

фотографиите, съхранявани в специализирания фонд на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – от изследователя, през потребителя, до звеното по консервация и реставрация. Постерът, озаглавен „Опазване и достъп до архивното визуално наследство“, предизвиква оправдан интерес, защото на тази научна среща това е и единственият материал, показващ нагледно етапите и методите, свързани с използването и опазването на архивни визуални материали.

Ружа Симеонова и Рени Марчева представят във „Форум Реставрация'2008“ изключително интересен личен албум на една от първите български медицински сестри. Албумът пристига в НБКМ по време, когато институцията не може да си позволи разход за неговото откупуване. Но тъй като той е изключително интересен и ценен, защото в него, наред с обикновените албумни фотографии има и няколко тинтипии¹, Р. Симеонова се обръща с молба към ръководството на Българския Червен кръст за финансиране на откупката за специализираната сбирка „Портрети и снимки“ на Националната библиотека. По листовете на албума има множество повреди в резултат на дългогодишна употреба и неправилно съхранение, поради което е предаден на Лабораторията по консервация и реставрация за цялостно реставриране, включително и на кожената подвързия, закопчалката и металния фрагмент за украса. Вече реставриран, той е едно от ценните постъпления в Библиотеката от последните години, а резултатите от реставрационно-консервационните работи в различните етапи са предмет на постера „Реставрация на снимков албум от края на XIX в.“ на научния екип в Международната изложба „Форум Реставрация'2008“.

* * *

Когато в един разговор с колеги през 2009 г. стана дума, че през февруари 2010 г. Ружа Симеонова навършва 60 години, много се учудих – винаги съм си мислела, че сме с по-малка разлика във възрастта. Ружа е една от колежките в сектора, с която имам най-дългогодишно общуване – познаваме се вече повече от четвърт век, а като че ли беше вчера денят, когато се запознахме, – тя все още работеща в отдел „Читални“, а аз, най-скоро дошлата в Ръкописния отдел. Нашето приятелство е имало своите върхове и спадове, така като е в истинското приятелство между хората, но не бих махнала от съзнанието си нито един спомен, свързан с Ружа и с нейното семейство. Виждах как растат децата ѝ, сядала съм на масата в дома ѝ, ходили сме заедно по пътеките на Витоша, с часове сме споделяли професионални и лични въннения...

И затова сега с радост казвам: „На многая лета, скъпа Руже!“

¹ Вид фотографска техника, характерна за края на XIX в.

АРХИВНИТЕ ФОТОГРАФСКИ КОЛЕКЦИИ

ОПАЗВАНЕТО ИМ – ГРИЖА НА РАЗНОРОДНИ СПЕЦИАЛИСТИ

РЕНИ МАРЧЕВА

Старите фотографски снимки, подобно на архивните документи, са важен и съществен дял от българското културно-историческо наследство. В тази си роля те са част и от нашия национален научно-документален архив. Днес те могат да бъдат открити в държавните и регионалните архиви и музеи, в художествените галерии и библиотеките, в научните институти, в редакциите на вестниците и телевизията, в сбирките на частните колекционери.

През последните години в целия свят интересът към старите снимки с историческа стойност преживява истински бум. Тези „спомени върху хартия“ се оказват не само колекционерска страст. Те се търсят като изкуство, документ, минало. Наблюдава се и сериозен интерес към връщането на старите фотографски техники, доказали се като качество и трайност. На старите снимки вече и учените гледат като на пълноценни исторически извори. Но този интерес освен известност носи и големи грижи на специалистите, натоварени с опазването и съхранението им. Институциите, които притежават подобни снимкови сбирки, както и специалистите, работещи в тази сфера, са изключително загрижени за обезпечаването на тяхната дълготрайност. Натрупаният опит от работата с тези специфични материали доказва през годините необходимостта от прилагането на подходящи методи за опазването им, за съхранението и консервацията им.

Осъществяването обаче на такава пълноценна грижа е възможно само при тясната връзка и пълното взаимодействие между двете заинтересовани от този важен въпрос страни – отговорниците на сбирките и консерваторите. Ежедневната грижа, пряко свързана с опазването на целия снимков фонд, принадлежи основно на отговорниците на снимковите колекции или респективно на техните собственици, ако говорим за частните колекции. Консерваторът има отношение към единичния визуален материал. За опазването на фотографиите от XIX в. е важна грижата и на двете нива. Затова от съществено значение е доброто сътрудничество между техните представители на основата на знания и опит по въпросите за естеството на фотографските принципи и процеси от XIX в.; на мерките за опазване и съхранение и на методите на консервация на снимковите сбирки.

Този засилен интерес към фотографските колекции и тяхното настояще и бъдеще провокира ЕСПА (Европейската комисия по опазване и достъп) да създаде през 1998 г. проекта SEPIA – „Осигуряване на опазването и достъпа до фотограф-

ските изображения в европейските страни“. След анкетно проучване в над 140 европейски института, които имат като обект на дейност поддържането и съхранението на активно действащи фотографски колекции, бе установено бъдещо тревожа заключение по отношение на функционирането и опазването на тези специализирани сбирки. Почти всички институти и организации са разширили максимално достъпа до своите колекции, но в същото време извършват минималното по въпроса за опазването им. Оригиналите са поставени в условия на слабо контролиран режим на достъп, което увеличава рискът от повреди, чупливост, замърсяване, избледняване на образите и пр. Очевидно е, че повсеместно по отношение на опазването се прави твърде малко. Една от причините е, че голяма част от анкетираните институти нямат сътрудници, специализирани да работят именно в областта на опазването на старите фотографии. Друг утежняващ фактор е липсата на достатъчно финансови средства, които да обезпечат подходящите условия за удължаване на живота им.

Същият проблем засяга и България. От една страна, той е изразен в засиленото търсене и използване на старите фотографии (най-вече от XIX в.), в недостига на финансови средства за осигуряването на подходящи физически и климатични условия за съхраняването на сбирките, а от друга, в липсата на единна програма за действие между сродните институти.

Сбирката „Портрети и снимки“ при БИА–НБКМ е една от най-големите и научно обработени български фотографски сбирки на XIX столетие. Тя притежава почти 80 000 екземпляра – оригинали и копия на снимки, които илюстрират историческото развитие на българския народ през Възраждането и в периода след 1878 г. От голямо значение е и фактът, че тези материали са и документално свидетелство за развитието на фотографското изкуство в нашата страна и демонстрират постиженията на едни от най-ранните български и чужди майстори на обектива.

Наличието на една толкова богата и ценна фотографска колекция, при това снабдена с много добър научен и справочен апарат, ни задължи да търсим пътища за нейното по-нататъшно развитие и дълготрайно опазване. Като най-важни стъпки в изграждането на стратегия по нейното опазване и съхранение бе полагането на основите на специфичната подготовка за профилирани специалисти за работа със снимките – ръководител на снимковата сбирка, консерватор и фотограф.

През 1999 г. в София беше организиран образователен семинар за подготовка на специалисти-консерватори и ръководители на сбирки под надслов „Опазване и консервация на снимкови колекции“. Курсът беше спонсориран от Фондация „Отворено общество“ с участието на чуждестранен лектор от страна на NEDCC – САЩ¹. През следващите години (2001 и 2003) специалист-консерватор и фотограф от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ преминаха практически курс по опазването, консервацията и реставрацията на снимков материал от XIX в. в NEDCC. Тяхната практика в този важен консервационен център се отрази веднага на качеството на работата със снимковата сбирка на НБКМ и резултатите не закъсняха. Последваха участия в семинари и изложби, работа по подобряване състоянието на редица изключително ценни образци, публикации, свързани с популяризирането

¹ Североизточен център за консервация на документи, гр. Андовър, Масачузетс.

на сбирка „Портрети и снимки“, предприеха се мерки за подобряване на условията на съхранение на фотографиите и мн. др.

През 2002 г. Лабораторията за консервация при Националната библиотека спечели и започна реализация на проект „Консервация, реставрация и опазване на фотографии“, спонсориран от Agence intergouvernementale de la francophonie². Проектът включваше възстановяване на 180 оригинални фотографии, отразяващи връзките между Франция, Белгия, Швейцария и България, свързани с живота и делото на отделни исторически личности, с образованието, дипломатията и др. Реализирането на този проект изискваше знанията и усилията както на консерваторите, така и на колегите, отговарящи и работещи със снимковата колекция. Този момент отбеляза началото на същинската съвместна дейност между специалистите консерватори от лабораторията и завеждащ снимковата колекция при БИА на НБКМ, д-р Ружа Симеонова.

Госпожа Симеонова, като историк, добре познаващ колекцията и състоянието на повечето фотографии, направи подбора на снимките, включени впоследствие при реализиране на проекта. Консервационната и реставрационната част бе изпълнена от подготвените в NEDCC консерватори. Съвместно бяха взети и следващите решения, засягащи микрофилмиране на оригиналите върху филм с архивно качество, създаването на мастер негатив и позитивите. По идея на Р. Симеонова последва фотокопиране на цветен ксерокс на реставрираните оригинали (лице и гръб) и последвалото им ламиниране. Получените цветни копия, направени по начин, възможно най-близък до оригинала, впоследствие дадоха възможност на ползвателите да се докоснат и работят с материали с автентична стойност. Тези „заместители“ успешно улесниха достъпа и предпазиха вече реставрираните оригинали от повторна употреба и близък контакт с ползвателите. Възстановените оригинали бяха поставени в нови индивидуални опаковки – папки и пликосе за предпазване от замърсяване и светлинно въздействие. Опаковките бяха със специално качество, свободни от лигнин и с неутрално рН. Впоследствие папките и пликосите – в зависимост от формата на оригиналите, бяха поставени в специални кутии: вертикални за малоформатните снимки и хоризонтални за голямоформатните, както и при подходящи температурно-влажностни условия³. Реализирането на този проект донесе не само професионална удовлетвореност на изпълнителите. Той повиши увереността им в техните възможности за опазването, консервацията и реставрацията на фотографиите на XIX в.

През 2003 г. Лабораторията за консервация реализира експозиция „Опазването на културното визуално наследство. Консервация и реставрация“. Нейната цел бе да популяризира получените до момента знания и умения от различните специализации в чужбина пред колегията в България – реставратори, библиотекари и архивисти. По тази изложба отново работихме съвместно с д-р Симеонова. Върху 22 пана бяха показани различните видове образователни програми – специализации, семинари, проекти, организирани от NEDCC и Френската национална библиотека

² Agence intergouvernementale de la francophonie – Междуправителствена агенция на франкофонските страни.

³ Температура на въздуха – $16 \pm 2^\circ\text{C}$, и относителна влажност RH – $55 \pm 5\%$.

за специалистите консерватори, работещи в НБКМ. Специализациите в NEDCC и Националната библиотека на Франция бяха показани в детайли върху паната и витрините, разположени под тях. Бяха използвани фотоси, правени по време на обучението на специалистите от НБКМ в САЩ и Франция. На изложбата бяха експонирани повреждащите фактори, различните начини на достъп и опазване на фотографии, методите на фотореставрация и литературата, която може да се използва при обучението на нови специалисти. В следобедните часове беше проведен семинар, засягащ същите въпроси.

Натрупаният през годините опит ни стимулира да предадем познанията си по въпросите на опазването на старите фотографии и на бъдещите студенти по библиотекознание и архивистика от СУ „Климент Охридски“. От 2003 г. в лекционната програма по въпросите на „Опазването на библиотечни и архивни материали“ е включена и темата за опазване и консервация на визуалното културно наследство. През април 2008 г. с Р. Симеонова взехме участие в III научна конференция „Българските архиви и университетската архивистика през XXI в.“ с доклад на тема: „За старите фотографии като част от архивното наследство и необходимостта от създаването на тесни специалисти за работа с тях“. Чрез доклада си представихме пред научната общност проблемите на опазването на фотографското архивно наследство. Изразихме отношението си към тях, като споделихме накратко и своя опит по поддържането и опазването на архивните снимкови материали. Подчертахме, че работата с толкова специфични материали изисква и съответни знания: познаване на специалните техники на изпълнението им, на историческата им стойност, на начина на описване, на каталогизиране и осигуряване на подходящо поддръждане и съхранение. Отбелязана бе и необходимостта от провеждането на специализирано обучение на настоящите и утрешни библиотекари и архивисти, пред които бъдещето ще разкрива много по-големи предизвикателства.

Дългогодишната ни съвместна работа с д-р Р. Симеонова по стабилизирането и опазването на специализираната снимкова сбирка на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в качеството на консерватор-експерт и историк-архивист ни даде основание да поставим тези проблеми като дискуссионни и в следващи наши публикации. През 2007 г. в сборника „Общуване с Изтока“ бе отпечатана статията „Как да съхраним архивното снимково богатство“⁴, а през 2008 г. участвахме в издание на Института за литература в Скопие с материал на тема: „Archives of photographs as part of Europe's cultural and historical heritage. Preservation and access in collection“⁵. Намерението ни бе чрез тези публикации да споделим своя скромнен опит, придобит от обединените усилия на разнородни специалисти в името на общата цел – опазването на архивното фотографско богатство, да обърнем внимание на колегията върху важността на този проблем. Искахме да покажем, че за постигането на реален успех и резултати е необходимо разнородните специалисти не само да са обединени от идеята, но да имат и много добра теоритична и практическа подготовка. Професионализмът, съчетан с едно добро познаване на характерните за

⁴ Симеонова, Р., Р. Марчева. Как да съхраним архивното снимково богатство. // *Общуване с Изтока*. Юбилеен сборник, посветен на 60-годиш. на Ст. Кендерова. – София, 2007, с. 248–257.

⁵ Предадено за печат.

XIX в. фотографски техники, може само да подпомогне ръководителите на подобни сбирки в страната още при първоначалния подбор на материалите. Разпознаването на тези специфични характеристики може да се използва не само при датирането и идентифицирането на самите снимки, но също и при определянето на мерките за тяхното опазване. Придобиването на такива знания и практически умения ще осигурят възможност както за качествена историческа експертиза на материалите, така и за организирането на благоприятни условия за опаковането, съхранението и ползването на всеки от видовете архивна фотография.

Резултатите от съвместната ни работа с г-жа Симеонова ни доведоха и до участие в придобилите широка известност сред реставратори и научни работници международни експозиции „Форум „Реставрация 2007“ и „Форум „Реставрация 2008“. Съвместното ни представяне бе реализирано с постери на тема: „Опазване и достъп до архивното визуално наследство“ и „Консервационни действия с цел опазване на снимков албум от края на XIX век“. Целта на проектите бе да се подчертае ролята на каталогизирането при архивните фотографии и значението му за опазването на оригиналите. Това става чрез:

- създаването на негативи и 35 мм контактни копия, които именно играят важна роля за първоначалното запознаване на ползвателите със съдържанието на снимките;
- записването на фотографските образи върху CD, DVD и микрофилм;
- ламинираните ксерокопия, чиито качества могат да удовлетворят и най-претенциозните изследователи.

Постерите доказаха значението на контролираното ползване за опазването на фотографските колекции, показвайки етапите, през които трябва да мине един оригинал, преди да попадне в ръцете на ползвателите.

Съществуват още наболели въпроси в това направление и те очакват своето решение. Вярвам, че ползотворното ни сътрудничество със ст.н.с. д-р Р. Симеонова, свързано с опазването, съхранението и използването на архивните фотографии, ще продължи. Съвременните технологии и практики разкриват нови перспективи за създаването на концепция и практики, свързани с опазването и използването на фотографските снимки.

БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА И НЕЙНИТЕ ДИРЕКТОРИ

ОГНЯНА МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА

Едно безспорно събитие в културния ни и обществен живот – 130-годишнината на Националната библиотека, е поводът за появата на книгата на Ружа Симеонова „Българската национална библиотека и нейните директори (1879–2009)“.

Юбилеят обаче не е единственият подтик за реализиране на замисъла. Преосмислянето на изминатия от институцията нелек път бе осъзнато като необходимост, предвид перспективите на нейното по-нататъшно развитие. Още повече сега, когато в световен мащаб се набляга така много на опазването на културно-историческото наследство и специално на книжовното богатство, когато на дневен ред стои въпросът за създаване на обща европейска дигитална библиотека – „Европеана“. Тя, както се знае, представлява специален интернет портал, който цели да гарантира достъп до европейското културно наследство, като осигурява ползването на подготвените в електронен вариант книги, периодични издания, документи, картини, филми, видео и радио архиви и пр., подбрани от библиотеките на всички страни от континента.

Книгата „Българската национална библиотека и нейните директори (1879–2009)“ е израз на признание към делото на ръководителите на институцията. Повечето от тях са ярки личности, заслужили за нейното утвърждаване и наред с това оставили име в различни области на науката и културния градеж, а други – по-малко известни, но също с приноси в организирането на библиотечната структура и в полето на библиотекознанието, макар останали в забвение.

Задълбоченото изследване, реализирано от Ружа Симеонова, старши научен сътрудник в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, надскача рамките на обичайните юбилейни издания и далеч не се ограничава в проучване на съдбите и служебните биографии на тези личности. Работата е била улеснена от трудовете на двама от бившите директори, чийто принос Р. Симеонова изтъква в предговора и на които се позовава в изложението. Първият от тези трудове – „История на Народната библиотека“ (1932) от Велико Йорданов, обхваща само ранния период 1879–1929 г., а вторият – на Константинка Калайджиева под наслов „Материали за историята на Народната библиотека“, отразява периода 1944–1978 г.

В своя труд Ружа Симеонова разширява времевите рамки от 1879 г. до наши дни. За да уплътни картината, тя привлича широк кръг източници, включително и много неизползвани досега документи. Съсредоточавайки се върху обекта на изследване – дейността на ръководителите на институцията, наред с това тя засяга основните проблеми през отделните етапи в професионалното развитие на Националната библиотека, прави опит да намери точното ѝ място в променящите се, понякога рязко, условия на нашия обществено-политически и културен живот.

Пътят на националното ни книгохранилище започва на 10 декември 1878 г., но официално отваря врати на 2 март 1880 г. През изминалите десетилетия то преживява какви ли не превратности. В уводните думи към труда редакторът – проф. Боряна Христова, настоящият директор на Библиотеката, обръща внимание на борбата с трудностите, която са водили открояващите се личности, вградили свои усилия за възхода на тази престижна българска културна институция. Действително книгата съдържа в тази насока богата информация. С повдигнатите покрай това съществени проблеми, касаещи културния ни живот, проучването на Ружа Симеонова убедително показва колко полезен е един съвременен ретроспективен поглед към пътя на Националната библиотека. За сполуката са помогнали както изследователският опит на авторката, тъй и продължителната ѝ работа с документални извори, и не на последно място с фотоархива към Ръкописно-документалния център на НБКМ.

В книгата читателите ще видят своеобразна галерия от образите на 31 директори. Някои от тях са били на този пост само няколко месеца, други – с години. Естествено и заслугите им са различни, а пък и мнозина остават известни повече като писатели, общественици, университетски преподаватели, публицисти, учени. В изложението си авторката анализира какво всеки от тях е допринесъл за по-доброто устройство на Националната библиотека, за българската библиотечна наука, за опазване на книжовното и ръкописното наследство, но и какви трудности е преодолял и така очертава развитието на институцията. За да отрази по-достоверно личностните приноси, тя, когато се налага, пояснява конкретните общественно-политически обстоятелства, които резонират в живота на НБКМ. В обективен тон са написани уточнените, макар и предадени в резюме, биографични справки освен за директорите и за упоменатите в текста личности, свързани с Библиотеката. Успоредно е проследен напредъкът в специфичните библиотечни дейности: комплектуването, обработката на постъпилите книги, създаването на различните каталози, съставянето на правилници, оформянето на отдели, появата на първите библиотечни издания – бюлетин, годишник, известия; ролята на учредения библиотечен съвет от ерудирани консултанти и пр.

Началният период от съществуването на институцията съвпада с първите десетилетия след Освобождението, когато интелигенцията в младото българско княжество, въпреки сложната външнополитическа обстановка, остава вярна на възрожденския устрем на нацията към просвещение. Този устрем не предвещава бъдещите трудности пред току-що учредената в столицата национална библиотека. Поемайки един след друг директорския пост, през първите години за нейното уреждане усърдно работят Георги Я. Кирков, Петко Р. Славейков, Константин Иречек, Васил Д. Стоянов, Димитър Маринов, Райчо Каролев.

Благоприятен факт в този начален етап са градивните усилия на такъв учен и ерудит като д-р Константин Иречек. Неговите познания тласкат напред работата на библиотечния колектив и с основание Р. Симеонова определя намесата му като най-ефективна. Познавайки европейските библиотеки, Иречек професионално разбирал нуждите на новосъздаденото национално книгохранилище и давал най-целесъобразни идеи и конкретни напътствия. Сетне и като министър на просвещението, и до самото си завръщане в Чехия реално съдейства за решаване на проблемите. Той не само настоява за нова сграда, но изработва инструкции за работата, набляга

на професионалната подготовка на библиотечните сътрудници, лично участва в съставянето на опис на придобитите стари ръкописи и пр.

В. Д. Стоянов, редакторът на „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“, също проявява амбиции и настойчивост като ръководител на Националната библиотека. На него обаче се налага да защитава правото на библиотечното ръководство да има решаваща дума при комплектуването на фонда с чуждестранна периодика и литература. По този въпрос често се сблъсквали разбиранията и амбициите на Министерството на просвещението със стремежа на директорите към самостоятелност на Библиотеката. По време на кабинета на Ст. Стамболов Министерството на просвещението упражнява силен натиск и вмешателство в работата му. Въпреки тази опека учредителят на БКД отстоява идеите си, съставя правилник, проектозакон за запазване старините в България и пр.

Много от добрите идеи на първите директори на практика остават неосъществени поради постоянния недостиг на финансови средства. Както може да се предположи, положението се усложнявало от липса на опит и далновидност и от лошата координация между административните органи. Показателна е съдбата на искането, повдигнато още през 1880 г. от Петко Р. Славейков, за задължителен депозит на всички книги, печатани в Княжеството. Именитият възрожденски публицист обаче заема директорския пост само един месец, след което ангажиран с политическа дейност, напуска Библиотеката. Повдигнатият ключов въпрос, макар и подновяван упорито от следващите директори, остава дълго нерешен. Проектозакон за задължителния депозит на издаваните книги в страната, както сочи авторката, е внесен в Народното събрание едва когато Константин Величков възглавява Министерството на просвещението.

Обосновано е заключението на Р. Симеонова, че отношенията с това министерство, под чиято шапка е Библиотеката, се оказват решаващ фактор. Породилото се напрежение между тях по времето на В. Д. Стоянов дълго не заглъхва, и, както става ясно, в тези отношения не рядко вземат връх не научни и принципни, а политически съображения и пристрастия. В ущърб на работата се отразявали и възникващите противоречия и конфликти на лична основа. Авторката не спестява обстоятелството, че различия във възгледите неведнъж водят до принудително напускане или отстраняване от директорския пост – това се случва още с първия директор, сетне с Пенчо Славейков... Не са премълчани и моментите, когато поради липсата на помещения и квалифициран персонал Библиотеката е на прага на хаос; когато поради неразбирателство, без да се поиска мнението на директора Ал. Козаров, е предоставена непригодна сграда; посочени са и слабостите в работата на назначените без специални познания в библиотечната наука директори – като д-р Давид Панайотов или иначе инициативният Вл. Шишманов...

В представата на някои неизкушени почитатели Националната библиотека е място сакрално, където онези, които ценят писменото слово, може да влязат в досег със стари ръкописи и книги, с новоизлязла периодика, да проучват някогашни книжовни паметници, място, където цари тишина и спокойствие. Нещо повече, те предполагат, че самата институция, обърната към историческото и културното наследство и зачитаща принципите на приемствеността, е пощадена – изолирана от политическите катаклизми, от проблемите и страстите на деня. Книгата променя тази представа. Действителността при днешните условия в нашата страна е

по-друга. Много са перипетиите, през които преминава Националната библиотека като институция във военновременните периоди и в контекста на обществено-политическите събития.

Невероятно труден се оказва пътят на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – от първото хранилище на българското книжовно богатство, прибрано отначало в Бююк джамия, до построяването на съвременната монументална сграда. Десетилетия наред е водена истинска борба от ръководителите на Библиотеката за подходяща сграда, в която да се разположат попълващите се все повече фондове от наши и чуждестранни книги и периодика, а по-късно и постъпващите архиви. Ала вместо радикално решение за изграждане на специална сграда библиотечните фондове и каталози се налага да се пренасят и институцията да функционира временно ту на едно, ту на друго място в непригодни за целта помещения: на ул. „Цариградска“, на ул. „Г. С. Раковски“. За облекчаване на възпикущата нужда от хранилища са строени и временни пристройки. Проследявайки тези обективни трудности и палиативните мерки на меродавните власти, авторката не премълчава, че някои просветни министри, ръководители на ведомството, на чието подчинение е Националната библиотека, нееднократно са пренебрегвали справедливите и обосновани искания на нейните директори, подценявайки проблемите на институцията.

Немара към културно-историческото наследство сякаш проявява и българското общество, немара, с която, уви, не сме скъсали напълно и днес. За нея влияе и честата смяна на министрите, както и на самите директори, което се отразява зле върху функционирането на Библиотеката. Тук от гледна точка на постигнатото в труда на Р. Симеонова естествено засягам дейността само на отделни директори. В книгата ѝ читателят ще открие сведения за проявите на всеки от тях.

Не може да пропусна да подчертая обаче безрезервната компетентна подкрепа, която институцията получава от проф. Иван Шишманов, когато застава начело на Министерството на просвещението. Той предвидливо командирова поддиректора на Библиотеката Пенчо Славейков в няколко европейски страни, за да се запознае с уредбата на техните национални библиотеки. След връщането си именитият поет, вече назначен за директор, заживява с отговорността на поста и мисията за решителна промяна. Първото, което прави, е да подбере отлични помощници – високообразовани и подготвени хора – Петко Ю. Тодоров, библиографът д-р Никола Михов, П. К. Яворов, ориенталистът д-р Иван Димитров. Последният, както отбелязва със съжаление авторката, загива във войните съвсем млад, преди да разгърне в пълнота изявените си творчески способности.

Липсата на пари спъва много от инициативите на Пенчо Славейков. В хода на водените ежедневни битки за по-нормални условия и темп в работата на Библиотеката, както изяснява Р. Симеонова, той влиза в конфликт с политическия кръг около министъра С. С. Бобчев. Следват поставяне на непосилни задачи, несправедливи обвинения, служебно понижение, а накрая през 1911 г. – уволнение на поета, който огорчен, а и тежко болен, заминава за Италия, където скоро умира. На неговия пост е назначен нов директор – братът на С. С. Бобчев. Впрочем това едва ли е изненадващо предвид някои неизкореними сякаш нрави в нашия обществен живот. Никола Бобчев, поемайки поста, полага усилия, алармира за тревожното състояние на Библиотеката при липсата на сграда, но междувременно Балканската

война обръща приоритетите и нуждите на културните институции остават назад. Все пак, както подчертава авторката, Библиотеката не затваря врати.

В този особено тежък период става промяна в ръководството. Направо от фронта през септември 1913 г. идва д-р Александър Златанов – един от успешните директори на Библиотеката. Той е родом от Пирдоп, д-р на юридическите науки, завършил образованието си в Швейцария, известно време учителствал в 1 мъжка гимназия в София. Неговите доклади, които Ружа Симеонова за първи път проучва, разкриват загрижеността му за институцията, когато установява, че години наред по каталога не е работено и библиографският бюлетин е спрял да излиза. За да влезе в релси работата, буквално затлачена във военновременните условия, се налага да бъдат командироваани учители в Библиотеката. Така идва едно сериозно попълнение от способни и образовани млади хора, сред тях е Вл. Т. Хиндалов, завършил лицей Галата сарай и Отоманския университет, който поема Ориенталския отдел. За зам.-директор на д-р Златанов е назначен изявилият се вече писател и общественик Стилиян Чилингиров, който тук проявява изключителната си работоспособност. Натрупвайки професионални знания по библиотечно дело, той избистря концепцията си за по-доброто функциониране на институцията.

Пълното разбирателство и съгласуваност между д-р Ал. Златанов и Ст. Чилингиров става фактор за значителни успехи. Въпреки оскъдицата са възстановени годишникът и библиографският бюлетин, изготвен е систематичен каталог, съставен е нов правилник, съобразен с нормите в Европа. За градивната работа в Библиотеката допринася и разбирането от страна на новия министър на просвещението Петър Пешев.

Според обоснованата преценка на Р. Симеонова Стилиян Чилингиров способства особено да се издигане мястото на Националната библиотека като научно средище. По времето, когато той е ръководител, се изработват каталози, полагат се грижи за спасяване на отделни архиви и ръкописи. През 1920 г., след като е въведен Законът за трудовата повинност, той, като директор, чрез министерството изисква да се изтеглят от фронта мобилизираните учители и образовани чиновници, които да се прехвърлят за по-целесъобразно в националното книгохранилище. Така в библиотеката попадат Николай Райнов, Трифон Кунев, Димитър Страшимиров, Добри Христов. А работата им тук не минава без следа както за тяхното израстване, така и за ускоряване въвеждането на европейските норми в Библиотеката. Естествено в течение на годините постепенно се преодолява първоначалното непознаване на библиотечната наука, постъпват нови подготвени сътрудници, привлечени са за консултанти известни учени – Л. Милетич, Ал. Теодоров-Балан, Беньо Цонев и др.

В не по-леки години (1923–1928) директор е писателят и литературен историк Божан Ангелов. При него се поставя акцент върху Ориенталския отдел и върху подготовката на тюрколози. След Б. Ангелов библиотеката ръководи шест години Велико Йорданов, който пък набляга на откупуването на ръкописи и архиви. По негово време биват открити и откупени автентичните преписи на протоколите от процеса срещу Васил Левски и неговите сподвижници. Историята е известна – собственикът на книжната фабрика в Княжево получава вагон с отпадъчна хартия от Турция, съгласно сключена търговска сделка. Неговата съобразителност и предупреждението му за попаднали в пратката ценни османотурски документи е последвано от експертиза на неколцина османисти, които е изпратил спешно

директорът на библиотеката Велико Йорданов. И в резултат безценните книжа са спасени.

Двадесетият по ред ръководител на институцията е Райчо Райчев, поет и писател, известен с псевдонимите Горянин и Вирсавиев. Първоначално, както отбелязва авторката, той работи като главен библиотекар и помощник-директор в Националната библиотека, а от 1934 г. я възглавява. Тежък е обаче жребият му като директор. След като пламва Втората световна война, неговата основна задача е опазването на библиотечното имущество. Битката за нова сграда, която дотогава се води упорито, се оказва без близка перспектива. Войната коренно променя условията. Р. Райчев съвременно и многократно иска напътствия, предвиждайки задължително евакуиране на книжовното богатство и ръкописните сбирки. От министерството идват обаче противоречиви нареждания и накрая по време на англо-американските бомбардировки той е принуден да осигурява по спешност и ползва за временно съхраняване на книгите помещения и коридори на Съдебната палата и Българската народна банка. Много живо Ружа Симеонова разказва как след една от януарските бомбардировки над София се стига до затрупване на голяма част от книгите под срутената сграда. Те все пак са изровени изпод железобетона с помощта на трудоваци, организирани от директора, сетне с камиони пренасяни на по-безопасни уж места до деня на най-ожесточената бомбардировка над София на 30 март 1944 г. Тогава Библиотеката понася още по-тежки загуби – изгаря основната библиотечна сграда, унищожени са десетки хиляди томове и каталози по време на последното пренасяне. Тъжен е фарсът със съденето на този директор от народния съд като виновник за загубата при създалите се обстоятелства по време на бомбардировките, описани обективно от авторката.

Възобновяването на работата по строежа на нова библиотечна сграда и довършването ѝ през 1953 г. е свързано с назначаването на Тодор Боров за директор на Националната библиотека (1944–1949). Амбициозен и отлично подготвен филолог и професионален библиограф Т. Боров, подпомогнат от финансовия министър и новите условия, има възможност да се изяви с мащабни идеи и като организатор. С право е определен от авторката като „знакова фигура“ в българското културно и научно пространство. Под негово ръководство Библиотеката се оформя като методически център; усилено се организират колекции от ръкописи и архиви. Безспорни са заслугите му и като директор на основания през 1941 г. Библиографски институт, както и като професор в създадената през 1952 г. катедра „Библиотекознание и библиография“ при Софийския университет. Освобождаването на Т. Боров през 1949 г. е обусловена от обстоятелствата около Трайчо Костов, който в края на същата година изненадващо е назначен за следващ директор на Националната библиотека. Но, както е отбелязано в книгата, Костов се оказва един от директорите с най-краткотраен престой – заемал е поста около три месеца, преди да бъде арестуван и започне политическия процес срещу него.

Сполучливо са представени съществените стъпки, които бележи Националната библиотека по време на следващия директор – завърналият се от Съветския съюз политически емигрант Георги Михайлов, изпълняващ същевременно ръководна длъжност в Комитета за наука, изкуство и култура. Той има за еталон Държавна библиотека „Ленин“ (дн. РГБ – Москва) и набляга на подбора на кадрите; по негово време се създават отделите: Справочен, Библиографски, Методически, Фотослужба,

Химическа лаборатория. През 1954 г. Националната библиотека е призната за научен институт и методически център на библиотеките в страната. За кратко през 1964 г. директор е Орлин Василев, годината съвпада с интегрирането на Библиографския институт, което води до големи кадрови промени. Улеснен от обстоятелствата, въпреки че му липсва опит и специална подготовка, той успява да привлече отличен екип от сътрудници.

През следващите години възходът на Националната библиотека, както подчертава Ружа Симеонова, се постига тъкмо благодарение единодействието на екипа от професионалисти, начело с новия директор – Константинка Калайджиева, която ръководи институцията най-продължително – от 1965 до 1983 г. Със специална библиотечна подготовка и квалификация в съответната научна област, добита в различни европейски страни, са както тя, тъй и ръководните сътрудници: Анелия Вълчева, Лиляна Албанска, Кирила Възвъзова, Кремена Зотова, а покрай тях израства професионално и целият колектив. Всеки, запознат с успехите на библиотечното дело от това време, ще се присъедини към високата оценка, дадена в книгата – за безспорния принос на К. Калайджиева – първата жена директор на културна институция у нас, както и на нейния екип. В този период се изработва цялостна концепция за развитието на Националната библиотека, съобразно със световните тенденции, институцията е изведена от подчиненото ѝ положение спрямо Министерството на просветата. И нещо особено важно – тя се развива съобразно нуждите на научната общност.

Приемствеността, редом с настъпилите нови моменти, авторката разкрива в изложението за следващите директори: Петър Караангов, Атанас Натев, Александра Дипчикова, Вера Ганчева и Кирил Топалов, всеки от които има свой влог за подобряване научно-практическата дейност на Библиотеката. По времето, когато начело е ст.н.с. Ал. Дипчикова, специалист по новите информационно-комуникационни технологии, в духа на промените след 1989 г. падат забраните за ползване на т.нар. Спецфонд; по нов начин се организира и контролно-методичната дейност. По време на своето управление проф. Кирил Топалов пък успешно обогатява международните връзки на Библиотеката, подписвайки договор за сътрудничество с Турската национална библиотека в Анкара и установявайки контакт с Конгресната библиотека във Вашингтон. През тези години, както сочи Р. Симеонова, усилията се съсредоточават върху проекти за развитие на национална автоматизирана библиотечно-информационна мрежа, съставят се нови нормативни документи. Слага се начало на дигитализиране на документи от архивите. Повишен е международният престиж на институцията – Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ е приета в мрежата от асоциирани библиотеки към ЮНЕСКО.

Последните страници на книгата са отделени за директорката, която възглавява институцията от десет години насам – проф. дфн Боряна Христова – изявен учен и общественик. Наред с приносите ѝ в научната област, в която работи, – старобългаристика и славистика, тя ръководи научната дейност на Библиотеката, както и всестраниното ѝ развитие. През тези години във фокуса на вниманието са други задачи: изграждането на локална компютърна мрежа, която вече обхваща цялата Библиотека; създаден е Дигитален център, упорито се работи върху Виртуална библиотека и пр. С основание Р. Симеонова изтъква и широко застъпеното в ново време международно сътрудничество и разгърнатата популяризаторската дейност

(чрез изложби, експозиции, премиери на книги и пр.) – като очевидни показатели за напредъка и достойното място на Националната библиотека в културния и обществен живот на страната.

Познавателната и справочна стойност на книгата се подсилва от факта, че авторката предоставя под линия кратки справки за основните упоменати в изложението лица: както хора, работили в библиотеката, така и учени, министри, политици, дейци на културното поприще, дарители. Между личностите, с които тя запознава по този начин читателя, са: Валерий Погорелов, Беньо Цонев, Божана Троянова, Христо Борина, Николай Райнов, Трифон Кунев, Стоян Омарчевски, ген. Паприков, Антон Драндар, Димитър Подвързачов и пр. При едно бъдещо повторно издание е желателно да се разшири специално кръгът от лица, преплели завинаги името си със съдбата на Библиотеката – както пропуснатите заместник-директори д-р Маньо Стоянов и проф. Божидар Райков, така и други заслужили изследователи и библиотечни сътрудници. Добре би било също в заключителната част на книгата да намерят обобщение някои принципни въпроси, например за задължителния депозит на книгите и за промените в структурата на институцията, за които се говори по повод постъпки на един или друг директор, но представата за сложния път на решаването им е непълна.

Поднесената богата информация е онагледена с визуален материал, подбран с прецизност и вещина. Грабват погледа изгледите от стара София, портретите на основателите на библиотеката и техните следовници, снимки от изложби, форуми и срещи на културни дейци, заглавни страници на стари ръкописи, образци на архивни документи и пр. Художественото оформление и полиграфското изпълнение на книгата – работа на художника Валентин Георгиев и издателска къща „Христо Ботев“, отговарят на високите изисквания за подобни най-престижни издания.

Трудът на Ружа Симеонова „Българската национална библиотека и нейните директори (1879–2009)“ благодарение на солидната документална основа, с поставените нови акценти и с повдигнатите въпроси буди не само размисъл, той същевременно е важна стъпка и стимул за написване на бъдеща цялостна монография върху историята на институцията. И, във от съмнение, този пример би повлиял за изучаване миналото и на други институции – една пренебрегвана проблематика, чието значение у нас едва през последните години се преценява като необходима предпоставка за осветляване на българската държавност.

НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА СТ. Н.С. II СТ. Д-Р РУЖА СИМЕОНОВА БИБЛИОГРАФИЯ И КРАТЪК КОМЕНТАР

ЕЛЕНА ЯНАКИЕВА

Библиография

Самостоятелни трудове

1985

1. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885–1885 : Обзор и фотогр. материали, съхранявани в сбирката „Портр. и снимки“ [на Нар. библи. Кирил и Методий – София] / Състав. Ружа Симеонова ; Ред. Елена Стателова. – София : Нар. библи. Кирил и Методий, 1985. – 107 с.: с ил., портр.

1998

2. Организации за подпомагане на македонските българи : (1878–1894) : Науч. ръководител Дойно Дойнов ; Рец. Елена Стателова, Димитър Гоцев. – София, 1998. – 322 с.

[Дис.] Защитена пред СНС по нова и най-нова история, 18.II.1999. – Утв. от ВАК с прот. № 8–4 от 3.III.1999. – Библиогр. в края на текста.

Автореферат. – 1999. – 24 с.

2002

3. Фотографски алманах на националнообединителното движение на българите в Македония и Одринско. 1878–1934 : Опис на архивните фотографии, съхранявани в сбирка „Портрети и снимки“ при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. – София, 2002. – 320 с.

Хабилитационен труд (ръкопис).

2009

4. Българската национална библиотека и нейните директори (1879–2009) : Ред., [увод] Боряна Христова. – София : ИК Христо Ботев, 2009. – 184 с.: с ил. Изд. на Нар. библи. Св. св. Кирил и Методий. Библиогр. с. 178–179.

Студии и статии

1986

5. За някои фотодокументални материали в сбирка „Портрети и снимки“. // Библиотекар, 1986, № 12, с. 29–32.

6. Новопостъпили снимкови материали за живота на възрожденския деец Иван Говедаров. // *Библиотекар*, 1986, № 12, с. 29–32.

7. Ценен експонат. Новопостъпила снимка на Иванка Хр. Ботева. // *Вечерни новини*, № 33, 9 февр. 1986.

1987

8. Състояние и перспективи на научно-справочния апарат на сбирка „Портрети и снимки“ при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. // *Материали* от науч. конференция „Научно-справочен апарат в архивите и пътищата за усъвършенстването му“. – София, 1987, с. 288–293.

1988

9. Ценно дарение. // *Библиотекар*, 1988, № 11, с. 29–33.

Новопостъпили снимки във фонда на Ръкописно-документалния център при НБКМ на поп Ангел Чолаков, участник в Съединението на Княжество България и Източна Румелия.

1989

10. Кореспонденцията между проф. Марин Дринов и Димитър Ризов във връзка с проектираното издаване на „Македонски календар“, съхранявана в БИА при НБ „Св. св. Кирил и Методий“. // *Материали* от науч. конференция „150 г. от рождението на Марин Дринов“. – София, 1989, с. 203–207.

1990

11. Визуални материали за Филип Тотю и неговата чета от 1876 г., съхранявани в сбирка „Портрети и снимки“ при Ръкописно-документалния център на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. // *Сб. материали* „160 години от рождението на Филип Тотю“. – Две могили, 1990, с. 68–74.

12. „Македонски календар“ и участието на българската интелигенция в културно-просветното движение в Македония (1889–1890). // *Изв. държ. архиви*, 1990, № 60, с. 307–355.

13. Неизвестна снимка на Стефан Караджа. // *Прослава* : Юбил. изд. на Министерството на културата по повод 150 г. от рождението на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. – София, 1990, с. 5.

1992

14. Георги С. Раковски през погледа на библиографа. // *Бълг. книга*, 1992, № 9, с. 45–47.

15. Дора Белчева-Попсазова : [Биобиблиогр.]. // *Изв. Нар. библ.* „Св. св. Кирил и Методий“, XX (XXVI), 1992, с. 516–518.

16. Принос към биографията на известния български книгоиздател Иван Говедаров. // *Бълг. книга*, 1992, № 10, с. 5–9.

1993

17. Българо-македонската лига в Русе от 1880 г. // *Военноист.* сб., LXII, 1993, № 5, с. 18–27.

18. Към историята на едно отвлечане. // *Библиотека*, 1993, № 8, с. 48–52.

1994

19. Македонската емиграция по време на Стамболовото управление. // *Арх. преглед*, 1994, № 1–2, с. 35–38.

20. Неизвестни страници от българската история. // *Библиотека*, 1994, № 11, с. 33–36.

Спомени на юриста д-р Димитър Иванов Папазов.

21. Организацията на македонските българи. // *Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944 : Т. 1 : Борби за запазване на единството на българската нация 1878–1893.* – София, 1994, с. 277–290.

1995

22. Из албума „Българска съкровищница“ на Иван Енчев – Видю. // *Библиотека*, 1995, № 2, с. 37–41.

23. Участие на македонските българи в Княжеството и Източна Румелия в осъществяването и защитата на Съединението. // *Съединението на България от 1885 г. и националнообединителната програма на българите : Сб.* – Пловдив, 1995, с. 142–148.

24. Фотографии на Филип Тотю и неговата чета от 1876 г. // *Библиотека*, 1995, № 4, с. 39–42.

1996

25. Априлското въстание в старите снимки. // *Стоянов, Захари. Записки по българските въстания ; Предг. Николай Генчев.* – [2. изд.]. – София, 1996, с. 16–17.
Съставителство на илюстративния материал (128 с.)

26. Дружество „Св. св. Кирил и Методий“ – създаване и дейност (1891–1894). // *Изв. Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“*, 22(28) [за 1994], 1996, с. 125–258.

27. Неизвестни документи за процеса и разстрела на майор Коста Паница през 1890 г. // *Военноист.* сб., LXV, 1996, № 2, с. 95–112.

Статията е част от неиздадените спомени на Димитър Папазов „Преживено минало“, съхранени в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Продълж. вж *Изв. държ. архиви*, 2001.

28. Приносът на българските фотографии за съхраняване на общонационалната памет във връзка с Априлското въстание. // *Титани* : [Докл., съоб-

щения, материали от науч. конф., проведена в Г. Оряховица на 26. IV.1996 г.] / Огняна Маждракова-Чавдарова и др. ; Състав. Иван Бъчваров. – В. Търново, 1996, с. 267–270.

1998

29. Протоколи на Българо-македонското благотворително дружество в град Русе (1884–1887). // *Изв. държ. архиви*, 1998, № 70, с. 241–261.

1999

30. Българската културна общественост в помощ на македонските българи (1885–1894). // *Библиотека*, 1999, № 5, с. 54–63.

С библиогр.

2000

31. Създаване, състояние и проблеми на организациите за подпомагане на македонските българи (1878–1885 г.). // *В памет* на Константин Пандев – българските националноосвободителни движения след Берлинския конгрес 1878 г. : Науч. конф., Гоце Делчев, 1998 г. / Ред. кол. Г. Марков и др. – София, 2000, с. 29–39.

2001

32. Българската възрожденска фотография : Художници-фотографи. // Портретът през Българското възраждане / Състав. Благовеста Иванова ; [Текст] Благовеста Иванова, Ружа Симеонова. – София, 2001, с. 65–71.

33. Болгарская культурная общественность в помощь македонским болгарам (1885–1894 гг.). // *Bulg. Hist. Rev.*, XXIX, 2001, № 3–4, p. 151–158.

С библиогр.

Дейността на софийското култ.-просв. д-во „Св. Климент“.

34. Отново за процеса и разстрела на майор Коста Паница. // *Изв. държ. архиви*, 82, 2001, с. 116–141.

2002

35. Българските професионални фотографии и Априлското въстание. // *Год. Общобългарски комитет Васил Левски*, 4, 2002, с. 257–261.

36. Съществува ли последна фотография на Васил Левски? : По спомени на придворния фотограф Иван Карастоянов. // *Апостолът*. Юбил. изд. на Общобългарски комитет и Фондация „Васил Левски“ по повод 165 години от рождението на Васил Левски. – София, 2002, с. 21.

37. Цариградските фотоателиета и българското присъствие в имперската столица (1839–1912) [в специализираната снимкова сбирка на БИА–НБКМ]. // *Минало*, IX, 2002, № 1, с. 38–43.

2003

38. Визуални материали за националноосвободителното движение (1878–1903), съхранявани в сбирка „Портрети и снимки“ при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. // Изв. държ. архиви, 85–86, 2003, с. 34–60.

39. „Македонските пристрастия“ на Панайот Хитов. // Библиотека, 2003, № 6, с. 53–57.

2005

40. Алманах на българските национални движения след 1878 г. / Състав. Георги Марков и др. ; Отг. ред. Константин Косев, Ангел Димитров ; Предг. Дойно Хр. Дойнов. – София : Акад. изд. Марин Дринов, 2005. – 640 с.: с ил., факс., к., 8 л. : цв. ил.

Автор на: Благотворително дружество (Пловдив), с. 105; Българо-македонска лига (Русе), с. 105; Българо-македонски революционен комитет „Искра“ (Русе), с. 106; Българо-македонско благотворително дружество (София), с. 107; Българо-македонско благотворително дружество (Русе), с. 107–108; Македонска дружина (Пловдив), с. 167; Македонско благотворително дружество (София), с. 181; Македонско дружество (Пловдив), с. 181–182; Млада македонска книжовна дружина (София), с. 184–185; Георгов, Георги Андреев, с. 279; Георгов, Илия Андреев, с. 279–280; Диамандиев, Васил, с. 288–289; Живков, Никола Атанасов, с. 298; Кепов, Иван Петров, с. 307; Шахов, Коста, с. 378; Славянско благотворително общество, с. 414; Дринов, Марин Стоянов, с. 444–445; Славейков, Петко Р., с. 457.

41. Кюстендилското македонско дружество и четата на Адам Калмиков. // Изв. Ист. музей – Кюстендил, 11 [за 2004], 2005, с. 81–87.

42. Ролята и приносът на македонските организации за Съединението на Княжество България и Източна Румелия. // [Сто и двацет години от Съединението]. // Наше минало, 2005, № 30, с. 28–36.

43. Ст.н.с. Кирила Възвъзова-Каратеодорова (1917–2005) : [In memoriam]. // Българско Възраждане – идеи, личности, събития, 7, 2005, с. 240–241.

44. Съединението на Източна Румелия и Княжество България през погледа на един македонски българин : Из спомените на Василий Диамандиев. // Изв. държ. архиви, 89, 2005, с. 286–298.

Рез. на рус. и англ. ез. Съдържа и текста на док.

2006

45. Неизвестни документи за написването на [книгата на Стоян Заимов] „История на Априлското въстание“. // Изв. държ. архиви, 91, 2006, с. 320–419.

46. Фотографските документи – извор за генеалогична информация. // Родознание и генеалогия, XI, 2006, № 2, с. 25–28.

Сбирката „Портрети и снимки“ към БИА–НБКМ.

47. Чешкото присъствие в албумите на Иван Енчев – Видю. // *Владимир Сис и България* : Сб. статии от Нац. науч. конференция „Владимир Сис и България“, организирана от Инст. по история – БАН и проведена на 22–23 ноември 2003 в Хасково / Състав. Ани Златева. – [София], 2006, с. 203–207.

2007

48. Из богатството на снимковата сбирка на НБКМ. // *Историята и книгите като приятелство* : Сб. в памет на Митко Лачев / Състав. Надя Данова и др. ; [Послел. Светлана Иванова]. – София, 2007, с. 462–470.

49. Как да съхраним архивното снимково богатство. // *Обикуване с Изтока* : Юбил. сб., посветен на 60-годишнината на Стоянка Кендерова / Състав. Любомир Георгиев. – София, 2007, с. 248–258.

Съвместно с Р. Марчева.

50. Кирила Възвъзова и документалното наследство на Васил Левски. Смислът на един живот. // *Българско Възраждане – идеи, личности, събития*, 9, 2007, с. 118–126.

51. Още веднъж за учителя Христо Златев и българското училище в Александрия. // *Ист. преглед*, LXIII, 2007, № 3–4, с. 95–110.

Рез. на англ. ез. с библиогр.

2008

52. Визуални материали за историята на София в специализираните фондове на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. // *София и нейното културно-историческо наследство*. – София, 2008, с. 200–204.

53. Визуални материали, свързани с Независимостта : От колекцията на сбирка „Портрети и снимки“ при НБКМ. // *Библиотека*, XV, 2008, № 5–6, с. 63–67.

Съвместно с Н. Кавалджиева-Пенева.

54. Archives of photographs as part of Europe's cultural and historical heritage : Preservation and access. // *Transitions through History and Culture*, 2008.

Съвместно с Р. Марчева.

2009

55. Блян и реалност : Изложба, посветена на 150 г. от откриването на Централното българско училище в Болград. // *150 години Болградска гимназия* : Юб. вестник. – София, 2009, с. 4.

2010

56. [Рец.]. // *Дълбоките корени*. Книга за родовете, от които произхождам. – София, 2010, с. 16–18.

Рец. за първото изд. на същата книга.

57. За едно новооткрито писмо до граф Николай П. Игнатиев : Из архивното наследство на възрожденския художник Николай Павлович. // Библиотека, 2010, № 2–3, с. 38–51.

Доклади от научни форуми

1984

58. Фотодокументи за историята на град Силистра и силистренския край, съхранявани в сбирка „Портрети и снимки“ при НБКМ : Научна конференция, посветена на 25 г. от създаването на ДА. – Силистра, 1984.

1986

59. Фотодокументални материали за военномедицинското обслужване по време на Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война : Седми международен конгрес по история на медицината. – Велико Търново, 1986.

1998

60. Снимков материал за историята на железопътното дело в България : Научна сесия „100 Български железници“. – Горна Оряховица, 1998.

2000

61. Нови данни за живота и дейността на възрожденския учител Христо Златевич : Румъно-българска научна конференция „165 години от създаването на град Александрия“. – Румъния, Александрия, 2000.

2001

62. Създаване и дейност на българо-македонски дружества в Добруджанския край : Научна конференция „Нови документи за Добруджа“. – Добрич, 2001.

2002

63. „Македонските пристрастия“ на Панайот Хитов : Научна конференция, посветена на П. Хитов. – Сливен, 2002.

2003

64. За визуалните материали, свързани с движението за освобождение на македонските българи след 1878 г. Нови данни за фотографиите на Даме Груев : Международна научна конференция, посветена на 100-годишнината от смъртта на Д. Груев. – Благоевград, 2003.

65. Из албумите на Иван Енчев – Видю : Научна конференция, посветена на 125-год. от създаването на НБКМ. – София, 2003.

66. История на снимковата сбирка при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и необходимостта от опазване на старите снимки като исторически и културни извори : Семинар на тема „Опазване на културното визуално наследство. Консервация и реставрация“. – София, 2003.

67. Кюстендилското македонско дружество и четата на Адам Калмиков : Научна конференция „Велбъжд, Пауталия, Кюстендил“. – Кюстендил, 2003.

2004

68. Фотографските документи – извор за генеалогична и краеведска информация : Национална научна конференция „Генеалогия и краезнание – проблеми на съвременната методология и практика при проучването на родовете и родния край“. – София, 2004.

2005

69. Фотографски материали за историята на София във фондовете на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ : Научна конференция „София и нейното културно-историческо наследство“. – София, 2005.

2007

70. Изследователката на Васил Левски К. Възвъзова : Регионална научна конференция, посветена на В. Левски. – Пазарджик, 2007.

71. Кирила Възвъзова и изучаването и популяризирането на документалното наследство на Васил Левски – или за смисъла на един живот : Национална научна конференция „Васил Левски в съдбата на българския народ“, посветена на 170 г. от рождението на Апостола на свободата. – Карлово, 2007.

2008

72. За старите фотографии като част от архивното наследство и необходимостта от създаването на тесни специалисти за работа с тях : Национална научна конференция „Българските архиви и университетската архивистика през ХХІ в.“. – София, 2008.

Съвместно с Р. Марчева.

73. „Престъпление и наказание“, или как беше спасено книжното богатство на Народната библиотека през 1944 г. : Национална научна конференция „Култура и културна политика в България в периода 1879–1944 г.“. – Пазарджик, 2008.

74. Снимков материал за българските политически дейци, реализирали мечтата за независима България и съхранявани в сбирка „Портрети и снимки“ : Национална кръгла маса. – София, 2008.

Съвместно с Н. Кавалджиева-Пенева.

75. Фотографски материали, свързани с обявяването на Независимостта : Международна научна конференция „Независимостта на България, 1908 – поглед от ХХІ в.“. – София, 2008.

2009

76. Рилският манастир през окото на фотообектива : Научна конференция

„Културното наследство на Рилския манастир – състояние и перспективи на проучването, опазването и реставрирането му“. – София, 2009.

Публикации под печат

За новия живот на един стар документ : Една неизвестна мисия на Панайот Хитов до Одеса.

Под печат в сб. в чест на проф. Зина Маркова.

Размишления върху някои фотографии на Даме Груев.

Под печат в сп. „Македонски преглед“.

How to preserve the archived photographic heritage.

Под печат в Република Македония. Съвместно издание със СВУБИТ.

Кратък коментар

Предложението да направя библиография на публикациите на Ружа Симеонова и коментар към тях приех с известно притеснение, що се отнася до втората му част. Но после си помислих, че един по-страничен поглед, не на историк, вероятно също би бил интересен.

С Ружа се познаваме отдавна. Водили сме дълги разговори – за книги, филми, политика, за децата ни и естествено за библиотеката. Учудвала съм се как дългата ни работа в различни отдели е променила професионалните ни нагласи – аз помня къде и как да открием нещо, тя помни документи, дати, събития, имена, родословието и сложните връзки на цели фамилии.

Далеч съм от мисълта да оценявам всички публикации на Р. Симеонова – те са извън моята професионална компетентност, а и не това е моята задача тук, затова ще се опитам да направя кратък коментар върху няколко от тях.

Общият поглед върху публикациите очертава няколко тематични кръга:

- разкриване богатството на визуалните материали, съхранявани в сбирка „Портрети и снимки“ при Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“;
- опазване на тези материали;
- националноосвободително движение на македонските българи.

Запознаването с тях потвърди впечатлението ми, че научните интереси на Р. Симеонова естествено са насочени към внимателно проучване на документите, но и към откриване на неизвестни факти или откриване на доказателства, които следва да променят общоприети схващания.

Първият тематичен кръг е свързан с разкриване богатството на сбирката „Портрети и снимки“ при Националната библиотека, както и с изучаване и оповестяване на отделни снимки. Тук бих искала да обърна внимание на няколко материала. Ще започна със студията „Визуални материали за националноосвободителното движение 1878–1903. съхранявани в сбирка „Портрети и снимки“ при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, защото в нея Р. Симеонова ясно изразява схващанията си за снимките не като илюстративен материал, допълващ историческото знание, а като документи, които трябва да бъдат изследвани и анализирани

наравно с останалите, в контекста на историческите, общественно-политическите и културни събития на епохата, към която се отнасят. Тъкмо в тази рамка тя представя една основна част от сбирката на Националната библиотека – тази, която е свързана с националноосвободителното и обединителното движение в годините от 1878 до 1934 г. Като анализира снимковите материали (оригинални снимки, фотокопия и пощенски картички), тя всъщност очертава методиката, която изследователят трябва да приложи, за да ги проучи – „анализира се образът (групата), преминава се през фона, за да се достигне до автора на снимката и на материала, на който е направена тя. Допълнително се изследват автографите, посвещенията, вторичните и третичните текстове върху тях, пълните и непълните списъци на заснетите лица, някои уточняващи подробности за хора, места, събития и др. Всеки пласт се анализира самостоятелно с помощта на специализирана литература и справочници, както и на помощни фотографии. Данните се записват и съпоставят, докато се достигне до окончателната картина. Само така от снимките може да бъде „изтеглен“ максимум информация, който ги превръща в качествени исторически извори”.

Сбирката е представена в контекста на историческите факти от разглеждания период – избухване на Кресненско-Разложкото въстание, създаването на благотворителни комитети, на просветни и политически организации и др. Снимките са съотнесени към конкретни историческите събития – дейността на Върховния македоно-одрински комитет, на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, на т. нар. Тайна полиция и мн. др. Така авторката доказва убеждението си, че визуалните материали допълват и доизясняват съдържанието на останалите документи от този период – писмени и печатни.

Наред с това тя дава и сведения за развитието на фототехниката, за фотопортрета, за известни и неизвестни български и чужди фотографии, снимали в България. Така подкрепя и другото си убеждение за значението на снимковия материал – той допълва изследванията за историята на българската фотография.

В „По пътя на книгата – възпоминание за Априлското въстание. (Неизвестни документи за написването на „История на Априлското въстание“)“ тя проследява написването на един от най-важните историографски трудове за въстанието и събирания в продължение на години масив от документи и снимки, който се намира в Националната библиотека и в Народна библиотека „Ив. Вазов“ в Пловдив. Обект на изследването са документите, които се намират във фонд „Д. Страшимиров“ и в сбирката „Портрети и снимки“ при БИА на НБКМ и които са използвани в т. III от споменатата история на Д. Страшимиров. Документите – общо 143, предоставят богата информация около написването на книгата, но най-ценното са списъците, придружавали предадените от фотографите снимки. Те съдържат сведения за заснетите обекти и лица, затова публикуването им може да помогне да бъдат идентифицирани редица снимки, дело на едни от най-известните български фотографи от началото на XX в. Пояснителната информация към тях, както и кратките биографични данни, допринасят за това.

В „Из богатството на снимковата сбирка на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий““ тя разглежда няколко страници от албума „Българска съкровищница“ на казанлъшкия художник, журналист и изследовател на българските старини Иван Енчев – Видю. В него той дава илюстративен материал за събитие, което авторката доизяснява с помощта на други документи и така разкрива малко известни факти от близкото ни минало. Става дума за опита на екзарх Антим I и

неговия съидейник д-р Христо Стамболски да се противопоставят на плановете на великия везир Мидхат паша за отхвърляне проекта за реформи, предназначени за християнското население в турската империя. Отсъствието от конференцията на българския екзарх, който е официалният духовен представител на българите в турския парламент, е било наложително, но е трябвало да се намери основателна причина за него. Дватама замислят екзархът да се „разболеє“, а д-р Стамболски да „удостовери“ заболяването му, като с това рискуват живота си. Случката е предадена от авторката увлекателно, но в същото време с необходимите научни проучвания на факти, които хвърлят нова светлина върху усилията за противопоставяне на турската политика.

Опазването, съхранението и правилното използване на архивните фотографски колекции е другият тематичен кръг от научните интереси на Р. Симеонова. Тук тя често прибегва до експертната оценка на Р. Марчева, затова и повечето от публикациите, посветени на тази тема, са съвместни. Наред с редица конкретни мерки за опазването на тези специфични документи, са посочени двата основни проблема – необходимостта от дигитализиране с цел превенция на фотографиите и осигуряването на достъп до тях. Акцентирано е и върху необходимостта от обединяване на усилията на историци и консерватори в интерес на опазването на архивното фотографско наследство.

В третия тематичен кръг попадат изследванията, свързани с национално-свободителните движения на македонските българи. Тук бих искала да отбележа студията „Дружество „Св. св. Кирил и Методий“ – създаване и дейност (1891–1894)“. За мен тя е интересна заради задълбочената проучвателна работа, но и заради умението обектът на изследването да се постави в конкретна историческа обстановка, както и да бъдат изяснени редица на пръв поглед „странични“, но свързани с темата проблеми. Дейността на дружество „Св. св. Кирил и Методий“ е разгледана в тясна връзка с управлението на Ст. Стамболов и това не е случайно – най-активната дейност на дружеството съвпада с най-силните години на неговото управление. В текста умело са вплетени целите, които Стамболов отстоява, макар дейността на дружеството да се разминава с провежданата от него политика, схващанията на изтъкнати български интелектуалци за целите на дружеството, действителният обект на дейността – защита на македонските българи чрез тяхната покровителка – Българската екзархия, макар в устава да се посочва друго, както и още много интересни факти. Оценката е направена на базата на внимателно проучени и осмислени документи и именно поради това е обективна. Струва ми се, че това важи и за останалите публикации с подобна тематика.

Изключително интересен за мен е материалът „За едно новооткрито писмо до граф Николай П. Игнатиев. (Из архивното наследство на възрожденския художник Николай Павлович)“. Той доказва умението ѝ да подлага на критичен анализ научни твърдения, като се основава на внимателно собствено проучване, като наред с това показва как новите технически методи за разчитане на старите документи могат да доведат до нови и съвсем различни изводи.

Авторката прави анализ на документите за художника Николай Павлович, поместени в сборника „Архив на Николай Павлович. 1852–1894“, които се намират в Националната библиотека, за да предложи нова трактовка на информацията, намираща се в един от тях. Става дума за писмо на одеския българин Николай Миронович Тошков, в което той препоръчва Панайот Хитов като човек, на когото може да се има пълно доверие за „общото дело“. Това писмо поражда съмнение за

принадлежността си към фонда на художника Н. Павлович, поради което е подложено на нова научна експертиза чрез сканиране и допълнително обработване на получения образ. Поставеният печат върху писмото е унищожил част от текста, поради което първоначално той е разчетен неправилно, а като получател е определен Н. Павлович. Новото разчитане и атрибутиране дава различна светлина върху руската дипломация на Балканите и в това е неговото значение. Не по-малко важно е и друго – въз основа на първоначалното разчитане се правят изводи за Н. Павлович като участник в националноосвободителното движение. Р. Симеонова коректно посочва двата текста на писмото – преди и след компютърната обработка, и се позовава на редица документи, включително и на „Бележки от живота ми“, писани от самия Н. Павлович през 1874 г. В резултат изказва съмнение за революционната дейност на художника, каквито са твърденията на редица изследователи, както и за общата дейност и равнопоставени отношения между него и Н. Тошков. Тя доказва различно твърдение – адресата на писмото на Н. Тошков е най-вероятно граф Николай Павлович Игнатиев, по това време посланик на Русия в Константинопол. Според нея „новите данни не променят факта, че макар и за кратко художникът е участвал в дейността на революционния комитет в Свищов, и не намаляват неговите личностни достойнства. Но сега използването на писмото може да се пренасочи в друга посока, така че да бъде използвано там, където му е мястото“.

И накрая – накратко за книгата *„Българската национална библиотека и нейните директори“*. Изследването е посветено на 130-годишната история на Библиотеката и на нейните 31 директори и веднага прави впечатление, че то е дело на историк. Историята на националната библиотека, според авторката, се пише до голяма степен от нейните директори, а техните професионални и лични битки, успехи или неуспехи са част от историята на България. Но историята не е фонът, на който се случват фактите от развитието на Библиотеката – тя е част от това развитие, а директорите са преките участници, които влияят, променят или не успяват да ги променят. Обществените условия са представени кратко, сбито, премерено, но достатъчно пълно, а дейността на директорите – обективно, с позоваване на редица документи. За всеки директор е намерена онази следа (или следи), с която той остава в дългогодишните усилия за създаване и утвърждаване на най-старата културна институция у нас. Разказът естествено започва с първия директор на Библиотеката – Георги Кирков, и пак естествено обръща внимание на най-важната задача на новосъздадената институция – комплектуването на фонда и полагане основите на първите специални колекции. Продължава с усилията на всички следващи директори за обогатяване на фондовете, за тяхната обработка, опазване, а в определен период и спасяване, с усилията за привличане на образован персонал и с неговата професионална квалификация, с по-нататъшното развитие на всички основополагащи функции за една национална библиотека. Така стигаме до „новото време“ и усилията за извеждане на Библиотеката извън националните рамки и ситуирането ѝ в новата глобална среда. Неслучайно е обърнато внимание на основната предпоставка за това – автоматизацията на националната библиография, започнала в началото на 90-те години на миналия век, за да се достигне до двата най-значими замисъла днес – проектът „Виртуална библиотека“, чрез който Библиотеката „изважда“ във виртуалното пространство електронния си каталог, а следователно и фонда си, и проектът „Дигитална библиотека“, с който оповестяваме и правим достъпно за света най-ценното от колекциите си.

И още нещо – изследването дава сведения за дейността на всички директори преди и след работата им в Библиотеката и това не е случайно – една голяма част от тях са учени, писатели, просветни дейци, които имат заслуги за общото развитие на българската наука и култура.

Освен текстовете, непременно бих искала да отбележа богатата информация, която се съдържа в бележките под линия – тя пояснява исторически факти, или разкрива професионалната и личната биография на личности, които имат приноси за нашата културна история.

Визуалните материали, всички с отлично качество, участват пълноценно в текста. Тези материали ще обединя в няколко групи:

- Сградите, където се е помещавала Библиотеката или други знакови за столицата учреждения – Бююк джамия, сградите на ул. „Цариградска“ и „Г. С. Раковски“, Държавната печатница, Първа софийска мъжка гимназия, Първа девическа гимназия, Земеделската банка и мн. др. Изключително интересни са снимките от интериора на сградите, напр. помещенията, където са се помещавали читалните.

- Най-ценното от колекциите – Евтимиев служебник от края на XIV в., Бусинско четириевангелие от XVI в., Псалтир с последование, издаден от Яков Крайков във Венеция през 1569 г., брат на султан Абдул Азис за провъзгласяване на видинския митрополит Антим за български Екзарх от 1872 г., част от следствените протоколи по делото на Васил Левски и още мн. др.

- Първите инструкции, правилници и др.п. документи – отпечатък на първия Закон за депозита, първият публичен отчет на Народната библиотека, Правилник за посетителите на Българската народна библиотека в София и др. Тук е и първото лого на Библиотеката от края на XIX в.

- Удостоверения, писма и др. – удостоверението, издадено на П. Славейков за пътуванията му в Македония през 1909 г., писмото на П. Славейков до министър Ив. Шишманов във връзка с назначаването на П. К. Яворов в Народната библиотека, кореспонденцията на М. Димчевска с проф. Ив. Шишманов, министър на народното просвещение.

- Много и различни портрети (индивидуални и групови) – такива са снимките на Никола Михов, Иван Димитров и Беньо Цонев в Ръкописния отдел на Библиотеката, на български интелектуалци пред кметството на Берлин, на Ст. Чилингиров с редица изтъкнати учени, на библиотекари, на заседания на дирекционния съвет и още мн. др.

- Снимки от различни събития – от първата изложба на старопечатни книги и ръкописи в Библиотеката в сградата на ул. „Г. С. Раковски“ през 1929 г., от първия световен конгрес на библиотеките в Рим, 1929 г., както и снимки от „новото време“ за посещения на чужди делегации, за откриване на изложби, юбилеи и др.

Снимките на директорите Г. Михайлов, Илия Миларов, П. Славейков, Н. Михов и Ив. Димитров се публикуват за първи път.

Направеният макар и непълен преглед на научните публикации на Ружа Симеонова показва сериозен изследователски подход, усет за откриване и оповестяване на нови документи, умение да се представи документалното наследство задълбочено и професионално, но едновременно с това интересно и увлекателно.

Да е жива и здрава и да работи пълноценно още много години!

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА НА АРХИВНИТЕ ДОКУМЕНТИ И СТАРИТЕ ФОТОГРАФИИ

– *Госпожо Симеонова, бихте ли разказали как семейството ви е спомогнало за избора на професия?*

– Родена съм и съм израсла в семейство, в което книгата винаги е стояла на почетно място. Първият подарък, за който си спомням, бе книгата „Хиляда и една нощ“, адаптирана от Светослав Минков. Баща ми бе изписал едно много официално посвещение за мен с писалка със зелено мастило, което в онази ми ранна детска възраст дълбоко ме впечатли. Приказките на Шехеразада омаяха детството ми и все си мисля, че те ме научиха да разказвам. Тази книга премина през моите ръце, през ръцете на децата ми и все още има своето място в личната ми библиотека. Всъщност нейният великолепен изказ, прекрасните ѝ илюстрации са моят най-скъп детски спомен. А като се замисля, аз никога не съм получавала като подарък играчки... От най-ранното ми детство всички мои подаръци са били книги, бои, скицници, албуми и разбира се – моята голяма слабост – писалките. Винаги съм обичала да рисувам или да правя свои илюстрации към вече прочетените книги, така че моите близки ме поощряваха. Мечтаех да стана художник, но не се получи, защото историята взе връх. Другата ми слабост бяха и си остават криминалните романи и всички книги, в които има загадки, търсене и установяване на истината. Сигурно по тази причина съдбата ме доведе и задържа в Националната библиотека и архивите. Както знаете, който търси – намира. В работата с архивните документи и старите фотографии има все още твърде много бели полета, твърде много тайни и загадки, твърде много предизвикателства. Практически тя обединява всичко, което обичам – фотографията е вид изкуство, свързано здраво с историята, която, от своя страна, все още е извор на безброй загадки.

– *С какво сте запомнили преподавателите си?*

– Във Великотърновския университет имах много добри преподаватели и всеки един от тях е оставил някакъв спомен у мен. Сред тях бяха проф. Велизар Велков, доц. Тивчев, проф. Станчо Ваклинов, проф. Кр. Манчев, проф. Садулов, доц. Примов, доц. Първев и др., повечето от тях вече не са между нас. Не бих казала, че някой от преподавателите ни конкретно е наблягал или е търсил у нас изследователската жилка. Времето, прекарано в университета, бе по-скоро време за събиране и натрупване на знания сред атмосферата на един изключително красив и интересен град, самият той преливащ от история.

– *От постъпването ви в Националната библиотека минаха 29 години. Какво се промени у вас и в областта, за която отговаряте?*

– Първите ми стъпки в Националната библиотека бяха в отдел „Обслужване на читатели“ и по-специално в читалня № 5. Няколко години по-късно преминах на

работа в Ръкописно-документалния център и по-конкретно в сбирка „Портрети и снимки“. Започнах като архивист и вече 25 години се занимавам с архиви, основно с архивни фотографии. Промените у мен са свързани главно с натрупване на знания и умения. В последните години се наблюдава рязко увеличаване на интереса към историческите фотографии и старите пощенски картички, но това е явление от световен мащаб, което се отрази и в нашата страна. Колкото до мен, мога само да кажа, че ако с моите търсения и публикации съм успяла да предизвикам интерес сред колегията и той е довел до един по-различен поглед върху ролята и значението на старите фотографии, значи не съм работила напразно.

– *За кои от заварените при постъпването си колеги си спомняте и сега?*

– Не съм забравила нито един колега, с когото съм имала контакти – и служебни, и приятелски. Смятам, че съдбата бе изключително благосклонна към мен, защото ми даде възможност да се срещна с работа, която се превърна за мен в „любов завинаги“. Освен това в Библиотеката се запознах и работих с много добри специалисти и чудесни приятели. Сред тях бяха личностите, които ме научиха как да работя, които ми повярваха, които ми дадоха куража и силата, за да продължа до днес. Това са хората, които приемам за свои учители, защото винаги съм могла да разчитам на тяхната безкористна помощ – ст.н.с. Дора Попсава, н.с. Дора Томова, ст.н.с. Елена Харбова, проф. Елена Стателова, проф. Радослав Попов, проф. Дойно Дойнов...

– *Бихте ли разказали за Дора Попсава?*

– Първата ми среща в Ръкописно-документалния център беше с нея. За съжаление общата ни работа бе твърде кратка, само една година. Въпреки това ст.н.с. Дора Попсава успя да събуди у мен огромен интерес към архивните фотографии, успя да ме научи да работя с тях и да ги заобичам. Не можеше и да бъде другояче, защото съдбата ме срещна с личност, достойна за уважение и с изключителна реализация. Тя притежаваше огромна любов към работата си и резултатът от нея не бе само в тритомния опис на фотографската сбирка и монографията ѝ „Фотографските снимки като исторически извори“. Тя бе човекът, който ми каза, че имам „дар перо“. Аз ѝ повярвах и не съжалявам. За мен издирванията и самият процес на писане се превърнаха в необходимост.

– *Вие се сред малцината, които избират снимката като отправен документ за поредната си публикация. Кои са най-вълнуващите ви попадения?*

– Старите фотографии са истински хранилища на история и истории, важното е с какви очи ще се взреш в тях. Ако ги погледнеш с равнодушие, като чиновник, който просто чака края на работния си ден, те се затварят и мълчат. Но ако гледаш на тях като на чудо, което всеки момент ще се опита да ти разкаже и покаже нещо интересно, скривано и пазено „само за теб“, то тогава може да научиш и интересни истории. В моята работа често съм срещала подобни примери, затова и я обичам. Най-интересните случаи съм описала в статии, но сега ще се спра на един от тях. Той е свързан с една стара и пожълтяла от времето снимка, която Д. Попсава ми остави за проучване, преди да излезе в пенсия. На нея бяха изобразени трима мъже в селски дрехи с калпаци, застанали на прага на малка селска къща. На гърба на снимката с мастило бе написано: „Разбойници, които ме водиха по гората 17 дни.“ Следвах три имена, които абсолютно нищо не ми говореха... Години тази снимка стоеше в бюрото ми и аз редовно я вадах и разглеждах, но без резултат. Като че ли нямаше никакъв шанс нещо да се открие, докато един ден, работейки върху дисертацията си

за македонските организации, не попаднах на спомен, писан от един от първите наши фотографии – Иван Карастоянов. Така се оказах сред дебрите на една вълнуваща история, свързана и със снимка, и с документ. Тя разкрива подробности от отвличането на фотографа Карастоянов и от един от най-шумните публични процеси в Княжеството, свързани с разбойничеството. И тъй като историята бе наистина много интересна и поучителна, аз си позволих да я пресъздам и за една по-широка аудитория.

– *Снимките отвеждат изследователя към живите потомци...*

– За съжаление аз не съм имала възможност да се срещна с много живи наследници. Но когато се е случвало, по обясними причини тези срещи са ми носили по-скоро тъга, отколкото радостни чувства. Моите срещи с потомците всъщност се осъществяват чрез документите и снимките. Всеки път, когато „общувам“ визуално с тях, фотографските образи „водят“ своите разговори с мен. Често от тях научавам повече, отколкото от срещата с жив човек... Понякога хората крият своите истории, но снимките и надписите върху тях казват истината.

– *Смятате ли, че има още бели полета в историята на борбите за свобода на българите от Македония? Вие кое от тях смятате да запълните в бъдеще?*

– В нашата история има много бели петна. Не зная дали е лошо или по-скоро в това се крие предизвикателство, но факт е, че и написаната ни история е пълна с бели, сиви, а понякога и черни петна. Има много добри професионалисти, пред които тези предизвикателства вече са се изправили с цялата си мощ. Моята роля тук е изключително скромна. Тя е свързана главно с фотографските материали, отразяващи борбите на македонските българи. Ако е писано да излезе описът, върху който работих през последните години, ще знам, че съм успяла да допринеса с нещо към тази толкова трагична част от родната ни история.

– *През миналата година излезе книгата ви за директорите на Националната библиотека. Открихте ли у тях общи черти? Кой от директорите ви е най-близък?*

– Времето, през което работих върху тази книга, бе много напрегнато и също изключително приятно. В началото дори нямах ясна представа какво и как трябва да направя. Сроковете бяха къси и в рамките на няколко месеца трябваше да се създаде първоначалният текст. Работих с много архивни документи и снимки. Пред мен се разкри както историята на институцията, така и живота на хората, които са я основали и изграждали през годините. Уверявам ви, тази история е много впечатляваща, много поучителна...

– *И все пак кой от тях ви впечатли най-много?*

– Всеки един от 31-те директори на Националната ни библиотека е различен. Различен като път, съдба, професионализъм, обкръжение... Но всички те имаха някаква много интересна, съдбовна връзка с Библиотеката. Не бих могла да отдам предпочитанията си на никого, макар че по обясними причини бях привлечена от най-ранните години от развитието на библиотеката. Там има толкова много неразказана история... По тази причина бях взела решение да продължа своята работа по историята на Националната библиотека. Дано да успея!

Все пак трябва да призная, че особено вълнуващ за мен се оказа животът на В. Д. Стоянов, Пенчо Славейков и Райчо Райчев, всеки сам по себе си носещ вълнения и трагизъм.

Въпросите зададе Петър Величков

ЗА ЕДНО НОВООТКРИТО ПИСМО ДО ГРАФ НИКОЛАЙ П. ИГНАТИЕВ

ИЗ АРХИВНОТО НАСЛЕДСТВО
НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ХУДОЖНИК
НИКОЛАЙ ПАВЛОВИЧ*

РУЖА СИМЕОНОВА

Животът и творческото наследство на именития възрожденски художник Николай Павлович отдавна са обект на интерес от страна на изследователите¹. В днешно време архивни документи за него и за създадените от ръката му художествени произведения и литографии могат да бъдат намерени в най-големите библиотеки, галерии и музеи в страната – Народната библиотека „Иван Вазов“ (НБИВ) в Пловдив, Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) в София, Националната художествена галерия и Софийската градска художествена галерия, галериите в Пловдив, Свищов, Велико Търново, Плевен и Русе, Националният исторически музей в столицата и музеите в Свищов, Пазарджик, Велико Търново, църквите в Свищов, в с. Павел, Великотърновско, и в с. Малък извор. Ловешко. Преобладаващата част от архивното му наследство е публикувана през 1980 г. от дългогодишната служителка на пловдивската библиотека Вера Ацева, със съдействието на Института за история при БАН². Сред подобрите и представени 491 документа, свързани с Н. Павлович и отнасящи се за периода 1852–1894 г., могат да се открият и много интересни данни за нравите и тежненятия на българския народ в тази колкото тежка, толкова и богата на изграждащи събития епоха. Тези архиви хвърлят обилна светлина върху формирането на българското общество, илюстрират неговите борби за духовна и политическа свобода. Подбраните документи, макар и не винаги директно, дават информация и за атмосферата на Балканите по това време, добавят шрихи към образа на просветена Европа и стремежа на поробените

*Изследването е осъществено с подкрепата на Фонд „Научни изследвания“ при Министерството на просветата. Предстои да бъде публикувано в сборник, посветен на проф. Зина Маркова.

¹ Павлович, Николай Д. Николай Павлович. 1835–1894. – София : Наука и изкуство, 1954. – 248 с.; Райнов, Н. Николай Павлович. График и живописец. – София, 1955; Иванов, Вичо, Николай Павлович : Живот, творчество, писма. – София : Държ. печ., 1940, с. 241–265; Научна сесия за възрожденския художник Николай Павлович : 22 май 1952 / Отг. ред. Ал. Божинов и Д. Косев. – София : БАН, 1953. – 108 с. : 28 л. ил.; Тенев, Драган, Николай Павлович : Един живот за бъдещето : Романизирана библиография. – София : Нар. младеж, 1970. – 256 с. : 12 л. ил.; Ацева, Вера. Обучението по рисуване в Пловдивското класно училище. // Год. на Нар. библ. Иван Вазов, 1983, с. 102–105; Барзова, Л. Данни за художествения живот от предосвободителната епоха : Из архива на Николай Павлович в пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“. // Изв. на Инст. за изобраз. изкуства при БАН, № 2, 1958, с. 33–73 и др.

² Архив на Николай Павлович. 1852–1894. – София, 1980. – 579 с.

народи към образование и култура. Голяма част от тези материали вече са използвани при научни изследвания и популярни публикации³, но главно като източници на информация за частния живот и творческото наследство на художника. Но както вече отбелязахме, този все още неразработен документален масив е и богат източник за изследване на различни аспекти от историята на българското Възраждане⁴.

За постигането на по-голяма пълнота при оформянето на документалния сборник В. Ацева е използвала и архивни материали, съхранявани извън Пловдив. Това са документи от Ф. 34к (Христо Георгиев)⁵ от Научния архив на БАН, няколко писма, пазени в семейния архив на племенника на художника Н. Д. Павлович, както и 20 документа от фонда на БИА (Български исторически архив) при НБКМ⁶. Тук ще направим кратък анализ на данните, съдържащи се в материалите, съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, както и ще предложим някои идеи, провокирани от информацията, която се съдържа в един от тях.

Поместените в сборника „Архив на Николай Павлович. 1852–1894“ документи от БИА се отнасят за един почти 10-годишен отрязък от живота на художника. Става дума за периода 1872–1883 г., т.е., време, което включва в себе си важни събития и капитални промени както в обществено-политически план, така и в живота на Павлович. Цитираните свидетелства са преписка на художника до кореспонденти, с които той е имал делови и служебни отношения. Тези писма са безспорни като автентичност и не будят съмнение. Ще обърнем внимание върху тях главно като извор на определен вид информация, осветляваща моменти от живота и творческите му планове, а също и обществено-политическия живот в Княжество България след 1878 г.

Част от писмата се отнасят за времето от 1872 до 1876 г. Те са писани от Свищов, където Павлович преживява своите най-активни творчески години и са свързани главно с професионалните му изяви. Тогава той успоредно с рисуването се занимава и с разпространението и продажбата на произведенията си. Един от основните му кореспонденти от онова време е Иван Говедаров⁷, представител на Българското печатарско дружество „Промисление“⁸ и на Българското читалище в Цариград. Именно до тези две български институции Н. Павлович изпраща свои картини и литографии, с молба да бъдат продадени, а конкретно с Говедаров спо-

³ Вж бел. 1 и **Андреева**, Виолета. Художник – патриот и просветител. // *Нар. култура*, № 3, 17 ян. 1976, с. 3; **Берберова**, Саша. Художник на българското Възраждане : 75 г. от смъртта на Николай Павлович. // *Славяни*, 1969, № 2, с. 38–39; **Брюкнер**, В. Художник-гражданин : 120 г. от рождението на Н. В. Павлович. // *Труд*, № 293, 9 дек. 1955; **Колева**, Радка и др. Николай Павлович и Съединението – 1885 г. / Радка Колева, Анна Аврамова. // *Библиотека*, III, 1995, № 10, с. 25–29; **Христова**, Лилия. „Прекрасните художества“ трябва да служат за развитие и облагородяване на чувствата... : 100 г. от смъртта на Николай Павлович. // *Библиотека*, II, 1994, № 2, с. 57–61 и др.

⁴ Тук в потвърждение на казаното можем да посочим само статиите, публикувани в периодичния печат преди повече от 30 години: **Кастелов**, Б. Една любов възделена. // *Учителско дело*, № 14, 20 февр. 1964; **Митев**, Йоно. Една анкета на Николай Павлович за образованието в Ловчанския окръг след Освобождението. // *Народна просвета*, 1979, № 2, с. 102–104.

⁵ Вече публикувани от В. Паскалева в: *Известия на Института за изобразително изкуство при БАН*, кн. VII, 1964. Неизвестни писма на Николай Павлович.

⁶ Ф. 111 (М. Дринов), Ф. 14 (Гр. Начович), Ф. 68 (Н. Жеков), Ф. 246 (Бълг. печатарско дружество „Промисление“ – Цариград) и Ф. 5 (К. Цанков).

⁷ **Архив** на Николай Павлович. 1852–1894, с. 123, 134–135, 136–137 и др.

⁸ Печатарското дружество „Промисление“ е основано през 1870 г. в Цариград с цел да издава и разпространява научна и художествена литература на български език. Две години по-късно се открива и книжарница с управител Ив. Говедаров, която се превръща в център на българщината в имперската столица.

деля и намерението си да се съсредоточи върху издаването на цикъл от картини на историческа тематика⁹. Н. Павлович оповестява желанието си да литографира нови 8 картини, които да илюстрират повестта на Велтман „Райна княгиня българска“¹⁰. Идеята му е чрез тях да подпомогне училищните занятия по история. За целта той подготвя и обявления, които да се отпечатат и разпространяват в Цариград. Те трябва да са предварителния анонс, който ще провокира интереса на българската общност в турската столица. Успоредно с това Н. Павлович изпраща и отпечатаната като отделна брошура програма на замисленото от него художествено училище, за да привлече по-голямо внимание към този проект. С времето обаче художникът започва все повече да се тревожи за неуредените парични сметки между него и Дружеството в Цариград и тази тема отчетливо взема надмощие в кореспонденцията му. Същите въпроси се срещат и в писмата му до Григор Начович¹¹ във Виена и Киряк Цанков¹² в Букурещ. И към двамата той се обръща с настойчива молба да му помогнат за разпространението и продажбата на литографиите, като споделя и тревогата си от липсата на средства, с които да върши работата си¹³.

За иконописната работа на художника информация дава негово писмо от началото на 1873 г. до Недьо Желязков в Лясковец¹⁴. От него става ясно, че още през 1872 г. лясковчани са се спазарили с художника да им направи една икона на св. Трифон, но не са постигнали пълно разбирателство относно нейното съдържание. Н. Павлович е готов да я нарисува, както те пожелаят — „ликът на мъченика ще запълни цялата табла, освен на долните кюшета две от неговите приключения“¹⁵, но иска допълнителна информация за размерите на иконата. В това писмо се открояват два момента. Първият е свързан с опита му да убеди насрещната страна, че именно той владее и спазва „по-добре от секаго другаго от нашите зуграфи“ православния стил, „в когото нашите икони трябва да спадат“¹⁶. Вторият момент е силното му желание да внуши на своите кореспонденти непременно да го наемат, като за това той подчертава в писмото си колко е търсен и ангажиран. Всъщност тук той само леко повдига завесата пред тежкия професионален и емоционален конфликт, възникнал между него и другия иконописец и художник от онова време — руския възпитаник Станислав Доспевски¹⁷. В действителност цялата 1873 г. минава за Н. Павлович именно под знака на тази битка, свързана с образованието им, с различieto в стиловете и произтичащата от това обстоятелство неравностойна борба¹⁸ за спечелване на поръчки за икони и църковни стенописи.

Краят на Руско-турската война (1877–1878) отваря друга, отново не лека

⁹ Архив на Николай Павлович..., с. 125–126

¹⁰ Става дума за руския писател Александър Велтман и неговото произведение „Райна, королева болгарская“ (1843).

¹¹ Григор Начович (1845–1920). Роден в Свишов. Търговец и член на тайния комитет в родния си град. Преводач по време на РТОВ (1877–1878). След Освобождението министър и дипломат.

¹² Киряк Цанков (1847–1903). Роден в Свишов. Чичо на Н. Павлович. Активен общественик и член на ТЦБК, БРЦК, БЦБО и др. След 1878 г. министър и дипломат.

¹³ Пак там.

¹⁴ Архив на Николай Павлович..., с. 121.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Станислав Доспевски (Зафир Зограф) (1823–1878) — зограф и живописец, един от основателите на българската светска живопис, получил художествено академично образование в Русия.

¹⁸ Ст. Доспевски е имал сериозната протекция на руските дипломати, които му давали допълнителни поръчки и афиширали подкрепата си към бившия руски възпитаник.

страница в живота на Н. Павлович. Необходимостта да бъде създаден нов административен апарат, който да поеме управлението на страната след Временното руско управление, поглъща младите и неукрепнали сили на все още формиращата се българска интелигенция. Към столицата на Княжеството се насочват много хора в желанието си да придобият прехрана, някакъв обществен статут или административна кариера. Такава е съдбата и на Н. Павлович, който по онова време е на стабилната за времето си 46-годишна възраст. Опитът му в началото на 1878 г. да получи разрешение за уреждане на литография и печатница в Свищов остава без последствие¹⁹ и той се насочва към София с надеждата да си осигури работа и препитание. Художникът се обръща лично към Марин Дринов, който по това време завежда отдела за Народното просвещение и духовните дела, с молба да му помогне да заеме в столицата място за художник, „или друга някоя подходяща длъжност“²⁰. Същевременно Павлович продължава търсенето на финансова подкрепа за издаването и разпространението на своите произведения. В конкретния случай индиректната му молба към Дринов е и за парична подкрепа за издаването на наскоро сътворената от него картина – алегорията „България“²¹.

Един от документите, притежание на Националната библиотека, породил сериозно съмнение по отношение на разчитането и приобщаването му към фонда на художника Николай Павлович. И тъй като информацията в него е интересна и важна, наложи се той отново да бъде подложен на научна експертиза, за да се установи кой в действителност е получателят на писмото. Негов безспорен автор е видният одески българин Николай Миронович Тошков²², а съдържанието ни отправя към някои от аспектите на руската външна политика в периода до Руско-турската война от 1877–1878 г., като хвърля допълнителна светлина върху плановите и действията на руската дипломация на Балканите.

Ще отбележим, че работата с този документ беше истинско професионално предизвикателство. Самото писмо е запазено много добре, като част от текста е покрита с печат. С полагането му обаче е унищожена част от информацията, съдържаща се в писмото, като този проблем, от своя страна, оформи две взаимосвързани задачи. Първата бе насочена към установяването на действителния адресат на писмото, а втората – с възстановяването на първоначалния му вид. За целта писмото бе сканирано и върху него бе извършена допълнителна компютърна обработка за „изчистване“ на частта, повредена от човешката намеса. След тази прецизна работа²³ вече можем да предложим не само новия му прочит, но и неговите два варианта – оригиналното писмо в автентичния му вид и осакатеният от полагането на служебен печат документ.

След тази кратка интродукция е време да се върнем към същността на въпроса. Както вече посочихме, обект на интереса ни е писмо, публикувано в документалния

¹⁹ Архив на Николай Павлович..., с. 186.

²⁰ Архив на Николай Павлович..., с. 185.

²¹ Пак там.

²² Н. М. Тошков (1816–1874). Роден в Калюфер. През 1833 г. се установява в Одеса. Едър търговец (1-ва гилдия) и член на Градския съд в Одеса. Н. Тошков не само подкрепя отделни свои сънародници, но и подпомага финансово църквата и училищата по българските земи. Член на Одеското българско настоятелство и един от учредителите на БКД в Браила.

²³ Тук се възползвам от случая да благодаря на Владислав Иванов, студент в НБУ, който реализира тази задача.

сборник на В. Ацева и използвано като доказателство за активното участие на Н. Павлович в българското национално-революционно движение²⁴. Документът е написан върху бланка от кантората на Николай М. Тошков и носи дата 8 април 1874 г. В долната дясна част на текста, както и в средата на гърба на документа вторично са поставени печати със синьо мастило с надпис: „АРХИВ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ ПРИ СОФ[ИЙСКИЯ] НАР[ОДЕН] МУЗЕЙ* 1906*“²⁵. Лицевият печат буквално скрива последната част от текста и го прави неразличим. За конкретния случай в бележките си В. Ацева е посочила: „Нечетлив текст, писан с друг почерк“²⁵. Тук става дума за последната част от писмото, целият текст на което в действителност е писан от чиновник в кантората на Н. Тошков, и която след „изчистването“ разкри три допълнителни реда, чийто автор вече е самият Н. М. Тошков²⁶.

Ето и оригиналният текст на писмото, според разчитането в публикацията на В. Ацева:

Одесса, 8 апреля 1874 года

Многоуважаемый Николай Павлович!

Сегодня неожиданно представился мне случай написать Вам несколько строчек. Из Белграда приехал болгарский воевода Панайот Хитов, проживающий с давних времен в Белграде. Он не искал до сих пор случая быть Вам представленным, единственно через свою застенчивость. Сим письмом представляю его Вам, считаю нужным отрекомендовать его за человека честного и панимающего свое дело.

Нужно надеяться, что когда нибудь обстоятельства выдвинут вперед необходимость в таких людях и в таком случае Вы можете употребить с пользою его полную готовность к заслугам по общему делу. Вы вполне можете ему довериться и рассчитывать на него.

В заключение прошу Вас принять г-на П. Хитова под Вашу защиту и под свое покровительство.

При этом с удовольствием пользуюсь случаем засвидетельствовать Вам глубочайшее мое уважение и пожелать от души Вам здоровья, счастья и успеха полного во всех Ваших предприятиях.

[Два реда нечетлив текст]²⁷

Покорнейший Вам

Н. М. Тошков

В превод²⁸:

Одеса, 8 април 1874 година

Многоуважаеми Николай Павлович!

Днес неочаквано ми се представи случай да Ви напиша няколко реда. От Белград пристигна българският войвода Панайот Хитов, живеещ отдавна в Белград. Досега той не е търсил повод да Ви бъде представен, главно поради своята

²⁴ Архив на Николай Павлович..., с. 435.

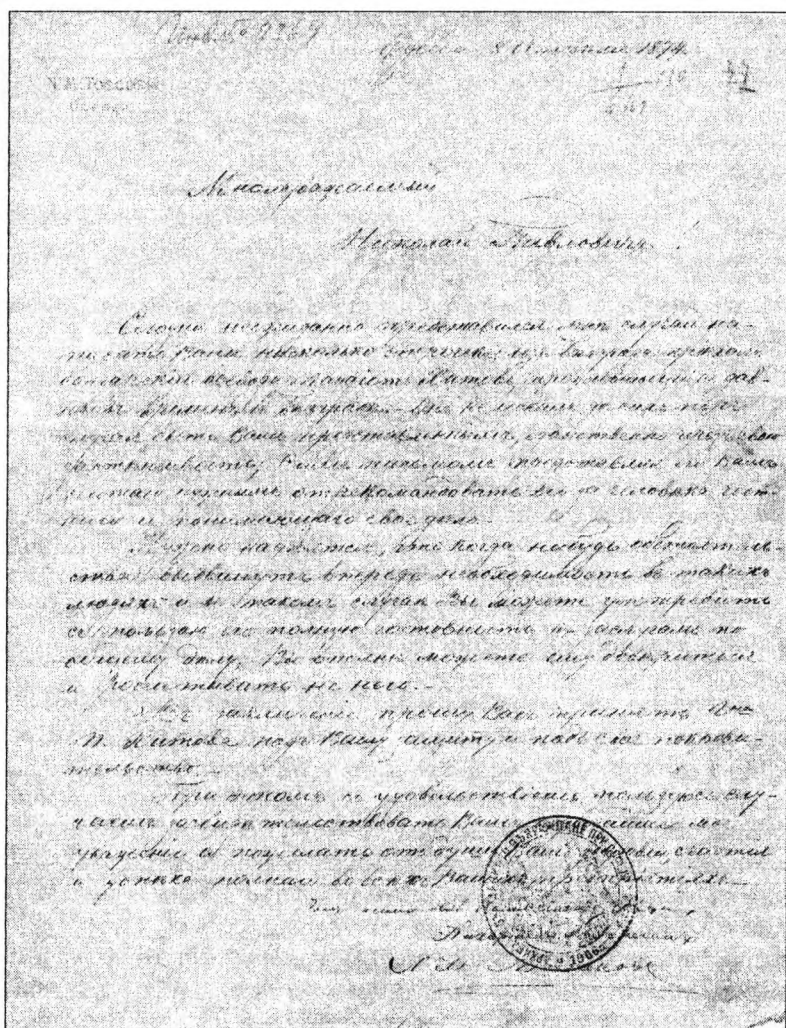
²⁵ Пак там.

²⁶ Успяхме да разчетем: „Честъ имей да дъть вам имя Хитова.

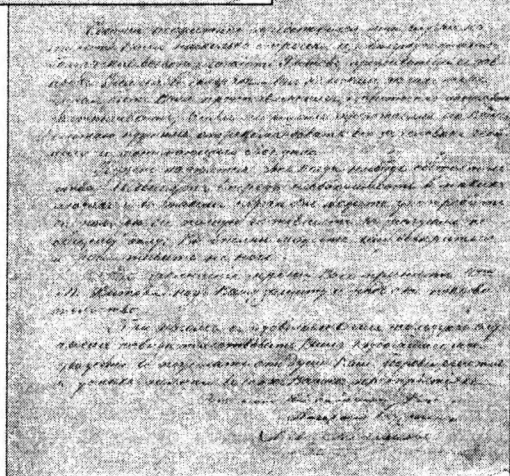
Покорней [не се чете]“. Следва автограф на Н. М. Тошков.

²⁷ Вж бел. 26.

²⁸ Р. Симеонова.

Писмото на Н. М. Тошков с печат
на Архива на Българското възрождение

Писмото на Н. М. Тошков
след компютърната обработка

стеснителност. С това писмо, с което Ви го представям, считам за необходимо да Ви го препоръчам като човек честен и разбиращ от своята работа.

Да се надяваме, че когато някога обстоятелствата изтласкат напред необходимостта от хора като него, тогава Вие можете да използвате неговата пълна готовност да служи на общото дело. Можете да му се доверите напълно и да разчитате на него.

В заключение Ви моля да вземете г-на П. Хитова под своя закрила и покровителство.

При това с удоволствие се възползвам от случая да Ви засвидетелствам най-дълбокото свое уважение и да Ви пожелаая от душа здраве, щастие и успех във всички Ваши начинания.

За мен е чест да Ви дам името на Хитов

Покорно [не се чете]

Н. М. Тошков

Както посочихме, това писмо, писано под диктовката на Н. М. Тошков, се сочи като пряко доказателство за активната революционна дейност на художника Николай Павлович. Но още при първоначалното запознаване с конкретния текст като част от общия информационен масив, свързан с живота и дейността на художника, се породиха съмнения по отношение на правилното интерпретиране на текста. За какво става дума?

Както самото обръщение, така и съдържанието на документа противоречат на логиката на отношенията между тези две лица – едрият търговец и благодетел, близък до управляващите кръгове в Русия, и един беден художник, посетил преди цели 14 години Одеса с единствената цел да учи, рисува и продава своите картини. За да се изгради точна визия за случая, трябваше да се проучат техните взаимоотношения, за да се види има ли основание маститият одески търговец да се обръща към Н. Павлович с очевиден респект и предложение да му представи популярния български войвода Панайот Хитов, когото описва като човек „честен и разбиращ от своята работа“, и като се опира на „неговата пълна готовност да служи на общото дело“, да препоръча на „Многоуважаемия Николай Павлович“ „да го вземе под своя закрила и покровителство“.

Познанството на Н. Павлович с Николай М. Тошков датира от есента на 1860 г. Тогава младият и несъстоятелен художник се озовава в Одеса, където за пръв път влиза в контакт с някои от членовете на Одеското българско настоятелство²⁹. Няколко пъти се среща и с Н. М. Тошков, дори го посещава по лична покана в дома му. В Одеса Н. Павлович получава финансова подкрепа от 600 рубли, с която всъщност му е платено създаденото преди години от баща му Христати Павлович *Неделно евангелие*. Но първоначалните възторжени планове на младия 22-годишен художник, включващи трайно установяване в Русия и работа в Санкт Петербург, се провалят. През лятото на следващата година той потегля с кораб към Цариград,

²⁹ Одеското българско настоятелство е организация на обществени начала, създадена през 1854 г. от българи в Русия с високо обществено положение. Тяхната цел е да осъществяват благотворителна и просветна дейност по отношение на своите съотечественици в Османската империя, като същевременно работят и за създаването на българско княжество с помощта на Русия.

за да заживее окончателно в отечеството си. През следващите години Н. Павлович се труди и рисува упорито, дори в рамките на година работи и в Русе по покана на валията Ариф паша. Художникът и препоръчан от него бивш състудент от Виена сътворяват богат акварелен албум с турски административни и военни униформи, който има за цел да илюстрира официалния живот в имперската столица.

Според някои изследователи по същото време Павлович е не само член на революционния комитет в Свищов, но и негов много активен деец, на когото се приписва основаването на Софийския революционен комитет³⁰. Но нека разгледаме по-обстойно известните и доказани факти.

Н. Павлович влиза в революционното движение през 1866 г., когато става член на Свищовския комитет³¹, т.е. почти 6 години след срещата си с Н. Тошков. В своето задълбочено изследване, посветено на живота и творчеството на художника, племенникът му Н. Д. Павлович посвещава отделна глава на този етап от живота му, озаглавена „Николай Павлович революционер“. В нея излага тезата си за революционната дейност на художника и посочва мнението на Петър Берковски, според когото чрез Димитър Трайкович³² художникът основава Революционния комитет в София. Но при проучването в архивите самият Н. Д. Павлович не намира потвърждение на това твърдение³³. Остава обаче фактът, че след като турците разбиват четата на Филип Тотю през май 1867 г. при с. Върбовка, Н. Павлович е сред арестуваните свищовски дейци. В затвора той прекарва 33 дълги, тягостни и изпълнени със страх дни, като след излизането си се оттегля от комитетските дела и очевидно – окончателно. След тази година, както сочат документите, той се посвещава единствено на рисуването, на проекта си за създаване на рисуващо училище и на осмислянето на картините си като част от народното просвещение. Същото потвърждават и фактите – именно времето от 1867 до 1878 г. е неговият най-плодотворен и богат творчески период³⁴. Разбира се, най-вярна и сигурна информация по въпроса трябва да търсим у самия Павлович. В своите „Бележки от живота ми“, писани в Свищов през октомври 1874 г., той никъде не засяга въпроса за организирана революционна дейност, в която да е взел пряко участие. Колкото до връзката с Н. М. Тошков, той само споменава, че е ходил на гости у тях, така, както е правил визити на учтивост на Ст. Тошкович и на Н. Палаузов³⁵.

Ето защо, на базата на съществуващите данни, можем да изкажем предположение, че връзката *Н. М. Тошков – Николай Павлович* е била делова и изпълнена с естествен респект и почитание от страна на художника към по-възрастния и

³⁰ Тенев, Др. Българи, първомайстори в живопискта. // *Народно земеделско знаме*, 1997 и 1998 г.; Василюва, Ир. Николай Павлович : По случай 70 г. от смъртта на художника. // *Нар. култура*, № 10, 8 март 1969, с. 8; Кастелов, Б. Една любов възжелана : Очерк за художника Николай Павлович. // *Учит. дело*, № 14, 20 февр. 1968, с. 4.

³¹ Павлович, Николай Д. Николай Павлович. 1835–1894. – София : Наука и изкуство. 1954. – 248 с.
³² Димитър Трайкович (1818–1880). Роден във Велес, но се установява в София още в юношеските си години. Един от видните софийски граждани, участвал в борбата за църковна независимост. Подпомага просветното движение и се включва в революционните борби. След Арабаконашкото нападение е включен в комисията, която разследва обира, заради което Левски го обвинява в предателство. Заточен през 1877 г. След Освобождението е кмет на София.

³³ Павлович, Н. Д. Николай Павлович.... с. 129.

³⁴ По въпроса вж и: Христова, Л. „Прекрасните художества“ трябва да служат за развитие и облагодоряване на чувствата... // *Библиотека*, II, 1994, № 2, с. 57–61.

³⁵ Архив на Николай Павлович.... с. 148–150.

авторитетен сънародник. За това говори и едно негово писмо от лятото на 1870 г., в което Павлович уведомява Н. М. Тошков, че е литографира в Виена картина, наречена „Аспарух“. Познавайки го като родолюбив и благороден човек, той е посветил картината си на „неговото честно име“³⁶, като му изпраща в дар и 5 екземпляра от нея. Поставил е и надслов: „Негово благородие г-ну Николай Миронич Тошкову за памет ѝего родолюбия посвещава с уважение съчинителът“³⁷. Тонът на писмото е почиттелен, такъв, какъвто може да бъде при обръщение към повисшестоящ и уважаван човек. Никъде в текста няма и намек за равни отношения, за някаква обща дейност, в това число и революционна.

Н. Тошков обаче не получава подарените му картини и през декември с.г. изпраща до Н. Павлович единственото свое писмо, като, нека отбележим и този факт, пише до него на български език. Тук привеждаме целия текст на писмото, за да се долови разликата в тона и съдържанието между двете разглеждани писма:

Г[оспо]дине Н. Павлович,

Свицов

Преди некое време аз имах удоволствие да приемна Ваши две писма, в които Вий ми направихте дума за Вашата нова картина.

Аз не Ви отговорих по-рано, защото желях да получа картините и тогава да Ви поблагодаря за вниманието и чувствата, които към мене храните. Като изпълнявам тоя дълг, днес аз ида при това да Ви известя, чи до тоя час не можих да приемна картините, които ми сте изпратили, и с които не зная какво ся е случило. Моля Ви, напишете ми през кой път ги изпратихте, за да ги търся отдето трябва.

Поздравлявам Ви сърдечно и съм В[аш] съотечественик.

*Н. М. Тошков*³⁸

Това е единственото открито и публикувано писмо на Н. М. Тошков до Н. Павлович, което много точно илюстрира техните взаимоотношения. В този план адресираното до Николай Павлович писмо от април 1874 г. и публикувано в документалния сборник на В. Ацева – в качеството му на част от личната кореспонденция на художника, изглежда не на място.

За това предлагаме друго виждане за определяне на адресата. Лицето, към което така почиттелно се обръща Н. М. Тошков, завършвайки писмото с „Ваш покорен“, най-вероятно е граф Николай Павлович Игнатиев, посланик на Русия в Константинопол по това време. Какви са основанията за тези предположения? Нека започнем от неговата кратка биография, за да стане ясна не само връзката *Игнатиев – Тошков*, но и защо в случая е замесен войводата Панайот Хитов.

Граф Николай Павлович Игнатиев е роден през 1832 г. в Санкт Петербург в дворянско семейство. Целият му живот е посветен на служенето на Велика Русия в качеството му на военен деец, дипломат и държавник. Основната част от кариерата си той отдава на осъществяването на руската политика в Азия и на Балканите при управлението на император Александър II. Започва дипломатическата си кариера

³⁶ Пак там, с. 147.

³⁷ Пак там, с. 60.

³⁸ Архив на Николай Павлович.... с. 369.

Николай Павлович
(1835–1894)

граф Николай Павлович Игнatieв
(1832–1908)

като участник в преговорите при подписването на Парижкия мирен договор след приключването на Кримската война. Като руски посланик в Пекин успява да спечели ценни териториални придобивки за Русия – левия бряг на река Амур и допълнителна територия, на която по-късно е построено важното за Русия пристанище Владивосток. Тези невероятни успехи трасират пътя му към Босфора, където той в продължение на 11 години определя интересите и темповете на руската политика на Балканите. Неговата главна идея и цел е да сrine устоите на Османската империя и затова понякога действията на граф Игнатиев са неофициални и тайни³⁹. Дългогодишната му работа в тази насока завършва с Руско-турската война от 1877–1878 г., като нейната кулминация е трябвало да бъде реализирана с подписването на Санстефанския мирен договор. След неговия провал обаче и след последвалия конфликт с канцлера – княз А. М. Горчаков, граф Н. П. Игнатиев се оттегля от активна служба. За кратко е министър на вътрешните работи по време на управлението на Александър III. Именно тогава той въвежда т.нар. *Майски закони*, насочени срещу евреите в Русия и предизвикали едни от най-масовите изселвания в периода 1882–1914 г. След 1882 г. до края на живота си граф Н. П. Игнатиев се оттегля от участие в държавните дела.

Тесните връзки на граф Игнатиев с българите започват от 1864 г.⁴⁰, когато той като млад, но изключително успешен дипломат поема поста от несъумелия да се справи с българо-гръцкия църковен конфликт княз Лобанов. Ето как го описва С. Радев: „Пъргав, енергичен, пълен с амбиция и с инициатива, плодовит в дипломатически хитрини, буен и същевременно търпелив, еднакво способен да заплашва, когато е уместно, и да чака, когато е необходимо, Игнатиев бе най-подходящото лице, за да разбере турците и да действа над тях“⁴¹. Неслучайно някои европейски публицисти го наричат руският вицеимператор в Цариград⁴², защото именно той разработва генералния план на руската политика на Балканите⁴³. Сам граф Игнатиев споделя, че всичките му действия в Османската империя и сред славяните (в това число и българите) в периода 1861 г. до 1877 г. са насочени единствено към осъществяването на идеята му „Русия сама да господства на Балканския полуостров и в Черно море“. Само така биха могли да се изолират претенциите на Австро-Унгария, а същите тези славяни трябвало да обръщат погледите си за спасение единствено към Русия⁴⁴.

³⁹ Вж и: Симеонова, Р. Из богатството на снимковата сбирка на Народната библиотека „Св. Кирил и Методий“. // *Историята* и книгите като приятелство. Сб. в памет на М. Лачев. – София, 2007, с. 462–471. В статията се разглеждат действията на граф Н. П. Игнатиев в навечерието на откриването на Цариградската конференция, довели впоследствие до заточаването на ексзарх Антим I и на д-р Хр. Стамболски.

⁴⁰ От 1861 до 1864 г. Н. П. Игнатиев е директор на Азиатския департамент и помощник-министър на външните работи. Вж и: *Документи* за българската история. Архив на Найден Геров. 1857–1876. Ч. 2. – София, 1932, с. 588–589.

⁴¹ Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. I. – София, 1990, с. 108.

⁴² Пак там, с. 112.

⁴³ Този план е резултат и от няколкогодишното ръководство на Азиатския департамент, което дава възможност на Н. П. Игнатиев да вникне много точно в обстановката на Балканите. Той съдържа 3 главни направления: 1. Ликвидиране на Парижкия договор от 1856 г., с което да се възстановят правата на Русия по бреговете на Черно море и се възвърне влиянието ѝ на Балканите. 2. Излаз през Проливите, за да се гарантира благосъстоянието на Руската империя. 3. Опирайки се на собствената си теория за „расовата особеност на славяните“, които не търпят подчинение спрямо каквото и да е чуждо господство, Игнатиев иска да работи за тяхното консолидиране под ръководството на Русия, с което ще се създаде „железна бариера спрямо чуждите попълзновения към техните богати и плодородни страни“. – Вж: Йоцов, Д. Граф Игнатиев и нашето освобождение. – София, 1939, с. 45–51.

⁴⁴ Игнатиев, Н. П. Записки (1875–1878). – София, 1986, с. 54.

Граф Николай П. Игнатиев поддържа връзки и контактува с членовете на Одеското българско настоятелство, с които не само се познава отблизо, но и поради обстоятелството, че има имение в Ливадия, на Кримския полуостров. Така по време на църковната разпра, въпреки че са си навлекли гнева му, някои от членовете на Одеското настоятелство лично ходели да му „се жалват“, че подпомага гърците⁴⁵.

Задълбочаването на църковната разпра и непрекъснатите опити да се намери благоприятен изход, който да запази единството на православната църква, са основните направления в дейността на граф Игнатиев в Константинопол. В годините от заемането на поста му, до провъзгласяването на схизмата на 16 септември 1872 г., в отоманската столица се разиграват различни политически игри, в които главни участници са руското посолство, турското правителство, гръцката патриаршия, католическата църква и упоритите българи и техните свещеници, решили с цената на всичко да отстояват своята национална позиция.

В плановите на Н. П. Игнатиев влиза и вътрешното дестабилизиране на империята посредством четнически действия и въстания. За това говори и едно писмо на Найден Геров до П. Стремоухов⁴⁶, в светлината на което става ясно защо е необходимо да се привличат такива личности като Панайот Хитов. Когато през 1867 г. част от букурещките българи канят Н. Геров в качеството му на руски вицеконсул на разговор, той получава определени инструкции от граф Игнатиев. Смисълът е, че ако те искат промени, нека напишат проект за исканите реформи и „организируют някакво движение на Балканите“, за да опровергават турското правителство, което твърди, че българите са доволни от своето положение и не искат промени. Идеите си посланикът подплатява и с отпускането на известни суми за изпращането на няколко чети в Балкана⁴⁷.

Н. П. Игнатиев сравнително често пътувал до Русия по служебни или семейни въпроси и тогава се осъществявали някои от контактите му с членовете на Одеското българско настоятелство. Именно в такъв период е писано и писмото на Н. М. Тошков, в което той препоръчва на граф Игнатиев войводата Панайот Хитов⁴⁸. Следва обаче да поясним, че в действителност руският посланик познавал твърде добре личността на П. Хитов и неговата дейност, тъй като внимателно следял всички доклади, свързани с четническите действия на българите⁴⁹.

Според видния историограф на Българското възраждане Д. Страшимиров през 1873 г. П. Хитов заминава за Русия, за да осигури пари за комитета в Букурещ. Идеята за тази акция идва от дошлите от Кишинев и Николаев Павел Калянджиев и Вълко Иванов, които предлагат някой да замине за Русия, за да получи пари от наследството на починал там българин⁵⁰. Членовете на Русенския комитет (Кубратовци) решават, че най-подходящ за тази тайна мисия е именно П. Хитов, който за целта

⁴⁵ Документи за..., ч. 2, с. 761.

⁴⁶ Петър Николаевич Стремоухов (1823–1885). Действителен таен съветник, дипломат. Произхожда от древен благороднически род, преселил се от Константинопол в Русия през 1462 г. Един от най-дейните служители на Азиатския департамент, станал впоследствие и негов директор (1864). Високо ценен от император Александър II.

⁴⁷ Документи за..., ч. 2, с. 287–288.

⁴⁸ Пак там, с. 773–774. В писмо до Н. Геров от 25 окт. 1873 г. д-р Каракановски съобщава, че през декември с.г. граф Игнатиев заминава за Русия.

⁴⁹ Пак там, с. 751 и др.

⁵⁰ Архив на Възражданието. Т. 1. Документи по политическото възраждане. – София, 1908, с. 122.

дори получава и конфиденционално име – Хенрих Герман⁵¹. Д. Страшимиров смята, че Хитов е „посетил само Кишинев“⁵², но от разглеждания документ се вижда, че Хитов е стигнал до Одеса. В действителност маршрутът му е бил Белград – Букурещ – Плоещ – Браила – Болград – Кубей – Акерман – Одеса – Кишинев – Букурещ, при това не е пътувал сам, а със Стоян Софийски⁵³. Конкретни сведения за тази мисия намираме и в неговите новоиздадени мемоари: „Фамилиарни забележки. Спомени (XVIII век–1877 година)“.

В частта, в която описва някои моменти от живота си под надслов „1873 година“⁵⁴, П. Хитов разказва за срещата си с Н. М. Тошков. Трябва обаче да поясним, че събитията в Одеса, за които говори, се отнасят не за 1873 г., а за пролетта на 1874 г., тъй като той тръгва по дългия си маршрут в края на предходната година. Ако можем да се доверим напълно на спомените му, в Одеса е престоял 10 дена. Т.е., ако вземем предвид писмото на Н. М. Тошков, Хитов е бил в града поне до 8 април 1874 г. Допълнителна информация по същия въпрос дава и писмо на Марко Иванов, писано на 20 март 1874 г., до Киряк Цанков в Букурещ, в което го уведомява, че за Великден П. Хитов ще пристигне в Одеса⁵⁵. През тази година Великден се падал на 31 март. Следователно се очертава един период (30/31 март–8 април 1874 г.), през който П. Хитов е пребивавал в Одеса.

При срещата им Н. М. Тошков не само споделил с Хитов, че е купил за бъдещото освобождение на България 8000 пушки, но и го пратил лично да ги види и прецени качествата им в тютюневите си складове на брега на морето. П. Хитов ги прегледал внимателно и въпреки че не му харесали – „голям калибър и трябваше за тях 15 драма куршум“, се изказал положително пред „тоз добър търговец и патриот, на когото тез пушки държаха 5 или 8 хиляди лири“ затворени. Най-важният въпрос обаче бил как това оръжие ще дойде „на българите в ръцете“. Н. М. Тошков намекнал, че руското правителство се пази, за да не се дискредитира, ако случайно превозът – по море или суша, бъде заловен от османското правителство. Тогава Хитов споделил с него свой план, който две години по-късно виждаме повторен при събирането на Ботевата чета. „Най-напред да се събират хора, работници, близо [до] Варна, дето са от[т]ича Камчия в морето и там [да] се съберат много работници да сечат дърва. И щом сме веч готови, за да въставаме, то трябва предводител. Но на това място да се закупи дърварството и да се съберат работници за сечене [на] дърва и щом е време и има позволение, ще може да заслужат“⁵⁶. Н. М. Тошков, от своя страна, очевидно харесал идеята на Хитов, защото добавил: „Аз ще ги натоваря на парахода и ако се случи да ме уловят турците с тях, ще кажа, че аз ги нося за друго място, но бурята ме изфърли тука. И нищо не могат ми направя“⁵⁷. Две години по-късно, по време на Сръбско-турската война, разочарован от хода на военните действия и поредното пренебрегване на българските интереси, Хитов отново споделя спомените си от тази среща: „...макар че дохождах и в Ру-

⁵¹ Пак там, с. 122–123.

⁵² Пак там, с. 120.

⁵³ Хитов, Панайот. Фамилиарни забележки. Спомени. (XVIII век–1877 година). – Русе, 2007. с. 319–321.

⁵⁴ Пак там, с. 312–313.

⁵⁵ БИА-НБКМ. Ф. 5, а.е. 5, л. 55–56.

⁵⁶ На този факт ми обърна внимание издателката на Хитовите спомени В. Антонова.

⁵⁷ Хитов, Панайот. Фамилиарни забележки с. 312–313.

сия [през] [18]73 година да търся средства. Че се допитвах от приятели какво ще стане с нашия народ, като е приготвен веч за касапницата и ще се побуни. Но без никакви средства и отникъде надежда за помощ [няма] и тъй ще се опропасти. Ето генерал Кишелски и нека каже не седях ли аз в Одеса 10 дена, не бях ли в неговия дом, по цели нощи не му ли сам проповядвах сичко това...⁵⁸. По-нататък Хитов продължава: „...аз, като видях тогава в Одеса, в магазините⁵⁹ на покойния Николай Мионов [многоуважавания търговец Николай Мионов⁶⁰] осем хиляди пушки, които той беше купил за помощ на България, като добър българин и патриот...“⁶¹.

По време на престоя си в Одеса Хитов се среща и с войводата Филип Тотю. И с него войводата споделя, че търси пари, но бързото предложение на Филип Тотю – от 500 лири да направи 5000 и 10 000, накарало Хитов, познаващ „плановите на стария си другар“, или по-точно методите му на действие, бързо да се откаже от помощта му.

Вероятно по това време е написано и препоръчителното писмо от Н. М. Тошков до граф Н. П. Игнатиев. Дори се осмеляваме да предположим, че се е търсил начин да се реши въпросът с оръжието. По някаква причина обаче срещата не се е състояла. П. Хитов не би пропуснал да отбележи такова събитие в спомените си, а в някои документи от този период се наемква за слухове за отзоваването на посланика от Константинопол заради продължаващия неуспех по уреждането на гръцко-българската църковна разпра⁶². Така че истинската причина за несъстоялата се среща засега остава неизяснена.

От Одеса Хитов заминава за Кишинев, за да получи поредното разочарование след контактите си с част от своите сънародници. Накрая на спомените си за този период войводата споделя: „От кореспонденцията, която имам от 1873 година и 1874 година, ако се напечата някога, ще видят читателите как са вървели нашите работи и кой какви планове е имал и мислил, защото най-доброто огледало ще бъде кореспонденцията по българските движения“⁶³.

Иска ни се да вярваме, че установяването на новите данни по спорното писмо наистина ще допринесат за обогатяването на документалния масив за революционните борби на българския народ – така, както е вярвал един от най-последователните и твърди революционери – Панайот Хитов. Същевременно се надяваме, че изложението доказва убедително, че писмото на Н. М. Тошков от април 1874 г. е имало за адресат граф Николай Павлович Игнатиев, а не художника Николай Павлович. Новите данни не променят факта, че макар и за кратко художникът е участвал в дейността на революционния комитет в Свищов, не намаляват и неговите личностни достойнства. Но сега използването на писмото може да се пренасочи в друга посока, така че да бъде използвано там, където му е мястото.

Изследването, което тръгна от скромното ни желание да изясним един будещ съмнение адресат, всъщност прерасна в едно пълно с интересна информация пътуване през времето. То още веднъж потвърди, че дори и ясните на пръв поглед документи понякога са пълни с изненади, като същевременно показва как новите технологии могат да помогнат при възстановяването на старите архивни документи.

⁵⁸ Пак там, с. 143.

⁵⁹ Складовете.

⁶⁰ Николай Мионович Тошков. Това допълнение е направил самият Хитов в спомените си.

⁶¹ Хитов, Панайот. Цит. съч., с. 143.

⁶² Документи за..., ч. 2, с. 688.

⁶³ Пак там, с. 314.

ЩРИХИ ОТ ЖИВОТА НА КИРИЛ ДРАНГОВ

ВОЙН БОЖИНОВ

Историята на Вътрешната македонска революционна организация е низ от възходи и от падения. Сякаш трагичното минало на нашия народ се оглежда в противоречивото развитие на ВМРО, която се оказва за едни от дейците си майка, а за други мачеха. Между кои от тях е Кирил Дрангов? Каква е неговата роля в Организацията? Какви впечатления оставя той сред обкръжаващите го хора?

К. Дрангов (роден в гр. Лом през 1901 г.) започва дейността си на деец от националноосвободителното движение на македонските българи още в качеството си на студент от Юридическия факултет на Софийския университет. Като активен член и основател на студентското дружество „Вардар“ му се отдава възможност да завърже тясна дружба с Иван Михайлов¹. Наред с други деятели на Организацията, двамата младежи участват в „лова на дружбашии“, непосредствено след 9 юни 1923 г., а Дрангов лично залавя Стоил Стефанов (инициатор за основаването на небезизвестния Комитет за селска диктатура) – действие, спечелило му сериозна популярност в средите на македонските българи². Така той бързо си извоюва мястото на водач сред младежите от македонската емиграция, което се дължи и на факта, че е син на велик българин, отдал живота си за свободата на Македония³. Обстоятелството, че между Дрангов и Михайлов съществува пълно разбирателство по редица проблеми, карат последния да привлече наследника на именития герой от фронта в плана си за наказанието на убийците на Тодор Александров, гарантиращо на Михайлов бързо издигане във ВМРО.

Михайлов възлага най-трудната задача на Дрангов – да ликвидира онези, които са наредили убийството на Александров. Това е „злостобната тройка“ – ген. Александър Протогеров (участието му в заговора срещу Александров е съмнително), Алеко Василев (Пашата) и подполковник Георги Атанасов⁴. За да убеди приятеля си да изпълни наказанието над гореспоменатите дейци, Михайлов му въздейства и в психологически план. Той му напомня за един доклад, писан от Дрангов малко след завършването на гимназията, в който обръща внимание на злоупотребите с пари и влияние, вършени от Василев и от Атанасов. Михайлов му внушава, че раз-

¹ Гребенаров, Ал. Иван Михайлов и националноосвободителното движение на македонските българи. // ИИВИ ГЩ. 1990, т. 50, с. 166; Тодоровски, З. Внатрешната македонска революционерна организация 1924–1934. – Скопје, 1997, с. 41.

² Баждаров, Г. Моите спомени. – София, 2001, с. 117.

³ АМВР, об. 23659, т. I, л. 34. Бащата на Кирил – полковник Борис Дрангов, се превръща в символ на българската борба за национално обединение. Вж Радоева, С. Българската литература, посветена на полковник Борис Дрангов 1917–1997. // ВИС, 1997, № 5, с. 167–172.

⁴ Очевидец на онези събития смята, че Михайлов изпраща точно Дрангов да накаже тройката, тъй като тя изпитвала силни симпатии към него. Вж Шанданов, П. Спомени. – Скопје, 2002, с. 136.

берат ли за доклада, Пашата и подполковникът ще се разправят с автора му⁵. Оказва се, че Дрангов изобщо няма нужда от допълнителна мотивировка. На практика още от първите часове, след убийството на „царя на Пирина“, той приглася на неговия секретар, като е категоричен: *„Няма да се лигавим с предателите“*⁶. Неслучайно Михайлов ще си спомня: *„Разбрахме се веднага с него“*. Амбициозният помощник на Александров дава *carte blanche* на Дрангов да действа както намери за необходимо и да се чувства *„свободен да реши сам на мястото, според обстановката, дали не може да тегли куришума на всичките трима, или поне на двама от тях, които му се паднат (визира Василев и Атанасов – б.м.), след което да хване Пирината и да мине към Дупнишко или Самоковско“*⁷. Като дава тези наставления, Михайлов добре отчита факта, че изпраща Дрангов на изключително рискована мисия – мисия, с която по една или по друга причина, той не желае да се захваща⁸.

Първият опит на Дрангов да ликвидира тройката се проваля – *„не е било възможно да ги издебне самички“*⁹. Но следващият се оказва успешен. На 12 септември 1924 г. младият революционен деец успява да си уреди среща с жертвите си в дома на богатия тютюнотърговец Панайот Райнов (заедно с него за подкрепа идва и Петър Шанданов), намиращ се в Горна Джумая¹⁰. На входа на къщата го посреща Василев с въпроса къде е Михайлов, който също е очакван на randevuто, което уж трябвало да определи в каква посока ще тръгне Организацията след смъртта на Александров. Дрангов отговаря, че Михайлов е болен и че не е отговорен за неговата липса. След няколко разменени реплики Алеко се отправя към друго помещение на къщата. В този момент неговият събеседник *„измъкнал парабела си и теглил [куришум] в тила на Алеко, който се стропосил пред вратата“*. На кървата сцена присъства и Протогеров. След като застрелва Пашата, Дрангов *„хванал за яката Протогеровата и цял разтреперан, с револвер още в ръката си, няколко пъти му отправил през зъби въпроса: „Казвай, кой уби Тодора?“* Според описанието на случката, дадено от Михайлов, става ясно, че старият войвода останал *„без душа от страх, умопително плачел и повтарял някакви несвързани думи, от които Кирил бе запомнил само това: „Приятели сме били с баща ти“*¹¹.

В крайна сметка Протогеров остава жив – Дрангов има заповед да не го убива¹². Смъртното наказание над стария деец ще бъде изпълнено четири години по-късно, за да може Михайлов окончателно да си разчисти пътя към върховенството в Организацията.

Що се отнася до Атанасов, то подполковникът живее няколко часа повече от Алеко паша и също ще бъде застрелян от упор. По този начин с дейното участие на Дрангов *„на 12 септември 1924 г. бе спасено всичко, което можеше да се спа-*

⁵ Баждаров, Г. Моите спомени... с. 150.

⁶ Марков, Г. Покушения, насилие и политика в България 1878–1947. – София, 2003, с. 200.

⁷ Михайлов, Ив. Спомени. Т. 3. – София, 1997, с. 39–40.

⁸ Пак там, с. 40.

⁹ Пак там, с. 41.

¹⁰ Още с пристигането си в града Дрангов уведомява околийския началник, какво предстои да се случи. Казано с други думи, държавната власт дава рамо на отмъстителите за смъртта на Т. Александров. Вж Шанданов, П. Спомени... с. 148; Пърличев, К. Убийството на Тодор Александров. – София, 2002, с. 131; Премрежињата на македонското революционерно движение. – Скопје, 2003, с. 237.

¹¹ Михайлов, Ив. Спомени... с. 45; *Защо бе убит Александър Протогеров*. – София, 1992, с. 68–69; Шанданов, П. Спомени... с. 150–152.

¹² Впоследствие Протогеров ще си мисли, че се е разминал със смъртта поради дружбата си с полк. Дрангов, което накарало сина му да се смили над него. Вж Баждаров, Г. Моите спомени... с. 151.

си след страшното зло, нанесено на 31 август на македонската освободителна кауза с убийството на Тодор Александров¹³. Каква е цената на подобно спасение тепърва ще става ясно във времето.

Но толкова героични ли са онези моменти от септември 1924 г. и толкова сигурен ли е Дрангов, че е постъпил правилно, като е станал водещ фактор и изпълнител в разчистването на сметки във ВМРО?

Няколко часа след ликвидирането на Алеко, Дрангов, придружаван от Михайлов, се озовава пред дома на Георги Баждаров, който е събуден от двамата и му е съобщено за случилото се. „Бай Георги – обръща се Михайлов към домакина, – целуни Дрангова, той уби Алеко“. Дрангов стои срещу Баждаров „блед, смутен“ и тихо изрича: „Добро ли, зло ли направих, не зная, но направих го“. Старият деец потупва младежа по рамото и го успокоява: „Добро направи“¹⁴. Иронията на съдбата тук е, че само след няколко години подобна „добра“ участ ще сполети и самия Баждаров, който е ликвидиран по заповед, дошла от Михайлов¹⁵.

Още по-любопитни детайли от случилото се в Горна Джумая дава Шанданов. Съгласно спомените му Дрангов силно се колебае дали да изпълни заповедите на Михайлов. Преди началото на акцията младият деец бил блед и треперел „като лист“. Само изричното настояване на тройката на срещата да присъства и той, го карат да вземе съдбовното решение. „Добре, ще дойда“ – изрича Дрангов пред Шанданов, вдигайки рамене, готов да поеме пътя към мястото на готвената екзекуция.

След като Алеко е убит, младият революционер изпада в състояние на умопомрачение и започва безразборна стрелба из къщата. „Дрангов – спомня си Шанданов – почна да стреля върху електрическите лампи на полиея в нашата стая. Успя да угаси трите лампи... По едно време той насочи револвера си срещу мене. Тогава аз го ударих по лицето с дясната си ръка, в която ми беше револверът, той се свести и ме попита: „Какво има?“¹⁶ Споделеното ясно показва под какво напрежение е бил Дрангов. Товарът, стоварен върху него, се оказва далеч по-тежък, отколкото той може да поеме. Съзнателното унищожаване на едно човешко същество от друго не може да не повлияе на психиката на един млад човек. За жалост Михайлов няма да си вземе поука от терзанията на Дрангов (самият той с времето ги изживява). Отсега нататък наследникът на Александров неведнъж и два пъти ще изпраща за екзекутори младежи на около 20-годишна възраст, а след смъртта им, за да успокои съвестта си, ще пише с големи букви какви герои са били те.

Отстранил сериозните си конкуренти за властта във ВМРО, Михайлов си осигурява първостепенна позиция в Организацията. Вплел личната си съдба с неговите амбиции, Дрангов става един от най-верните му хора. „Всеки момент – пише той – ще бъда готов да поема и най-рискованата работа при най-малкия знак от твоя (на Михайлов – б.м.) страна... Организацията това си ти и като желая да те чувам и видя още по-силен, голям и мощен за Македония, другарите и предателите“¹⁷. Тези слова не се нуждаят от допълнителна интерпретация. През тях прозира по какъв път е решил да поеме Дрангов.

¹³ Михайлов. Ив. Спомени..., с. 46.

¹⁴ Баждаров. Г. Моите спомени..., с. 151.

¹⁵ Марков, Г. Покушения, насилие..., с. 252–253.

¹⁶ Пърличев, К. Убийството на Тодор Александров..., с. 130–136; Шанданов, П. Спомени..., с. 150–152.

¹⁷ Палешутски, К. Македонското освободително движение 1924–1934. – София, 1998, с. 16.

Прякото участие на Дрангов в Горноджумайските събития му отрежда авторитетно място в Организацията. От 1925 г. Михайлов му поверява поста на пунктов началник на ВМРО за София – длъжност от важно значение в йерархията на Вътрешната организация¹⁸. Същевременно с това Дрангов се ангажира да поддържа контактите на ВМРО с Македонската младежка тайна революционна организация¹⁹. Точно около процеса срещу ММТРО Вътрешната организация започва сътрудничеството си с Анте Павелич²⁰. Тези връзки се поддържат изключително от Дрангов, заради възможността му често да пътува из Европа²¹. Оттогава, било в чужбина, било в България, той е в постоянен контакт с Павелич и Август (Густав) Перчек, които междувременно получават смъртни присъди в Югославия, което още повече ги амбицира да задълбочат сътрудничеството си с ВМРО.

Преди обаче да премине към по-тясно взаимодействие с хърватите, Михайлов трябва да реши един важен въпрос – кому принадлежи водачеството в Организацията. Пътят към него минава през отстраняването на Протогеров. Тук Дрангов отново има централна роля. В започналия сблъсък между михайловисти и протоговеровисти той категорично взема страната на Михайлов²². Стига се дотам, че хората на генерала са абсолютно сигурни – физическото ликвидиране на техния водач става „под диригентството на Кирил Дрангов“²³.

С убийството на Протогеров Михайлов става безспорният лидер във ВМРО. По-голямата и по-силната част от Организацията тръгва след него. Но смъртта на генерала не е достатъчна. Редиците на ВМРО трябва да се прочистят и от неговите по-първи съмишленици, а поддържането на постоянен страх в нея са гаранция за запазването на властта във Вътрешната организация от Михайлов и групата му.

Така Дрангов влиза в ролята на човек, който не се церемони пред заплахата някой да оспори лидерството на приятеля му и на практика става проводник на терора във ВМРО. Синът на големия боец от Първата световна война изобщо не се колебае да издава смъртни присъди на хора, заподозрени в предателство и сътрудничество със сърбите, – няма значение дали те са млади, стари, жени или мъже²⁴. Проверка на тяхната виновност или невинност няма²⁵. Излиза, че щом ВМРО подозира някой в нещо, то вината е налице.

Името на Дрангов се замесва и в две знакови убийства на видни дейци на Ор-

¹⁸ Тодоровски. З. Внатрешната македонска..., с. 49.

¹⁹ Пърличев. К. 36 години във ВМРО. – София, 1999, с. 135, 144; Църнушанов. К. Принос към историята на Македонската младежка тайна революционна организация. – София, 1996, с. 74–77; Тодоровски. З. Внатрешната македонска..., с. 132–133.

²⁰ За началните връзки на ВМРО с Павелич, покрай т. нар. Скопски процес, вж. Гоцев, Д. Младежките национално-освободителни организации на македонските българи 1919–1941. – София, 1988, с. 29–43; Църнушанов, К. Принос към историята..., с. 106–141; Същият. Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него. – София, 1992, с. 135–146; Алманах на българските национални движения след 1878 г. – София, 2005, с. 168–169, 596.

²¹ Като причина за многократните си излизания извън пределите на България, Дрангов използва крехкото си здраве и полагането на грижи за него в чуждестранни санаториуми, както и желанието му да продължи висшето си образование в някой централноевропейски университет. Дрангов (движещ се из Стария континент и под името Димитър Младенович) се записва да учи в университета в град Инсбрук, където работи по темата „Договорът за размяна на малцинствата между България и Гърция, като средство за разрешаване на един национален въпрос“. Вж. АМВР, об. 23659, т. I, л. 90.

²² Тодоровски. З. Внатрешната македонска..., с. 159.

²³ Пърличев. К. 36 години във..., с. 203.

²⁴ АМВР, об. 23659, т. I, л. 34.

²⁵ Пърличев. К. 36 години във..., с. 525–526.

ганизацията и на противници на Михайлов. Става дума за наказанията на Наум Томалевски и Васил Пундев. На първия Дрангов открито заявява: „*Сега е твой ред*“²⁶. Вторият също е заплашен от него няколко дни преди да бъде застрелян²⁷. С подобно поведение няма начин Дрангов да не си навлече гнева на противниковия лагер и да се превърне в негова потенциална мишена. Ето защо след убийството на Йордан Гюрков (1931), който е верен съратник на Михайлов, Дрангов заминава за Унгария – далеч от братоубийствената война, вилнееща сред българите от Македония, живеещи в Царството. В Централна Европа той се заема с добре познатата му дейност – да координира действията между ВМРО и усташите, както и да поддържа връзките на Организацията с официалните унгарски власти²⁸. Едновременно с това Дрангов се занимава и с обучение на хърватски терористи и сам преминава „специализация“ по взривни материали²⁹. Това той прави заедно с Владо Черноземски, който Вътрешната организация е успяла да отърве от затвора, заради убийството на Томалевски³⁰.

През 1933 г. Дрангов окончателно се завръща в България. По време на тези близо две години на постоянни пътувания между България и Централна Европа той сякаш изживява метаморфоза. Полицейските агенти, следящи отблизо дейността на ВМРО, идват до заключението, че със завръщането му в България досегашният курс на безогледни убийства ще се прекрати. „*Дрангов – пише в полицейски доклад от юли 1933 г. – минава за противник на досегашния терористичен курс на ВМРО в страната, поради което от някои от върховете на Организацията не е гледан добре*“³¹. Но по стечение на обстоятелствата Дрангов няма време да покаже, че горните констатации са верни. На 19 май 1934 г. „Звено“ и Военният съюз извършват държавен преврат. Една от първите предприети от тях мерки е да разтурят Вътрешната организация, с което се слага край на едно неестествено положение в държавата – централната власт да няма пълен контрол над някои райони от територията на страната. Така дейността на ВМРО е прекратена, а нейните водачи попадат извън закона.

Дрангов е от онези по-видни дейци на ВМРО, които веднага започват да се издирват от полицията. До граничните пунктове и до полицейските участъци в страната е разпространена негова снимка и описание: „*Ръст – висок; телосложение – добро; коса – светло кестенява; цвят на лицето – блед; очи – сиво-сини; поглед – остър; клепачи – доста зачервени, носи често слънчеви очила; при разговор употребява много често думите „така“ и „чудесно*“³². Разбира се, Дрангов не чака властта да го залови, като непосредствено след 19 май се укрива в София, в дома на Асен Албански (деец на Организацията, родом от Скопие). По своите канали полицията узнава за неговото местонахождение и прави засада на къщата, но в суматохата Дрангов успява да избяга³³. След това за кратко време заедно с

²⁶ Пак там. с. 321.

²⁷ Пак там. с. 600.

²⁸ АМВР, об. 23659, т. 1, л. 15; Билярски, Ц. Иван Михайлов в обектива на полиция, дипломация, разузнаване и преса. – София, 2006, с. 200.

²⁹ ЦДА, Ф. 370к, оп. 6, а.е. 441. л. 10, 30; Казасов, Д. Видяно и преживяно 1891–1944. – София, 1969, с. 529; Гаджев, Ив. Иван Михайлов – отвъд легендите. Т. I. – София, 2007, с. 174, 194.

³⁰ Тодоровски, З. Внатрешната македонска... с. 207–208; Билярски, Ц. Иван Михайлов..., с. 171. След време Дрангов ще отрича да е бил близък с Черноземски, въпреки че „Шофьорът“ му е бил лична охрана. Вж ЦДА, Ф. 176к, оп. 6, а.е. 2870. л. 75; Гаджев, Ив. Иван Михайлов..., с. 180.

³¹ АМВР, об. 23659, т. 1, л. 15.

³² Пак там, л. 33.

³³ Пак там, л. 40–42.

Михайлов се укрива в тайна квартира на бул. „Клементина“ № 18. И там органите на реда не успяват да го задържат³⁴.

За да се спаси от постоянното преследване, Дрангов сериозно обмисля бягство от страната (именно това ще направи Михайлов). Посоката на нелегално напускане на България е подсказана от самия главен войвода – тя е на юг, към Турция. Така след няколко месеца лутане из тайни квартири през септември 1934 г. Дрангов се озовава в Бачковския манастир. Тук престоява седмица, след което пристига в Пловдив, където се крие при свои приятели³⁵. След убийството на крал Александър I Караджорджевич бягството от България става още по-наложително за Дрангов, тъй като неговото име се свързва тясно с усташите, считани по онова време за главните организатори на атентата срещу югославския държавен глава³⁶.

Ето защо Дрангов бърза. От града под тепетата синът на фронтовия герой заедно с Георги (Жоро) Настев се отправя за Ямбол, откъдето двамата поемат към турската граница. Надеждите им са големи – сам Настев признава, че веднъж избягали от България, за него и Дрангов става лесно, „защото италианци, турци и унгарци ще ги търсят“³⁷. Но при опита си да преминат граничната бразда край село Лесово (Елховско), те са заловени от граничната стража³⁸. Дрангов и Настев нямат късмета на своя водач и не успяват да се измъкнат от деветнайсетомайците, положили всички усилия да ги хванат, за да превърнат залавянето им в сериозен знак към остатъците от ВМРО³⁹.

Дрангов веднага е откаран в София, където е разпитван за връзките му с усташите и за съпричастността на Организацията в убийството на югославския монарх⁴⁰. Революционният деец естествено отрича участието си в покушението срещу крал Александър I Караджорджевич и заявява, че ВМРО никога не е издавала смъртна присъда срещу югославския държавен глава⁴¹.

Властите не държат дълго време Дрангов в София. След като разпитите при-

³⁴ Пак там, л. 45.

³⁵ Пак там, л. 67.

³⁶ Вж моногр. на Волков, Вл. Операция „Тевтонский меч“. – Москва, 1966.

³⁷ АМВР, об. 23659, т. 1, л. 59–60.

³⁸ Пак там, л. 76, 93–95, 111; Нови дни, бр. 55, 25 окт. 1934 г. – Дрангов и Жоро Настев заловени при опит да минат в Турция.

³⁹ По-умерените дейци на Организацията съжаляват, че деветнадесетомайците подгонват Дрангов. В очите им той е по-балансиран от Михайлов и с него може да се води диалог. Техните опасения са, че докато Дрангов се издирва от полицията, връх в разпадащата се ВМРО може да вземат хора като Настев. Вж Билярски, Ц. Иван Михайлов... с. 174. Както стана ясно, властта решава недвусмислено спора в редовете на Вътрешната организация – кой е по-умерен и кой е по-радикален, като залавя както Дрангов, така и Настев при това в комплект.

⁴⁰ [Михайлов, Ив.]. Quo vadis, Bulgaria. – Индианаполис, 1937, с. 32.

⁴¹ ЦДА, Ф. 176к, оп. 6, а. е. 2870, л. 75. В интервю, дадено преди няколко години, г-жа Райна Дрангова (дъщеря на К. Дрангов) твърди, че покушението срещу югославския владетел е подготвено „фактически от баща ми, с помощта на хърватите“. Вж Радева, В. Кирил Дрангов в съкровените писма и в секретните документи. // Македония, бр. 25, 21 апр. 2000 г. Новината за залавянето на Дрангов и резултатите от разпитите му се превръщат в сензация от югославските ежедневници. Меродавните белградски вестници „Политика“ и „Време“ отделят сериозно място на новините, идващи от Дирекцията на полицията в София, като намекват, че Дрангов е разказал на следователите за участие на ВМРО в атентата срещу краля (друг е въпросът, че революционният деец така и не признава своята съпричастност, както и тази на Организацията, към ликвидирането на югославския монарх). Вж ЦДА, Ф. 176к, оп. 6, а. е. 2548, л. 5–10, 26–27; Политика, бр. 9510, 7 ноемвр. 1934 г. Поводом версия о признаванията терориста Кирила Дрангова и Жора Настева: Пак там, бр. 9519, 16 ноемвр. 1934 г. Министри Мидилев и Златев о саслушаниями Кирила Дрангова.

ключват, вкупом със своите другари от Вътрешната организация той е интерниран в родния Лом, където принудително е настанен в градските казарми. Там компания му прави и неговият брат – Денчо (Дено) Дрангов⁴². И въпреки лошите условия на живот в казармите, които допълнително усложняват и без това крехкото му здраве, К. Дрангов не е поставен под строг режим. Показателен е фактът, че в лагера в Лом деятелят на ВМРО се жени за Надя Занешева (родом от Воден), която впоследствие го дарява с две деца – Райна и Борис⁴³. През късната пролет на 1935 г. Дрангов е преместен в София, където е въдворен в помещения близо до погребите на Софийския огнестрелен склад⁴⁴. Даже подава молба за явяване на изпити в Софийския университет, за да довърши образованието си⁴⁵.

Много скоро дипломата остава на заден план в битието на Дрангов. В края на август 1935 г. той и Й. Чкатров обявяват гладна стачка, с която протестират против дълго продължилото задържане без процес и лошите условия на живот в помещенията за въдворяване⁴⁶. Предприетото действие дава резултат. Условията им на живот са подобрени, макар и да остават под строга охрана⁴⁷. Позволен са им редовни свиждания. Семействата им могат да ги посещават всеки ден, а приятелите – само в сряда, в присъствието на дежурен офицер⁴⁸. Специално Министерският съвет се занимава с ежедневието на Дрангов, като му отпуска дневен порцион в размер на 20 лв.⁴⁹.

След вдигнатия шум около гладната стачка през март 1936 г. най-сетне започва и съдебният процес срещу Дрангов, използван от него като трибуна за разобличаване на действията на българската власт срещу ВМРО. На едно от заседанията на

⁴² АМВР, об. 23659, т. 1, л. 48.

⁴³ Пак там, л. 34.

⁴⁴ До голяма степен роля за това преместване изиграва обстоятелството, че кабинетът на Кимон Георгиев е свален от управлението, а през март 1935 г. майката и съпругата на Дрангов заедно с жените на Владо Куртев, Петър Мърмев, Стоян Филипов, Михаил Монеv, Васил Василев, Йордан Чкатров, Георги Османов и Петър Герасимов (те също са въдворени в Лом) се обръщат към властта с молба да се променят условията на живот на техните близки, поради влошеното им здраве. Вж АМВР, об. 23659, т. 1, л. 114–115.

⁴⁵ Пак там, л. 117. През 1938 г. Дрангов успява да завърши право в Софийския университет, след което става при Григор Василев (негласен лидер на остатъците от Липчевия сговор). Вж Алманах на българските..., с. 294.

⁴⁶ АМВР, об. 23659, т. 1, л. 120.

⁴⁷ Това, че българските власти създават по-добри условия за живот на Дрангов и на Чкатров, води до остра реакция от страна на югославските власти. Белградският ежедневник „Правда“, като съобщава за стачката на двамата дейци на ВМРО, лансира версията, че тя е инспирирана от софийското правителство (тогава на власт в България е кабинетът на Андрей Тошев, който минава за симпатизант на македонската кауза), за да я използва като мотив за освобождаването им. Вж АМВР, об. 23659, т. 1, л. 122. Югославската страна не се задоволява само с подмятания, посредством печата. Димо Казасов (тогава български пълномощен министър в Белград) има разговори с министър-председателя Милан Стоядинович и с помощник-министъра на външните работи Мартинац, които били учудени, че Дрангов и Чкатров „били настанени в удобен болничен апартамент, където имали свободата чрез съответната кореспонденция да вършат своята организационна дейност“. Казасов категорично отрича подобни твърдения. Пред югославските управници той заявява, че Дрангов и Чкатров са преместени само в по-удобни помещения, а не в луксозен апартамент. Българският дипломат подчертава, че Дрангов наистина страда от туберкулоза в напреднала фаза и че лекуването на болните затворници, независимо кои са те, е „един човешки дълг, от изпълнението на който никоя власт не може да се отклони“. Вж Билярски. Ц. Документи за дейността на Кирил Дрангов след преврата на 19 май 1934 г. // МПР, 2000, № 1, с. 110–112; Същият. Иван Михайлов..., с. 250–251.

⁴⁸ ЦДА, Ф. 85к, оп. 2, а.е. 6, л. 58.

⁴⁹ Пак там, Ф. 284к, оп. 1, а.е. 6347, л. 1.

съда обвиняемият се провиква към обвинителя си: „*Кажете ми, господин прокуроре, защо съм задържан цели две години без присъда? Протестирам, заедно много наши хора са избити в Дирекцията на полицията и Вие не вземате никакви мерки. Кажете ми, правова държава ли сме?*“ Тези думи Дрангов изрича на висок тон, за да бъдат чути в коридора на съда, който бил препълнен със симпатизанти на ВМРО⁵⁰.

Майката на Дрангов също се възползва от процеса срещу сина си, за да напомни за съдбата на македонските дейци след 1934 г. При излизането на Дрангов от съдебната зала тя изрича: „*Задържате хора без присъда. Това държава ли е? България ли е?... Нашата кръв не е изстинала, тя е още топла*“⁵¹.

Обостреното обществено внимание около процеса кара властимащите да смекчат отношението си към подсъдимия. През април 1936 г. на Дрангов му е позволено да заживее в софийската си къща на ул. „Цар Иван Шишман“ № 34, със задължението да се разписва веднъж дневно в полицията⁵². Разрешено му е и да прекара лятото в село Гложене (Тетевенско), където да се лекува⁵³.

Хватката на властта около Дрангов видимо се разхлабва. Това е в резултат на политиката, предприета от правителството на Георги Кьосеиванов, – дейците на ВМРО да бъдат пуснати на свобода и да заживеят нормален живот, при изричното напомняне, че всеки опит за революционна дейност ще бъде строго санкциониран. С последното Дрангов не се съобразява. В началото на април 1937 г. информатор на полицията донася, че ВМРО е възстановена, като в ЦК влизат: К. Дрангов, Г. Османков, Й. Чкатров. Запасни членове са: инж. Христо Станишев и останал анонимен за полицията бивш народен представител. Според същия полицейски агент Организацията чакала пари от САЩ и планирала акции в Югославия⁵⁴. Към това трябва да се прибавят и сведенията, достигнали до софийските управници, че Дрангов усилено работи за евентуално завръщане на Михайлов в България⁵⁵. Всичко това дава достатъчен повод на българската власт да припомни на Дрангов какво е реалното му положение. През август 1937 г. Министерският съвет го интернира в Севлиево (през ноември е преместен в Елена), като го поставя под „непосредствена полицейска охрана“⁵⁶. Но и този път властта е снизходителна спрямо проявите на Дрангов. В самия край на 1937 г. му е възстановено софийското местожителство и той свободно може да се завърне в столицата, където разбира се, остава под наблюдението на полицейските агенти⁵⁷.

Завърнал се в София, Дрангов продължава да защитава ВМРО от нападките,

⁵⁰ АМВР, об. 23659, т. 1, л. 125.

⁵¹ Пак там.

⁵² Пак там, л. 128.

⁵³ Пак там, л. 133–137.

⁵⁴ Пак там, том II, л. 16, 18. До органите на реда достигат сведения и от други канали, че ВМРО отново се събужда за дейност. По информация от Горна Джумая в новото ЦК влизат К. Дрангов, Й. Чкатров, Димитър Илиев, Страхил Развигоров и представител на „Въртоп“. Възобновени били и старите връзки с усташите.

⁵⁵ Пак там, л. 17.

⁵⁶ ЦДА, Ф. 284к, оп. 1, а.е. 6621, л. 1; АМВР, об. 23659, т. 2, л. 28–30; Нова камбана, бр. 387, 22 авг. 1937 г. Кир. Дрангов, Чкатров и Развигоров интернирани.

⁵⁷ През април 1938 г. до полицията стига информация, че Дрангов, заедно с Йосиф Марков и Петър Гребенаров, е образувал кръг „от стари и опитни терористи“, готвещи се да „възобновят по-ранешните македонски убийства“. Вж АМВР, об. 23659, т. 2, л. 142. Властта не взема мерки срещу Дрангов, тъй като се преценява, че сведенията не са сигурни. Случаят показва, че Дрангов не спира да се занимава с македонските дела, като така постоянно изпробва търпението на управляващите.

идващи от разни страни. С участието на Й. Чкатров той пише писмо до министър-председателя Кьосеиванов, в което се обявява против продължаващите гонения срещу дейците на ВМРО, отрича и разпространяващите се мъкви, че Михайлов „конспирира срещу България“⁵⁸. Дрангов изпраща нарочно обръщение и до К. Георгиев⁵⁹. В него бившият министър-председател се обвинява в тежки престъпления спрямо дейците на Организацията, а оттук и срещу българщината. Дрангов не остава равнодушен и когато из обществото тръгват слухове, че в убийството на ген. Йордан Пеев (началник на Главния щаб на армията) е замесена Вътрешната организация, категорично отхвърля обвиненията, че ВМРО може да има отношение към това убийство, „което потресе издъно душата на всеки българин“⁶⁰. Цялата тази активност на Дрангов го превръща в своеобразен водач на членовете от разтурената ВМРО. В отсъствието на Михайлов именно Дрангов става обединителен център на онези, които желаят възстановяването ѝ.

Водещата позиция на Дрангов сред българската емиграция от Македония се запазва и след април 1941 г., когато по-голямата част от Вардарска Македония е свободна⁶¹. Тя е предпоставка за заемането от него на важна позиция в общественния живот в „новите земи“⁶². Но надеждите, че те – бившите по-първи дейци на Организацията, ще играят по-значима роля в новоосвободените територии, набързо са попарени. Нито царят, нито правителството му мислят да правят каквито и да било жестове към хората на ВМРО, защото „македонците, няма да поумнеят и да се помирят“⁶³. Софийското правителство така и не позволява по-активна роля на деятелите от Вътрешната организация, което би довело до реставрацията на едно минало, което разумните хора изобщо не желаят да се връща.

След пораженията, които търпи германската армия по всички фронтове, българското общество започва да разбира колко ефимерно е било разтръбеното от пропагандата през април 1941 г. национално обединение. Горното се осъзнава още по-добре от управляващите. Поради тази причина те се опитват да засилят присъствието на македонските българи в изпълнителната и в местната власт, за да се

⁵⁸ АМВР, об. 23659, т. 2, л. 21–23; Билярски, Ц. Иван Михайлов..., с. 289–293.

⁵⁹ Това обръщение е характеризирано от Тома Карайовов, като написано с „невъздържан език, с ожесточение и със стръв“. Вж. Билярски, Ц. Записки на Тома Карайовов 1936–1939 г. // ИДА, т. 71, с. 116; Същият. Иван Михайлов..., с. 358.

⁶⁰ ЦДА, Ф. 85к, оп. 3, а.е. 137, л. 1–4; Ф. 771к, оп. 2, а.е. 121, л. 1–8; Билярски, Ц. Документи за дейността..., с. 112–123; Същият. Иван Михайлов..., с. 347–354.

⁶¹ Когато става ясно, че българската армия ще навлезе във Вардарска Македония, родолюбиви македонски българи се организират в акционни комитети, за да улеснят идването на българската администрация. Член на Централния акционен комитет е Тома Дрангов – чичо на Кирил. Вж. Минчев, Д. Българските акционни комитети в Македония – 1941 г. – София, 1995, с. 21. Едно от първите масови мероприятия на българската власт в Скопие е да се отслужи панихида по повод годишнина от смъртта на полк. Дрангов. Вж. Малковски, Г. Политическите партии и организации во Македонија во Втората светска војна 1941–1944 г. – Скопје, 2002, с. 82.

⁶² За съжаление достъпът до документите от личното досие на Дрангов, свързани с дейността му след 1941 г. до неговата смърт, за момента е труден. Това безспорно е минус на настоящата статия, тъй като има податки, че в този период той има активна роля около опитите да се възстанови ВМРО след освобождението на Македония, както и да се съхрани останалото от Организацията след 9 септември 1944 г. Съществуват сведения, че през лятото на 1944 г. Дрангов започва да се дистанцира от Михайлов, поради тесните връзки на последния с германците. Твърди се даже, че покрай охлаждането на отношенията между двамата изплува и намерението на Михайлов да ликвидира Дрангов (?). Вж. Гаджев, Ив. Иван Михайлов..., с. 275–276.

⁶³ Филов, Б. Дневник. – София, 1990, с. 317.

демонстрира пред общественото мнение вътре и вън от страната, че Македония е неделима част от България. Ето защо от април 1944 г. регентите и министър-председателят Добри Божилов се опитват да привлекат в кабинета Дрангов, заедно с Й. Чкатров⁶⁴. Властимащите стават още по-настойтелни през май същата година, когато трябва да се конструира правителството на Иван Багрянов. Но и в двата случая Дрангов отказва – като адвокат печелел добре, а що се отнася до националното обединение – щял да помага с каквото може⁶⁵. Но нежеланието на Дрангов да се ангажира открито с управлението идва от другаде. Вероятно то е резултат от личните амбиции на Михайлов, с когото Дрангов е в постоянна връзка. Изгнаникът от Загреб счита българското правителство за свой неприятел, защото още през 1941 г. го лишава от възможността да се разпорежда еднолично в свободна Македония⁶⁶. Все пак Багрянов успява да запълни македонската квота в кабинета с родения в Кукуш проф. Александър Станишев. Така изводът от събитията, разиграли се през пролетта на 1944 г., може да бъде само един – Дрангов остава верен на Михайлов, въпреки някои признаци на неразбирателство между тях.

Скоро настъпват тревожните дни на септември 1944 г. С вземането на властта от Отечествения фронт михайловисткото крило във ВМРО е обявено за фашистко. И ако преди десет години неговите дейци са затваряни и интернирани, то сега те направо са убивани. Дрангов търси решение в новата ситуация. Опитът му да напусне страната със съдействието на американския военен аташе в София – Джон Бейклес, се проваля⁶⁷. Две години подред Дрангов успява да оцелее в комунистическата месомелачка. През юни 1946 г. идва краят. По време на престрелка с органите на милицията той се самоубива в къщата си на ул. „Цар Иван Шишман“, като преди това застрелва шестима служители на органите на реда⁶⁸.

Трагичният край на Кирил Дрангов не бива да поражда желанието да се даде положителна оценка на неговото дело, само защото животът му приключва така печално. Това няма да бъде и в съгласие с историческата действителност. От една страна, е очевидно – Дрангов е голям български патриот, милеещ за съдбата на Македония и готов да даде живота си за нейната свобода. От друга страна обаче, той свързва своя житейски път с човек, чиито заслуги към освободителното дело на македонските българи към днешна дата са преувеличени. Ето защо, когато историческата ни наука даде възможно по-безпристрастна оценка за Михайлов, а това по-всичко личи, че няма да стане скоро, поради разни причини, ще можем да дадем такава и за Кирил Дрангов.

⁶⁴ Името на Дрангов за висок държавен пост се спряга още през ноември 1943 г., когато се появява възможност да бъде назначен за областен управител на Скопие, където живее по това време. Вж. **Михов**, Н. Дневник. – София, 2004, с. 23, 62; **Биярски**, Ц. Иван Михайлов..., с. 486.

⁶⁵ **Михов**, Н. Дневник..., с. 86–87; **Биярски**, Ц. Иван Михайлов..., с. 486–487.

⁶⁶ Чудесен пример за отрицателните чувства, които Михайлов питае към българското правителство, е неговото писмо (май 1941 г.) до министъра на правосъдието Васил Митаков. В него войводата обвинява българските власти, че се стремят да унищожат остатъците от ВМРО физически и морално. Вж. **ЦДА**, Ф. 771к, оп. 2, а.е. 123, л. 1; **Биярски**, Ц. Иван Михайлов..., с. 371–374.

⁶⁷ **Гаджев**, Ив. Иван Михайлов..., с. 276.

⁶⁸ **Пак там**; **Алманах** на българските..., с. 294; **Радева**, В. Кирил Дрангов...

ВЪПРОСЪТ ЗА ДРУГИЯ В СПОМЕНИТЕ НА ВЪЗПИТАНИЧКИ НА ОДРИНСКАТА ДЕВИЧЕСКА ГИМНАЗИЯ

ЛЮБОМИР ГЕОРГИЕВ

*„Гърците ни гледаха с ненавист,
евреите – с любопитство,
а турците, може би, с уплаха“¹.*

Със ст.н.с. д-р Ружа Симеонова работим заедно вече повече от десетилетие. Провели сме немалко интересни разговори за историята, старите фотографии на Македония и Одринско. Затова избрах тази тема като подходяща за текст, написан в чест на нейния юбилей.

Когато стане дума за мястото на град Одрин в българската история, първо изникват представите за славни победи на нашето оръжие. Още от училище знаем как бойците на цар Калоян погубват под стените на града цвета на рицарската войска през 1205 г., как именно там българската авиация осъществява първата бомбардировка от въздуха в Европа, как полковете на генералите Никола Иванов и Георги Вазов пречупват съпротивата на „непревзимаемата“ Одринска крепост на 13 март 1913 г. Канонадата на „огневия ваялък“ и „гръмът на победите“ заглушават мирните успехи на тамошните българи. Изграждането на стройна и ефикасна образователна система от нашите сънародници в Източна Тракия обаче също има своята значимост за националната ни история. Българите в Одрин в края на XIX и началото на XX в. разполагат с четири гимназии – по една мъжка и по една девическа на православните и на католиците от източен обряд. Мъжката православна гимназия носи името на благодетеля си, д-р Петър Берон². Девическата гимназия по ведомството на православната Българска екзархия е наричана също по фамилията на своя благодетел „Късърова“³. Тя съществува между 1881 г. и 1913 г. Мъжката униатска гимназия е под ръководството на монасите възкресенци, а девическата униатска, т.нар. „Аграмска“ – под управлението на загребските сестри и под покровителството на Австрия⁴.

¹ НБКМ–БИА. Ф. 641, а.е. 37, л. 296.

² Д-р П. Берон и Одринската мъжка гимназия „Д-р П. Берон“. Сб. статии и документи. Състав. И. Орманджиев, И. Пенаков. – София, 1958.

³ Тази фамилия често се пише и „Касъров“ в историческата литература. Тук е предпочетен формата Късъров, която е използвана в разглежданите документи. Още повече, че името произхожда от турското прилагателно „късър“ – безплоден, ялов.

⁴ Карайовов, Т. Материали за изучаване на Одринския вилает. Отделен отпечатък от Сб. за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XIX, 1903. с. 153. Аграм е немското име на Загреб.

Български исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ-БИА) съхранява значителен документален материал и относно българското образователно дело в Одрин⁵. Твърде ценен в това отношение е личният архивен фонд № 641. Фондообразователят Иван Орманджиев е роден през 1890 г. в Лозенград и почива през 1963 г. в София. Завършва одринската гимназия „Д-р Петър Берон“⁶. Учителства в градовете Ксанти, Карнобат, Лозенград, Бургас и София. Написва исторически трудове за своя роден край, публикува документи⁷.

През 1955 г. Орманджиев подготвя сборник за девическата гимназия в тракийския град⁸. Трудът плътно следва образа на неговата книга за одринската мъжка гимназия „Д-р П. Берон“, защото е замислен като допълнение към нея⁹. Двата сборника заедно дават обща картина на културно-националната борба за самостоятелност на българите в Тракия¹⁰. Мемоарите на ученички и учители съставляват значителна част от обема на монографията за Късъровото училище, те заемат 186 от нейните общо 389 страници¹¹.

Естествено изниква въпросът защо този ценен труд, завършен и написан на машина през 1955 г., не вижда бял свят. Отказите в съхранените протоколи от издателски съвети са обосновани с нуждата да се публикува по-важна литература, която съответства повече на приоритетите на времето и съответното издателство. Отпечатването на документалното наследство на българите от Източна Тракия не се отхвърля по принцип, просто в конкретния момент за него уж не се намират хартия и свободни мощности, извършването на работата се оставя за „благовремие“. Значение вероятно имат принадлежността на Орманджиев към „старата школа“ и напредналата му възраст, които му попречат да се „пребори“ за издаването на своя труд за Късъровото училище. Авторът избира да съсредоточи силите си върху публикуването на мемоарите за мъжката гимназия. Сборникът за училището „Д-р Петър Берон“ остава последната обнародвана монография на този плодовит историк¹². Дори и тази публикация е постигната с цената на болезнен компромис – събраните спомени за мъжката гимназия са махнати от тома. Изглежда те попадат в определението „документи, които нямат сега политическо, обществено и научно значение“¹³.

⁵ Изключително ценен в това отношение е Ф. 22, оп. 1, 2 (Найден Геров). Сведения по въпроса се съдържат и в други фондове в БИА, сред които Ф. 712 (Васил Шанов, учител в българската гимназия в Одрин (1900–1903); Ф. 716 (Васил Юрданов Върбев, директор на мъжките и девическите гимназии в Одрин (1898–1909); Ф. 745 (Димитър Вълков, учил в Одрин (1892); Ф. 764 (д-р Константин Керевков – кмет на Одрин (1913); Ф. 808 (Сребрен Поппетров – учител в Одринската девическа гимназия).

⁶ Одринска българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“. // *Алманах на българските национални движения след 1878 г.* – София, 2005. с. 89–90.

⁷ *Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в БИА.* Кн. 8. – София, 1995. с. 98–99.

⁸ *НБКМ-БИА.* Ф. 641, а.е. 37, л. 1–389. „Одринска българска девическа педагогическа гимназия „Късърв“ и одринските Късъровци“. Състав. И. Орманджиев и Евдокия Хр. Каринтова. Сб. статии, документи и спомени под ред. на И. Орманджиев, 1955.

⁹ *Д-р П. Берон и Одринската мъжка гимназия „Д-р П. Берон“.* Сб. статии и документи. Състав. И. Орманджиев, И. Пенаков. – София, 1958.

¹⁰ *НБКМ-БИА.* Ф. 641, а.е. 37, л. 7.

¹¹ *Пак там.* л. 218–387.

¹² *Чолов, П.* Български историци. Биограф.-библиогр. справочник. – София, 1999. с. 212.

¹³ *НБКМ-БИА.* Ф. 641, а.е. 39, л. 3. Свидетелствата от а.е. 39 рисуват ярка картина на безуспешната одисея на Орманджиев из различни издателства, научни организации, кабинети на „отговорни другари“ и на православни владии.

Основната тежест в борбата за издаването на „Одринската... девическа гимназия“ пада на плещите на съавторката Евдокия Каринтова. Нейната молба до директора на издателство „Наука и изкуство“ остава без последствие. Не помага одобрението ѝ от редактор на издателството, нито политически коректната обосновка на Каринтова, че девическата гимназия е открита от Вела Живкова, „която става по-късно другарка и спътница в живота на основоположника на марксизма в България – Димитър Благоев“¹⁴.

Мемоарите са основание са подценявани като исторически извор, защото са изключително субективни, намират се в една гранична област с художествената литература. По правило техните автори се стремят да се представят в по-добра светлина, нагаждат се според случилите се по-късно събития и по различни конюнктурни причини. Тъкмо това лично отношение обаче прави спомените интересни за четене. Рисуваните в тях образи и картини са жизнени и разбираеми, те изграждат устойчиви исторически представи. С Ружа Симеонова неведнъж сме разговаряли за мемоарите на различни личности. Последните, които тя ми препоръча, са младежките спомени на Симеон Радев¹⁵.

* * *

Възпоменанията на възпитаничките на Късъровото училище са изключително богато находище на сведения от всякакъв вид. В тях пише за храната, облеклото, свободното време, въобще за ежедневието на българката на границата между XIX и XX в.; относно организацията на учебното дело; архитектурата на Одрин и в частност – на гимназията и на пансиона.

Пред опасността да затънем в изобилието на интересна информация, тук ще се ограничим само с представите за другия. Ограничаване е силно казано, защото темата за другия е огромна. Ще стане дума за вътрешния, близък друг. Разглеждаме другостта, която не е непреодолимо различие, а отличава взаимосвързани групи в едно общество, които общуват и повече или по-малко мирно съжителстват помежду си¹⁶.

1. Другите българи

А) Поданички на две държави

В Късъровото училище идват момичета както от Османската империя, така и от България. Дали поданичките на султана и тези на княз (после цар) Фердинанд се възприемат помежду си като „други“, като две различни групи в рамките на Одринската гимназия? Отговорът на този въпрос се крие в причините, поради които техните семейства и те самите избират да учат тъкмо в държавата на падишаха. За ученичките от Хасково Одрин е най-близкият голям град. Икономическият фактор също има значение – Българската екзархия отпуска стипендии на повечето възпитанички. Строгийт режим в учебното заведение вероятно допада на по-консервативните семейства. Учебните предмети впрочем са същите като отсам

¹⁴ Пак там, л. 21.

¹⁵ Радев, С. Ранни спомени. 3. изд. – София, 1994.

¹⁶ Тодоров, Ц. Завладяването на Америка. Въпросът за другия. – София, 1992, с. 7.

границата, с изключение на руския език, който турските власти забранявали да се изучава. Южният град излъчва ориенталско очарование за девойките от Калофер, Стара Загора и София. Живописните джамии и пазари на Одрин неколкратно са уподобявани в мемоарите на декор от приказките от 1001 нощ. Романтични подбуди изиграват роля дъщерята на едно от най-първите семейства от Добрич – Бела Габе (по-късно съпруга на проф. Спиридон Казанджиев), сестра на поетесата Дора Габе, да пропътува дългия път от равна безводна Добруджа до мястото, където се сливат големите реки Тунджа, Арда и Марица.

Тази романтика обаче е силно национално обогатена. Гимназистките се възхищават преди всичко от величествените строежи на *българина* майстор Манол и на архитекта Синан, когото възприемат също като „наш“, ислямизиран *българин* от с. Широка лъка¹⁷. За ученичките Одрин е българска покрайнина, която трябва да бъде възвърната към общото отечество. Националният идеал определя избора и на сънародничките ни от Османската империя, защото техните родители са напълно наясно, че ги изпращат тъкмо в едно „комитаджийско“ гнездо. В Късъровото училище се възпяват Стара планина, Родопите и Дунав, наизустяват се Ботевите стихотворения и писаните по техен образец стихове за македонски комити, като например „Българи са, но все македонци, на Александра славни потомци“¹⁸. Възпитаничките на гимназията излизат от нея със силно национално съзнание и повдигнат патриотичен дух. Някои от тях са посветени в тайната на революционното дело¹⁹. Особено впечатляващ е изборът на една софиянка, която при обявяването на Балканската война не се възползва от дадената ѝ възможност да напусне Одрин, а остава да дочака победата там, като се надява, че татко ѝ ще бъде в редиците на освободителите. Нейната мечта се сбъдва, но на скъпа цена – баща ѝ, майор Коняров, е донесен в града смъртно ранен и тя го погребва там²⁰. Когато бомбите на обсадителите раняват ученички и възпитателки, те не корят българските военни. Най-силното, което си позволява една от тях, когато четири десетилетия по-късно описва пряко попадение в сградата на Късъровата гимназия, е да прояви ирония: „На една граната, която не бе експлодирала, пишеше с тебешир: „Много здраве.“ Да! И нашите войници от фронта ни пожелаваха здраве“²¹.

При доминиращото национално чувство е разбираемо, че не се наблюдава противопоставяне между ученичките от България и Турция. Разбира се, останалите понякога завиждат на одринчанките, че са си у дома. Има разлики в диалекта, носията и дори в донесените от родния край лакомства. Поданството обаче определено не е фактор за разграничение между българките от двете страни на границата.

Б) Другите православни българи – патриаршистите

В мемоарите забелязах само едно споменаване на българи патриаршисти, вероятно защото те най-често са възприемани като гръкомани или направо като гърци. В конкретното позоваване нашите сънародници – под ведомството на Цариградската

¹⁷ Съвременните изследвания посочват, че Синан произхожда от Мала Азия, от с. Агърнас, област Кайсери. Вж *Islam ansiklopedisi*, Vol. 10. – Istanbul, 1967, p. 655.

¹⁸ **НБКМ–БИА**. Ф. 641, а.е. 37, л. 243.

¹⁹ **Пак там**, л. 365.

²⁰ **Пак там**, л. 355.

²¹ **Пак там**, л. 376.

патриаршия – са видени през призмата на националната политика на Българската екзархия. Един учител споделя, че когато се отпускала пълна стипендия, се внимавало учениците да бъдат от такива селища, в които има борби между екзархисти и патриаршисти. Тази мярка давала „много добри резултати за увеличаването на екзархистите, намаляването и изчезването на патриаршистите“²².

В) Българите католици

Първите опити за създаване на женско православно училище в Одрин се обосновават със заплахата от католическата пропаганда²³. Випусничка на Късъровата гимназия, започнала работа като учителка във френския девически колеж в Караач, отбелязва, че на много българки там им тежали затвореният режим и „възпитанието да ги правят калугерки. Те си искали волния живот на село, пък макар и сиромашки“²⁴. Самата учителка, предупредена много да се пази и да не допусне в никакъв случай да я прилъжат да се замонаши в католически манастир, скривала неосъществени планове да помогне на сънародниците си да избягат.

Бащата на Невяна Боева-Манолова завършва католическата гимназия, а тя учи в правослазната²⁵. Униатката Велика Проданова, родом от Одрин, е випусничка на католическата гимназия. Това обаче не ѝ попречва да преподава френски в Късъровото училище и да се омъжи за учител по история от гимназията „Д-р Петър Берон“²⁶. Сведението означава, че през 90-те години на XIX в. разликите в християнското вероизповедание не представляват пречка за работа или за брак в българската общност в Одрин.

В мемоарите се признава солидното образование на български и френски език, придобивано в униатската мъжка гимназия, издържана от поляците монаси възкресенци. Високо се цени и знанието на български и немски, получавано в девическата гимназия на „Аграмер швестер“²⁷.

Единството между българите от православно и католическо вероизповедание блясва ярко под заревото на канонадите. В началото на Балканската война възпитаниците на Късъровото училище и техните учители се укриват в униатската девическа гимназия²⁸. Те дочакват победния щурм на 13 март 1913 г. в католическото мъжко училище²⁹. Там ученички и преподаватели намират убежище и при отстъплението на нашите войски от града на 7 юли 1913 г.

Приведените примери доказват, че в отношенията с българите католици доминират чувството за единство, съпричастност, национална общност. Вероизповедната другост се възприема толерантно, като особеност, не като проблем. Между другото неизменна симпатия в мемоарите се проявява и към един чужденец католик, италианец – любезният готвач Франсоа.

²² Пак там, л. 365.

²³ Руската дипломация подклажда силна съпротива срещу посещаването на униатски училища от българки. В писмо до Найдено Геров от 1865 г. пише следното: „девиците католички са по-опасни от мъжете, понеже във Франция вярата се поддържа преимуществено от жените“. Вж. Из архивата на Найдено Геров. Ред. Т. Панчев. Кн. I. – София, 1911, док. № 1625, с. 988–989.

²⁴ НБКМ–БИА, Ф. 641, а.с. 37, л. 262.

²⁵ Пак там, л. 251.

²⁶ Пак там, л. 219.

²⁷ Пак там, л. 316.

²⁸ Пак там, л. 321.

²⁹ Пак там, л. 309.

Г) Гимназистите

Възпитаници на другата екзархийска гимназия в Одрин, подобрани представители на другия пол, учениците от „Д-р Петър Берон“ представляват несъмнен интерес за ученичките. Общуването с тази група обаче е строго ограничено. Една гимназистка оценява като подвиг постижението си, че в продължение на една година е успяла да размени тайно три писма с някакъв ученик³⁰. В мемоарите впечатлява силната полова сегрегация, свойствена за Ориента – не само не се правят смесени вечеринки с възпитаниците на мъжката гимназия, но училищните ръководства дори уговарят къде да се разхождат, къде да се черкуват младежите и къде – девойките, за да не би случайно да се окажат заедно. Момичетата могат да напускат училището само, ако са придружавани от роднина или от гавазина албанец, но разговори с гавазина са им строго забранени³¹. Прозорците към улицата са измазани с бяло. Светло е, но нищо не се вижда навън. Ученичките обаче се изхитряват да изчегъртат колелце, колкото левче, за да гледат минаващите по улицата гимназисти³². Дързостта на едно момиче да не сведе очи, когато пред него минават редовете на учениците, излизайки от църковния двор, а да си позволи да ги погледне, води до мъмрене и силно разтърсване от страна на дежурната надзорателка. Възпитаничка на Късъровото училище първо го нарича поетично „затворено птиче гнездо“, после направо „затвор“³³. Друга обобщава: „В пансиона бяхме държани като в девически манастир“³⁴.

2. Другите християни

А) Другите православни

- Православните съседи – гърците

Асимилаторските стремежи на гърците се възприемат като най-голяма опасност за българщината в Одрин преди 1913 г. Въпреки възстановяването на българската държава и неуморната дейтелност на Екзархията, дори в самия край на XIX в. погърчването на българите в Одрин продължава с високи темпове³⁵. „Гърците са завистници. Завидяха на българите, че отвориха семинария... Пеехме я, за да ни чуят гърците съседи и да се пукат от яд“³⁶. Ученичките са доволни, когато гавазинът на гимназията набил с бастуна си едно гърче, което им се плезело и ги нарекло „хондрокефали“ (дебелоглави). Особено изострени изглеждат взаимоотношенията през учебната 1908/1909 г. Тогава българските и гръцките гимназистки се сбиват без повод, когато веднъж случайно се срещат на разходка. В спомените е отбелязано, че готвачът, гръцки шпионин, свързал канализацията с водопровода, в резултат от което умряло едно наше момиче, родом от Цариград³⁷.

В Късъровото училище не се проявява никаква търпимост към прояви на

³⁰ Пак там, л. 340.

³¹ Пак там, л. 224.

³² Пак там, л. 246.

³³ Пак там, л. 254. 255.

³⁴ Пак там, л. 249.

³⁵ Пак там, л. 368: „През освобождението на Одрин от русите в 1878 г. в Илдърма имало записани 400 български семейства, повечето от които постепенно се погърчили и през 1900 г. бяха останали само към 40 български къщи.“ Илдърма е името на една от махалите в Одрин.

³⁶ Пак там, л. 295.

³⁷ Пак там, л. 305.

елинизъм. Пансионерките са наказвани, ако бъдат хванати в пансиона да разговарят помежду си по навик на гръцки. Когато по подражание на гъркинята Артимисия Николова от град Силиврия на някои ученички им хрумнало да променят прическите си, „да си режат кръмки, по лозенградски – кацара“, те са остригани за назидание. Резултатът: „Голям плач беше, голяма тревога“³⁸. В крайна сметка Артимисия бива изгонена от училището по обвинение, че искала да изгори с газ една учителка, която ѝ писала двойка. Интересно защо момичето, чието име идва от елинската богиня на лова и луната Артемида, „гъркинята“ Артимисия, родена в крайморската Силиврия, попада тъкмо в гнездото на българщината в Одрин, в гимназията, подведомствена на Българската екзархия. Може да се предположи, че тя произхожда от семейство, чиито членове са разделени в усещането си за принадлежност към българската или към гръцката нация. Вероятно пробългарски настроени родственици я пращат в Късървото училище. Нейното гръцко самосъзнание обаче вече е достатъчно укрепнало и нито стиховете на Ботев и Вазов, нито манастирският режим на девическата гимназия не успяват да го пречупят. Ако това е само предположение, то в мемоарите срещаме директно сведение за жесток семеен етнически сблъсък. Един комита, избягал в България, пише на жена си в Лозенград през 1908 г.: „Ако пратиш детето в гръцко училище, ще слеза една нощ и ще ви изколя всички. Дочка ще отиде в българската гимназия в Одрин да завърши и да стане човек“³⁹. В резултат от това разделение голямата сестра се омъжва за грък и става гъркиня, а малката, възпитаничка на Късървото училище, се преселва в България. Двете изгубват всички връзки помежду си.

Безмилостната разпра между представителите на двата православни народа в Одрин обаче не прекъсва сътрудничеството им на битово равнище. В българската гимназия елини работят лоялно като лекари, готвачки, перачки. Омразата не изключва и взаимно харесване. „Гъркините, жени с префинен естетически вкус и дълбоко религиозно чувство“, много се възхищавали на две хубави и благочестиви български учителки⁴⁰. В началото на миналия век в масовото съзнание още функционира митологичният образ на фатално красивата и дълбоко коварна потомка на Хубавата Елена. Една учителка, дошла от Княжество България, вижда нещата в Одрин през 1905 г. по следния начин: „Изглежда, че нашите българи там са имали особена слабост към гръцките момичета, защото видях много българи, женени за гъркини, а нито един грък – за българка.“ Престъплението – кръвосмешение с потомствения враг – в нейните очи неминуемо получава наказание, чиято цена плащат децата: „В тези семейства се говореше изключително гръцки език, децата им говореха лош български език, бяха слаби ученици и с нездрав вид: бледи, слаби, като че са недохранвани“⁴¹.

- Православните славяни – руснаците

Руснаци се споменават в мемоарите епизодично, но без изключение – в положителна светлина. Вярата в историческата мисия на Освободителката е жива. Дипломатите на Петербург защитават преследвани българи. По време на обсадата

³⁸ Пак там. л. 242.

³⁹ Пак там. л. 324.

⁴⁰ Пак там. л. 281.

⁴¹ Пак там. л. 291.

те снабдяват гимназистките с висококачествено брашно, от каквото е лишено турското население. Не е без значение и обстоятелството, че спомените са записани в средата на 50-те години на миналия век, когато русофилството няма алтернатива в историческата книжнина.

Б) Другите християни – арменците

Те са чувствани като добри съседи. Късъровото училище използва за общжитие къщата на арменски свещеник, взета под наем⁴². Водата за пиене и пране се носи от арменската черква, един от училищните лекари е арменец. Страховитите арменски кланета присъстват в спомените, пречупени през призмата на детската безгрижност. По времето, когато цариградските арменци били изхвърляни в морето, някои ученички ги било гнус да ядат риба, „че кой знае колко арменци е изляла...“⁴³.

3. Евреите

В мемоарите се наблюдава свойственият за християните негативизъм по отношение на еврейството, смекчен от балканска търпимост и детско съчувствие. Малките ученички не смеели да ходят на тавана, понеже по-големите им разправяли, че там „намерили каменно корито, оцапано с кръв от крадени християнски деца, с чиято кръв евреите се причестявали“⁴⁴. Момичетата успели да научат еврейче, живеещо до училището им, да пее „Господи помилуй“. То обаче пищяло и викало майка си, когато го карали да целува кръста⁴⁵. Материално осигурените от родителите си и от Екзархията гимназистки се отнасят с погнуса и състрадание към мизерията в квартала на евреите, които били предимно рибари.

4. Мюсюлманите

А) Турците

Идейният свят на Късъровото училище се определя от патриотизма. Освобождението на Одринска Тракия от султанската тирания е главна цел и мечта на учители и ученички. Една любима тяхна песен съдържа следния стих: „Ще влезе турчинът в земята, ще блесне свобода навред!“ Съпротивата срещу османската държава обаче се съчетава със симпатия към добродетелите на турския народ. Невена Панова идва от старопрестолното Велико Търново, за да работи сред българите „под турско робство“. Тя изпада в умиление, когато дядо Ильо се трогва до сълзи от снимката на български офицер и всички запяват „Стани, стани, юнак балкански“. Същевременно търновчанката не скрива възхищението си от изискаността на едно турско градинско увеселение в частен парк с изкуствени водоскоци и пещера⁴⁶. *Щедростта*, свойствена за турците, предизвиква благодарност. Една бивша ученичка си спомня: „По пътя срещнах младо и дребно, много красиво кадънче... За моя голяма изненада то свали товара си, извади два големи пъпеша от кошниците

⁴² Пак там, л. 220.

⁴³ Пак там, л. 233–234.

⁴⁴ Пак там, л. 233.

⁴⁵ Пак там, л. 243.

⁴⁶ Пак там, л. 229.

и ми ги предложи даром. Отказах му, но то, огорчено от това, настоя да ги взема с думите: „Берекетът е от Бога, а вие сте пътници. Вземи ги!“ Приех пъпешите, за да му доставя радост...“⁴⁷ *Търпимостта*, която господарите на Босфора проявяват, е учудваща: гимнастичките изпълняват своите упражнения по тържества, препасани с трибагеници в бяло, зелено, червено и с овчарски тояги в ръцете. Самият валия ги вика на бис на годишния акт през 1911 г.⁴⁸ Единствено българският девически хор измежду всички хорове от цял Одрин, включително турските, е поканен да пее под балкона на султан Мехмед V при посещението му в града през 1910 г. Очарован, падишахът награждава певиците с 50 лири⁴⁹. Тази толерантност има своите корени във вековното самочувствие на турците като безспорни господари, но вероятно и в страха им пред младия и дързък северен съсед. В своите спомени ученичките признават, че „през време на обсадата турското население се държи с нас и с българите в града много коректно“⁵⁰. След началото на Балканската война учителят по рисуване Филип Попдимитров е арестуван от негов познат турчин. „Придружаваха го двама млади войници, които той оставил на улицата и влезе сам в квартирата, за да не се изплашат жена ми и детето ми... Когато утешаваше жена ми, той сам се просълзи“⁵¹.

Възпитателката Аспасия Николова среща подобна човещина, когато под артилерийския обстрел притичва до една турска къща, за да се помоли за вода. „Турците, които винаги се държаха толерантно към нас, задоволиха се да ми кажат: „Е, защо плачете? Това е от вашите“⁵².

В спомените на ученичките от Късървата гимназия отношението към мюсюлманите турци е далеч по-положително, отколкото към православните гърци. Причините може да се потърсят в асимилаторските стремежи и успехи на елините, докато мохамеданите не представляват подобна заплаха и по-скоро остават пасивни в глуха защита на политическото си върховенство. Разбира се, не бива да се подценяват и особеностите на народопсихологията на българи, гърци и турци.

Б) Албанецът

Ученичките се радват на лакомствата на албанците бозаджии. Те остават впечатлени от предаността и юначеството на гавазина албанец, който пръв ги посреща в своя живописен костюм, когато пристигнат в гимназията. Защитата, която получават от него, от съвременна гледна точка изглежда пресилен, но трябва да имаме предвид, че нещата се случват преди век и то – в Ориента. Неизменен побой постига всеки, дръзнал да прекоси редиците на гимназистките, бил той турски войник или 14–15 годишно момче. Веднъж албанецът пребил с пищова си със седефена дръжка с удари по главата турски офицер, който посегнал на гимназистка на пазара. „Като пазач на девиси, гавазинът ни не бе подсъден за действията си, наложени му при защитата на ученичките пансионерки“⁵³.

⁴⁷ Пак там. л. 328.

⁴⁸ Пак там. л. 334.

⁴⁹ Пак там. л. 329.

⁵⁰ Пак там. л. 362.

⁵¹ Пак там. л. 370.

⁵² Пак там. л. 375.

⁵³ Пак там. л. 340.

* * *

Мемоарите на девиците, учили в Късървата гимназия в края на XIX и началото на XX в., могат да бъдат сравнени със стара фотография, отразила етническото многообразие на Одрин. От спомените разбираме как различни нации и вери взаимодействат помежду си, борят се за надмощие, но и си сътрудничат, опознават силните и слабите си страни. Отношението към другия в онази епоха се определя преди всичко от две неща – от национализма и човешината. Държавните граници тогава не изглеждат непристъпни; хората в значителна степен могат да избират къде да учат децата им, коя вяра да изповядват, като членове на коя нация да се самоопределят.

Значителна е промяната, която се наблюдава в средата на 50-те години на миналия век, когато тези спомени са написани и е водена битката за издаването на монографията за Одринската девическа гимназия. Етническата картина вече е стабилизирана, а между България и Турция е издигната желязна завеса. Далечен спомен изглеждат тържествуващите ученички в Одрин, пременени с българския трибагеник; пристигащите там коли с гимназистки от София или Добрич; жестоката принуда и същевременно свободата да избираш дали да си грък или българин в един османски град.

Днес положението изглежда по-близко до началото, отколкото до средата на XX в. Сега отново южната ни граница пропуска в двете посоки хора, стоки, идеи. Блоковото противопоставяне е отстъпило място на разнопосочните взаимодействия на многобройни национални, религиозни, политически и икономически групи хора. Видяхме как възпитаничките на Одринската девическа гимназия намират отговор на въпроса за отношението си към другия. Това наблюдение едва ли ще ни даде приложими стратегии за действие днес, но поне може да ни направи по-спокойни пред променилия се свят, изпълнил се изведнъж с толкова разнообразие, несигурност и свобода.

Ученички, учителки и училищният гавазин – албанец.
Одрин, учебната 1902/1903 г. НБКМ–БИА, Ф. 641, а.е. 38, л. 13

Първи девически випуск.

Одрин, учебната 1907/1908 г. НБКМ–БИА, Ф. 641, а.е. 38, л. 19

Абитуриентките от втори випуск и техни учители.

Одрин, учебната 1908/1909 г. НБКМ–БИА, Ф. 641, а.е. 38, л. 21

НЕПУБЛИКУВАН ДОКУМЕНТ НА КОНСТАНТИНОПОЛСКАТА ПАТРИАРШИЯ

МАРЛЕНА ДИМОВА

Amicae meae dilectissimae doctissimaeque

φίλος πιστός φάρμακον ζωῆς
καὶ οἱ φοβούμενοι Κύριον εὐρήσουσιν αὐτόν.
Sir, 6, 16

Целта на настоящата статия е да публикува за пръв път един важен документ от ръкописния фонд на Националната ни библиотека, който, по наше мнение, е и ценен извор за българската история. По неизвестни за нас причини той не е включен в издадения от д-р Маньо Стоянов през 1973 г. „Опис на гръцките и други чуждоезични ръкописи в Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София“. Според инвентарния номер е постъпил през 1917 г., но в запазените инвентарни книги за него няма никакви сведения. На самия документ, под текста, е изписано с мастило името Агница Г. Янева, а отдолу е добавено с молив от друга ръка: „От гр. Мелник“. Става дума за Синодално решение „συνοδικὴ πρᾶξις“ (вж ред 28 от текста) на Вселенския патриарх Йереμία I от декември 1530 г., чрез което се определя митрополит на Мелник на мястото на починалия предстоятел на тамошната катедра. Документът представлява един пергаментов лист с размери 630x360 мм. Размерите на писмовното поле са 370x290 мм. Изписан е с тъмнокафяво мастило. Има много съкращения. Пергаментът е със сравнително добро качество, жилав, тъмен на цвят от външната страна и бял от вътрешната, където е изписан текстът. Листът е прегънат два пъти по дължина и три пъти по ширина. Долната му част, извън текстовото поле, е скосена и оформя удължение, където са направени седем прореза, през които преминава копринена връв с кобалтовосин цвят, на която виси печат на патриарх Йереμία I. Диаметърът на печата е 40 мм. На лицевата му страна има надпис: ΙΕΡΕΜΙΑΣ/ΟΣ ΕΛΕΩ Θ(ΕΟ)Υ ΑΡ/ΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ/ ΚΟΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕ(sic!)/, (ΩΣ) ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ Κ(αὶ) Ο/ΙΚΟΥΜΕΝΙΚ(ος)/ Π(ατ)ΡΙΑΡΧης, а на обратната страна има изображение на Богородица Платитера (Ширшая небес) и надпис Μ(ητη)Ρ Θ(εο)Υ.

На външната страна на сгънатия пергаментов лист има надпис: ο ὑερμανὸς (ὁ)πο ἱερεῖαρχῆ ἐπισκόπου χειροτονούμενος (sic!).

В документа Патриархът заявява, че Мелнишката света митрополия е загубила своя пастир и първостоятел поради неговата смърт и затова „Негово смирение, проявявайки подобаваща промислителност“, е решил да постави на това място друг духовен пастир и учител „за подкрепа и духовна полза на словесното Христово стадо“. Затова „чрез призоваването на Светия Дух и с одобрението на намерилите се там светейши архиереи и пречестни¹ митрополити на Халкидон и екзарх на цяла Витиня, на Пруса, на Лакедемония, на Силиврия и епископа на Земен(?)“², за Мелнишки митрополит е ръкоположен Герман. Това име се споменава три пъти в текста (вж ред 9, 12 и 29), но не ни е познато от сериозните изследвания, свързани с Мелнишката митрополия. То не фигурира в списъка на митрополитите, известни в научната литература досега³. Ето защо може да се каже, че този документ разкрива името на още един, непознат за историята, мелнишки архиерей. За митрополит Герман се казва, че в твърде ранна възраст се е посветил на монашество и много време от живота си е прекарал в Палестина. След този избор „светейшият митрополит на Мелник“, който е наречен и „ὁλέρτιμος“, е упълномощен от патриарха да замине за „дадената му от Бога църква“ и да поеме ръководството на цялата енория, на всички прилежащи ѝ имоти и да упражни законните си права. С този документ патриархът дава право на новоизбрания митрополит „да запечатва“ четци, да ръкополага иподякони и дякони, да въвежда в презвитерско достойнство, да назначава духовни отци, да основава храмове и да изпълнява безпрепятствено задълженията си на архиерей. От друга страна, архиепископът на Константинопол задължава „намиращите се в епархията почитаеми клирици, преподобни монаси, богобоязливи иереи, благородни архонти и целия христоименен народ да му отдават подобаващата почит, „повиновение“ и „благопокорение“ и заплашва с Божия гняв и с църковна епитимия всеки, който се опита да „противоречи и противодейства“.

В края на патриаршеското решение са записани по-подробно икономическите задължения на по-нисшия клир и на паството. Характерно за този вид документи от XVI в. е, че извън общите и твърде неясни формулировки за „δίκαια καὶ πρὸντία“, съдържащи се в документите от XVI в., се отбелязват и конкретните източници на доходи, на които митрополитът има право. Това се потвърждава и от съответните документи, които издава османската власт за утвърждаване на избора на митрополити и епископи. Султанските берати от XVI в. също определят административните и икономическите задължения на архиереите⁴.

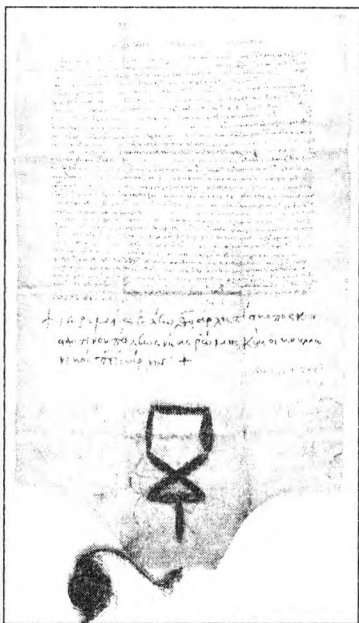
В разглеждания документ патриархът нарежда „[на митрополита] да се дават безотчетно и безусловно всички църковни права“ (вж ред 26) и по-нататък уточнява

¹ В гръцкия текст стои прилагателното „ὁλέρτιμος“ (вж ред 7), което е и почетна архиерейска титла. Думата е употребена в Gen. Pl. и се отнася до всички споменати архиереи, за разлика от другата почетна архиерейска титла „ἐξάρχος“, която е отнесена само към митрополита на Халкидон и екзарх на цяла Витиния.

² В гръцкия текст стои „...ἐπισκόπου Ζεμενῶν“, вж ред 8. Тази епископска титла не ни е известна и не успяхме да открием информация за нея в достъпната ни литература.

³ Вж **Нешева**, В. Богородицкият град Мелник. 2008. с. 119–144 и **Vlahos**, T. Die Geschichte der Byzantinischen Stadt Melenikon. 1969. с. 82–94.

⁴ Χρυσόχοϊδης, Κρίτων. Τὰ οἰκονομικά τῶν ἐπισκόπων στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ Γενναδίου Σεργίου. Вж BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ, 12. σ. 271–317.

какви. На първо място като доход на висшия архиерей се споменава т. н. „καλονικόν“. Това е редовен годишен данък, който внасят изключително енорийските свещеници. Той се основава на старата правна разпоредба, която съществува още във Византия, съгласно която за всеки 30 къщи иереят е задължен да дава всяка година на епископа като „καλονικόν“ 1 златна монета, 2 сребърни, а също и различни стоки. Няма точни сведения за големината на този данък през първата половина на XVI в. Знае се само, че може да се внася в налични пари или в стоки⁵.

Като втори митрополитски приход са споменати таксите за брак „τὰ ἀπό... συνοικεσίων“ (вж ред 27). Не са известни точни данни за размерите им през първата половина на XVI в. Знае се само, че размерите им нарастват в аритметична прогресия от първия до третия брак⁶.

Приходите от панаири (τὰ ἀπό... πανηγύρεων) са споменати на трето място като източник на средства за Мелнишкия митрополит (вж ред 27). Те също

се вписват много често в синодалните решения на Константинополската патриаршия и в султанските берати от XVI в. и представляват такси, събирани от празнуващите веднъж или два пъти в годината храмове в градове и села, от църквите извън населените места и от манастирите. Главна характеристика на панаирите е стичането на много вярващи и често многодневната им продължителност. Приходите от тях са твърде значителни в случаите, когато определени религиозни празници се съчетаят с търговия, нещо твърде разпространено във византийската епоха⁷.

Събирането на вноски от вярващите за подсилване на митрополитската казна е също посочено изрично в разглежданото синодално решение. В текста това е формулирано като „τὰ ἀπό... τῆς ἐν ἔθει ζητίας“ (вж ред 27).

Формулировката „ἐξ ἑτοῦς ζητεία“ се среща в синодалните решения от началото на XVI в. и се отнася за приход с постоянна периодичност, вероятно годишен⁸.

Формулировката „τὰ ἀπό... πάντων τῶν συνήθων καὶ νεομημένων“ (вж ред 27–28), която е често срещана в синодалните решения, е твърде обща и дава добра възможност на епископите да си набавят приходи, които се свързват с обичаи на местно ниво, а също и с извършването на различни църковни треби като напр. споменаването на имена за здраве и упокой, панихиди и т.н.⁹.

По-надолу прилагаме целия текст на разглеждания документ според нашето разчитане¹⁰. Надяваме се с това да бъдем полезни на занимаващите се с история и палеография.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там.

⁹ Пак там.

¹⁰ Изказвам сърдечна благодарност на д-р Доротей Гетов за колегиалната помощ и съвети.

+ Ἱερεμίας ἐλέω Θεοῦ, ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως) Νέας Ῥώμης
καὶ Οἰκουμενικὸς Π(ατ)ριάρχης

12 Τῆς ἀγιωτάτης μ(ητ)ροπόλεως) Μελενίκ8, θανάτω τὸν οἰκεῖον ἀποβαλομένης
ποιμένα καὶ προστάτην, ἡ μετριότης ἡμ(ῶν) οὐ δί3 καιὸν ἔκρινεν ἐπὶ πολὺ στέρεσθαι
ταύτην γνησίου ποιμένος καὶ διδασκάλου. Ἄλλ' ὥσπερ καὶ ταῖς ἄλλαις ταῖς4
ἐκασταχοῦ ἐκκλησίαις, τὴν προσήκουσαν πρόνοιαν ἐν αὐταῖς ἐποίει τε καὶ ποιεῖ,
πρὸς τὸ ἔχειν αὐτὰς γνη4 σίους τε ποιμένας καὶ διδασκάλους, ἐπὶ καταρτισμῷ καὶ
ψυχικῇ ὠφελείᾳ τῶν ἐν ταύταις εὐρισκομένων οὕτω δὴ 15 καὶ ἐν αὐτῇ δεῖν ἔγνων
ἕτερον ἀντ' ἐκείνου ἀποκαταστήσαι ποιμένα πν(ευμα)τικὸν καὶ διδάσκαλον, διὰ
τὸ ἐκεῖσε6 λογικὸν τοῦ Χ(ριστο)ῦ πόμινιον τῇ ἐπικλήσει τοίνυν τοῦ Παναγίου
Πν(εύματος), καὶ ψήφω τῶν καθευρεθέντων ἱερωτ(ά)τ(ων)17 ἀρχιερέων καὶ
ὑπερτίμων τοῦ Χαλκηδόνης καὶ ἐξάρχου πάσης Βιθινίας, τοῦ, Προύσης, τοῦ,
Λακεδαιμονίας, τοῦ, Σηλυβρίας, καὶ τοῦ ἐπισκόπου Ζεμενῶν, ἐπεὶ εὐρέθη εἰς
ταύτην τὴν μ(ητ)ρόπολιν, ἄξιος καὶ ἀρμόδιος, ὁ τιμιώτ(ατος) ἐν ἱερομονάχοις
19 κύρ Γερμανός, ἀνὴρ ἐκ παιδὸς τῇ μοναχικῇ ὑποτάξας ἑαυτὸν πολιτεία καὶ
καιρὸν δέ οὐκ ὀλίγον ἐνδιατρίψας10 τοῖς τῆς Παλαιστίνης μέρεσιν, ἐν οἷς καὶ ὁ
Σ(ωτ)ήρ ἡμ(ῶν) τὸ κατὰ σάρκα ἐπολιτεύσατο, ὅπου καὶ τὰ θαύματα εἰργάσατο
καὶ τὸν σ(τ)αυ(ρ)ὸν11 καὶ τὸν θάνατον ἐκουσίως ὑπέμεινε, καὶ ἀναστὰς εἰς
οὐ(ρα)νοὺς ἀνελήφθη, τοῦτον, γνήσιον μ(ητ)ροπολίτην Μελενίκου, ἡ μετριότης
12 ἡμ(ῶν) κεχειροτόνηκεν. ὀφείλει τοίνυν ὁ ῥηθεὶς ἱερώτατος μ(ητ)ροπολίτης
Μελενίκ8 κύρ Γερμανός, καὶ ὑπέρτιμος ὁ ἐν Ἀγί13 ω Πν(εύματ)ι ἀγαπητὸς
ἀδελφὸς τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ συλλειτουργός, ἀπελθὼν εἰς τὴν λαχοῦσαν
αὐτῷ θεόθεν ἐκκλησίαν, ἐπιλαβέσθαι14 αὐτῆς καὶ πάσης τῆς ἐνορίας αὐτῆς μετὰ
πάντων τῶν προσόντων αὐτῇ κτημάτων τε καὶ δικαιωμάτων. καὶ διδάσκειν τ(ὸν)15 ἐν

αὐτῇ χριστῶνυμον λαὸν, πάντα τὰ ψυχωφελῇ καὶ σ(ω)τήρια δόγματα. τύπος τοῖς πᾶσι
 γινόμενος¹⁶ ἐν τῷ καθ' ἑαυτὸν ὑποδείγματι. ἀναγνώστας σφραγίζειν, ὑποδιακόνους
 καὶ διακόνους χειροτονεῖν¹⁷ καὶ εἰς τὸ τοῦ πρεσβυτέρου) ἀξίωμα προβιβάζειν,
 πν(ευμα)τικούς πατέρας ἐγκαθι¹⁸ στᾶν, θείους καὶ ἱεροὺς ναοὺς ἐγκαθιστᾶν ἐπὶ
 στ(αυ)ροπηγίῳ τῷ ἑαυτοῦ καὶ τ'ἄλλα πάντα τὰ ἀρχιερατικά ποεῖν ἀκωλύθως,
 ὡς γνήσιος ἀρχιερεὺς¹⁹ Μελενίκου, καὶ ὧν καὶ καλούμενος· ὀφειλόντων καὶ τῶν
 ἐκεῖσε εὕρισκομένων ἀπάντων ἐντιμο²⁰ τάτων κληρικῶν, ὁσιωτάτων ἱερομονάχων,
 θεοσεβεστάτων ἱερέων, εὐγενεστάτων ἀρχόντων, καὶ παντὸς²¹ τοῦ χριστωνύμου λαοῦ,
 ἀπονέμειν αὐτῷ τὴν προσήκουσαν αὐτῷ τιμὴν καὶ ὑποταγὴν καὶ εὐπείθειαν
 καὶ πείθει²² σθαι καὶ ὑπακούειν αὐτοῦ, ἐφ' οἷς ἂν ἔχοι λέγειν αὐτοῖς ψυχωφελέσι τέ
 καὶ σ(ω)τηριώδεσιν. ἡ γὰρ πρὸς αὐτὸν τιμῇ²³ καὶ εὐπείθεια, πρὸς ἡμᾶς διαβήσεται²⁴
 καὶ δι' ἡμ(ῶν) εἰς Θε(ο)ν, Οὗ τὸν τύπον ἐπέχει ὁ ἀρχιερεὺς ἐπὶ γῆς - ὥστε²⁴ εἰ τις
 ἀντιλέγειν αὐτῷ πειραθεῖη καὶ ἀντιπράττειν, ὁ τοιοῦτος, καὶ παρὰ Θε(ο)ῦ ὀργῆς καὶ
 ἀγανακτήσεως²⁵ τεύξεται, καὶ παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος, ἐπιτιμῷ ἐκκλησιαστικῷ
 καθυποβληθήσεται²⁶. πρὸς τ²⁶τοις δὲ ἀπο²⁶ νέμειν αὐτῷ ἀλογοπραγίῳ καὶ ἀταράχῳ,
 καὶ ἅπαντα τὰ ἐκκλησιαστικά δικαιώματα, τὰ ἀπὸ κα²⁷ νονικ(ῶν) τῶν ἱερέων,
 συνοικεσίων, πανηγύρεων, τῆς ἐν ἔθει ζητίας(sic), καὶ πάντων τῶν συνήθων καὶ
 νενομη²⁸ μένων, εἰς γὰρ τὴν περὶ τ²⁸ δήλωσιν καὶ ἀσφάλειαν ἐγένετο καὶ
 ἡ παρούσα συνοδικὴ πράξις τῆς ἡμῶν μετριότητος,²⁹ καὶ ἐπεδόθη τῷ διαληφθέντι
 ἱερωτ(ά)τω μ(η)τροπολ(ι)τ(η) Μελενίκ³⁰ καὶ ὑπερτίμῳ Κύρῳ Γερμανῷ
 τῷ ἐν Ἀγίῳ Πν(εύματ)ι ἀγαπητῷ³⁰ ἀδελφῷ αὐτῆς καὶ συλλειτουργῷ,
 ἐν ἔτει Ἱω³⁰ λθ³⁰, μηνὶ δε(κεμβ)ρ(ι)ῳ ἰνδικτιῶνος δ' ³⁵
 + Ἱερεμίας ἐλέω Θε(ο)ῦ ἀρχιεπίσκοπος Κων³¹ σταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης, καὶ
 Οἰκομενικός Π(ατ)ριάρχης +

ЙЕРОНИМ СТАМОВ – САМОТНИЯТ ВОИН НА МАКЕДОНИЯ

СВЕТЛОЗАР ЕЛДЪРОВ

Историческата наука е проучила и осветлила различни проблеми от историята на македонските българи – стопанския живот и политическите условия в областта, църковно-училищното дело на Българската екзархия, въоръжената борба на Вътрешната организация и Върховния комитет, Илинденско-Преображенското въстание, противодействието срещу чуждите пропаганди, войните за национално обединение и пр. и пр. Зад процесите и явленията обаче все още остава недостатъчно познат човекът, отделната личност, която персонифицира историята и индивидуализира живота. Това не може да се вмени като дълг само на историографията, по-скоро е проблем на националната ни култура. Патриархалният бит и колективистичното съзнание на българина сякаш не обичат лидери, не признават авторитети, не ценят личности. Много е писано и още много може да се напише за тази тъмна страна на българския национален характер. Достатъчна е обаче и една само илюстрация – въздишката на Иван Вазов, когато негов приятел му показва поредната хула на недобронамерената критика: „Трудно нящо е у нас човек да бъде нящо!“

Щом за Патриарха на българската литература е било трудно да отстоява собствения си авторитет, можем да си представим съдбата на простосмъртния, който иска да бъде личност и да защитава кауза. Такава е съдбата на безчет българи, посветили живота си на отстояването на националната идентичност, политическите права и културното наследство на македонските българи – много огорчения приживе, никакво признание посмъртно. Още по-жестоко тази национална дамба бележи живота и паметта на „междинните“ личности – хората, които прекрочват границите на общоприети норми, наследени традиции, утвърдени взаимоотношения.

Тъкмо от тази категория е Йероним Стамов¹.

Той прекрочва границите между православие и католицизма, между църквата и политиката, между духовния сан и гражданския дълг, но само за да бъде винаги и във всичко верен на Македония. Трябва ли да се учудваме тогава, че човек като него, който е пледирал за българската национална кауза пред духовните и политическите лидери на Европа и често е привличал вниманието на институциите и вестниците в България, може да остане анонимен за националната историческа памет? Името на Йероним Стамов го няма в енциклопедиите и историческите справочници, не може да се открие в Уикипедия, дори търсачката Гугъл е учудващо пестелива на препратки. Един биографичен очерк, появил се 45 години след смъртта му, и няколко споменавания в различни публикации, не са достатъчни, за

¹ Елдъров. С. С Македония в сърцето. Животът на о. Йероним Стамов. // *Абагар*, № 7 (27), юни 1993.

да популяризират неговия живот и дело. Едва ли ще постигне това и настоящата статия. Тя обаче поне ще напомни, че е имало и такъв българин.

Йероним Стамов е роден на 5 ноември 1888 г. в Гевгели, административно средище на едноименна каза от Солунския санджак. Днес градът е в непосредствена близост до македоно-гръцката граница, но на времето би могъл да се приеме за географския център на Македония. В епохата на Османската империя, която в края на XIX – началото на XX в. неумолимо изтича в своето историческо небитие, тук се пресичат много политически, икономически и национални интереси. Градът и регионът стават поле на остро съперничество между българската национална кауза и домогванията на гръцката и сръбската пропаганда. За героя на настоящия очерк всичко това е само далечният и неразбираем свят на възрастните – бил е твърде малък, за да участва лично или дори да проумее важните събития на епохата: когато през 1880 г. отваря врата Солунската българска гимназия „Св. св. Кирил и Методий“, превърнала се в символ на новобългарската просвета в Македония, той още не е бил роден; когато през 1893 г. се основава Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), е едва на 5 години; когато през 1903 г. избухва Илинденско-Преображенското въстание, тъкмо е навършил 15.

За фамилията, семейството и родителите на Йероним Стамов не може да се каже нищо. Не се знае дори дали са принадлежали на духовното ведомство на Българската Екзархия или са били католици от източен обред, т.е. униати. От един много по-късен документ става ясно, че кръщелното му име е Михаил. Също толкова оскъдни са и сведенията за детските и младежките му години. Знае се, че е завършил основно образование и първи прогимназиален клас в родния си град. През 1901 г. постъпва в католическата семинария на лазаристите в местността Зейтинлика край Солун. На 17 юни 1912 г. е ръкоположен за свещеник от епископ Епифаний Шанов, който го назначава за архиерейски наместник в Енидже Вардар. Оттук насетне жизненият път на Йероним Стамов ще бъде свързан само с българското униатство и с българска Македония.

Първите стъпки на младия свещеник на духовното поприще съвпадат с Балканската война и последвалите трагични събития за македонските българи. В края на октомври градът и региона са окупирани от гръцката войска, която трудно се примирява с българското присъствие, било то екзархийско или униатско. Първото, което има закрилата само на България, е ликвидирано още с избухването на Междусъюзническата война на 16 юни 1913 г., но второто, което се ползва с протекцията на Франция, устоява цяла година. Униатската църковна община в Енидже Вардар остава единствената легална българска институция в Гърция с храм със славянско богослужение и училище на български език. Нещо повече, тя се превръща в притегателен център за онези екзархисти, които искат да запазят българското си име. Властите обаче не възнамеряват дълго да търпят това изключение от асимилаторската си политика и в навечерието на Първата световна война решават да атакуват последната крепост на българщината в Гърция.

На 11 май 1914 г. по време на тържествената служба в чест на св. св. Кирил и Методий в униатския храм „Св. Павел“ в Енидже Вардар нахлува войска и жандармерия. Направо от олтара са грабнати архиерейският наместник Йероним Стамов и двама свещеници. С тях са арестувани още около 30 души, сред които тримата учители в униатското училище. След три дни част от арестуваните са освободени,

а останалите, оковани в беззъници, са откарани в затвора в Бер. Там са обвинени в редица престъпления: отслужвали молебен за цар Фердинанд, вършели български прозелитизъм, поддържали връзки с комитаджиите, служили в църквата на славянски, преподавали в училището на български. След дълги и непрекъснати изтезания в продължение на близо три месеца арестуваните са освободени. В затвора остава само Й. Стамов. След като престоява още три дена в единична килия, на 20 август той е съпроводен с полицейски ескорт до границата и предаден на сръбските власти. Те го въдворяват в родния му град под полицейски надзор².

В Гевгели Йероним Стамов е подложен на силен натиск от страна на сръбските граждански, полицейски и църковни власти да премине на тяхна служба. Предложението е съблазнително – ако встъпи доброволно във ведомството на Сръбската православна църква, ще бъде изпратен да учи в духовна академия в Русия и после хиротонисан за епископ. Той обаче твърдо отказва да размени българската националност срещу духовната кариера и на 12 февруари 1915 г. напуска родния град. С паспорт, официално визиран за Франция, младият свещеник за първи път в живота си стъпва в България.

Въпреки преживените трудности в Гърция и Сърбия, Йероним Стамов не остава на почивка в София. Още през март 1915 г. придружава успенеца Павел Христов (Христофор Порталие), главен викарий на Одринския униатски епископ Михаил Петков, при пътуването му в Петричко и Струмишко. Целта на мисията им е да настанят многобройните униатски бежанци от сръбска и гръцка Македония и да организират техния църковно-религиозен живот³. Тук за първи път Й. Стамов се сблъсква с противодействието на Българската православна църква, което впоследствие ще съпътства почти всяка негова стъпка. Синалалният официоз „Църковен вестник“ посвещава на случая с униатските бежанци от Македония цяла статия, озаглавена „Римокатолическата пропаганда в Струмишката епархия“, в която авторът, свещеник д-р А. Шивачев, обвинява Павел Христов и Йероним Стамов, че „хвърлят своите мрежи в новите земи и сеят смут всред тамошното православно население“⁴.

След обявяването на общата мобилизация през септември с.г. той се връща в столицата и прави постъпки да се включи в състава на 11-а пехотна Македонска дивизия като военен свещеник. Молбата му обаче е отклонена, тъй като в дивизията вече са зачислени четирима униатски свещеници. При това положение Й. Стамов намира за най-целесъобразно да продължи образованието си в чужбина. През лятото на 1916 г. заминава за Германия, където престоява пет години, от тях четири в университета в Мюнхен. Там през март 1921 г. придобива научната степен „доктор по философия“ на тема „Моралните устои и техните предпоставки според Оле – Лапрюн“. През лятото на същата година отива в Цариград, където известно време преподава във френския католически колеж „Сен Беноа“. През 1922 г. д-р Стамов се завръща в България и се установява в София, където за повече от едно десетилетие свързва живота си с дейността на Македонската католическа лига⁵.

² ДА – Пловдив. Ф. 186, оп. 1, а.е. 475, л. 29–34.

³ Пак там, а.е. 406, л. 64–68.

⁴ Църковен вестник, № 37, 12 септ. 1912, с. 418.

⁵ Истина, № 660, 16 юни 1937.

В годините непосредствено след Първата световна война в България живеят около 9000 униати или католици от източен обред, организирани в 20 енории. От тях 7 са стари униатски енории, съществували още от преди войните, а останалите са създадени впоследствие от бежанците. Повечето принадлежат на тракийските униати, които се заселват компактно в някои погранични села на Югоизточна България. За разлика от тракийските, македонските униати не успяват да се организират така добре в църковно отношение. По-голямата част от тях се заселват в София, където съставляват мнозинството от общия брой на източнообредните католици в столицата, изчисляван по онова време на 3000 души. Там се съсредоточават и повечето прокудени униатски свещеници от Македония. Други две енории, съставени изцяло от македонски бежанци, се създават в с. Ново Делчево, Петричко, и в с. Куклен, Пловдивско, където се установяват по 200–300 души. По-малки групи се приобщават към енориите на тракийските униати в Пловдив, Бургас и Кавакли (Тополовград). Още около хиляда македонски униати са пръснати в различни селища, но не успяват да се организират църковно и с течение на времето се разтварят сред източноправославните си сънародници. Около 2000 българи униати остават в Македония под сръбска власт в района на Струмица и Гевгели. В Гърция след войните не остава нито един българин униат, а техните църковни и училищни имоти са присвоени от гръцките униати, преселени от Димотишко и Одринско⁶.

Прокудените македонски униати не престават да мислят за изоставените огнища. Естественият стремеж за сдружаване намира израз в създаването на Македонската католическа лига (МКЛ). Идеята за създаването на тази организация принадлежи на Йероним Стамов. Учредителното събрание се провежда на 12 юли 1922 г. в присъствието на 40 души, които стават членове-основатели. От тях седем са униатски свещеници, а останалите предимно занаятчии, чиновници, печатари и др. Учредителите приемат устав на МКЛ и избират управителен комитет от шест души. Първият председател на МКЛ е Кочо Хаджириндов. През 1923 г. обаче той се установява във Виена като главен редактор на в. „Македонско съзнание“, а след това и на „Македонско дело“, орган на болшевишката креатура ВМРО (обединена). Заради своята измяна спрямо българската кауза и интересите на Македония, К. Хаджириндов е изключен от МКЛ. В управителния комитет е приет Й. Стамов, но председателският пост е зает от друг.

Управителният комитет и членовете на МКЛ имат амбицията да насочат дейността на новата организация в няколко основни направления – духовно-религиозно, културно-просветно, социално-благотворително и национално-патриотично. В този дух е съставен и първият устав от 1922 г. Най-голямо значение в него е отдадено на политическата дейност. Неслучайно като приоритетна цел на МКЛ тогава е издигната дейността сред католическия свят за превръщането на Македония по мирен и легален начин в независима държава, която да осигури свобода и равенство на всички населяващи я народности и в перспектива да стане пълноправен член на една федерация на балканските народи. Едва след това са поставени другите цели:

- да изучава Македония в географско, историческо и икономическо гледище;

⁶ Елджъров. С. Католиците в България 1878–1989. Историческо изследване. – София, 2002, с. 446–447.

- да сближава, сплотява и просвещава македонските униати в духовно и политическо отношение;
- да проповядва и защитава християнското учение, залегнало в основата на католическата църква;
- да подпомага и съдейства на своите най-бедни и безработни членове.

Първата публична проява на МКЛ е апел на френски език, разпратен до много католически вестници, дружества, политически партии и видни личности в чужбина. В него се описват страданията на македонските българи под сръбска и гръцка власт и се настоява за спазване на клаузите за малцинствата, за завръщане на бежанците по родните им места и за възстановяване на всички техни църковни и училищни имоти и права. Като редовен член на Съюза на македонските братства в България, МКЛ усърдно се включва в честванията на годишнините от Илинденско-Преображенското въстание, Деня на Македония, в протестните събрания, молебените и панихидите за загиналите борци за свобода и независимост⁷.

Въпреки доброто начало още в първите месеци на своето съществуване МКЛ се натъква на неразбиране, студенина или направо враждебност, при това не къде да е, а в „домашна среда“ – сред самите униати. По това време сред униатските бежанци от Македония и Одринска Тракия се появява известно съперничество, което донякъде е отглас на проблемите около интеграцията на двете бивши църковно-административни структури – Македонския и Тракийския викариат. Не без основание тракийските униати са склонни да подозират македонските си едновърци в повече национално-политически, отколкото църковно-религиозни намерения и действия. Отказът на Йероним Стамов да подкрепи една тракийска инициатива предизвиква гневна реакция от тяхна страна под формата на открито писмо. Озаглавено „Предизвикан отговор“, с дата 15 декември 1923 г., то съдържа многобройни лични нападки и клевети, под които прозира обвинението в политически егоизъм и сепаратизъм. Неслучайно документът обвинява Й. Стамов, че превърнал МКЛ в „лично свое средство за реклама като католически фактор и македонско политическо величие“⁸.

За разлика от тракийските униати Националният комитет на македонските емигрантски организации високо цени МКЛ заради нейния авторитет и широки международни връзки и често я използва като важно средство за защита на българската национална кауза. През 1924 г. той изпраща тричленна делегация за участие в конгреса на Съюза на дружествата за Обществото на народите в Лион, Франция. В състава на делегацията са включени Йероним Стамов като представител на Македония, проф. Никола Киров – на България и д-р Иван Пенаков – на Добруджа. През 1924–1925 г. МКЛ става инициатор на помощна акция сред католиците в България и чужбина в полза на бежанците и изселниците от Македония. За целта е разпространен апел на френски език, който привлича вниманието на международната общественост върху денационализаторската политика на Гърция в Егейска Македония. Специално послание е изпратено и до папа Пий XI, който в началото на 1925 г. отпуска 500 000 лв. в помощ на бежанците. Тази благотворителна акция

⁷Елджров, С. Македонската католическа лига в България 1922–1946 г. // *Българска историческа библиотека*, 2000, № 3, с. 43–44.

⁸Пак там, с. 44–45.

отново предизвиква известни настроения в католическата църква в България срещу МКЛ и главно срещу Й. Стамов, като нейн главен вдъхновител⁹.

На 8 февруари 1925 г. е проведено извънредно годишно събрание на МКЛ, което прави значителни промени в устава. Те са наложени от новите изисквания на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРHZ) по отношение на обществените организации и сдружения от 1 август 1924 г. и с указанията на Националния комитет на македонските емигрантски организации по този повод от 3 януари 1925 г. В основата на измененията е изискването да се подчертае преди всичко благотворителният характер на МКЛ, за да не се дават поводи на зложелатели да я обвиняват в съпричастност към политически или революционни действия. По тази причина организацията официално се преименува на Македонска католическа благотворителна лига, но популярно остава предишното ѝ название. Съответните промени са извършени и в устава¹⁰.

Въпреки че акцентира преди всичко върху своите нови уставни цели, които я легитимират като благотворителна организация, МКЛ не изоставя и политическите действия. В тази сфера обаче тя избягва да се афишира, а предоставя възможност на членовете си да се изявяват от свое име. Най-активен е Й. Стамов, който остава член на управителния комитет, но умишлено не заема ръководни постове. През 1925–1926 г. МКЛ го упълномощава да се застъпва пред църковните фактори и обществеността в Италия в полза на македонските българи под сръбска и гръцка власт. В качеството си на задграничен представител той се установява в Милано, където развива активна дейност за пропаганда на българската национална кауза. Йероним Стамов допринася много за запознаването на италианската общественост със съдбата на Македония посредством сведенията, които предоставя на италиански журналисти и публицисти. Освен че и сам публикува статии в печата, той обикаля редица градове в Северна Италия, за да изнася сказки за положението в Македония и за нейния български характер. Когато е в България, Й. Стамов обикновено представя МКЛ на важни национални форуми, като делегат в конгреса на Македонските емигрантски организации през 1925 г. или делегат в събранията и конгреса на Съюза на католическите дружества през 1927–1928 г.¹¹.

През 1930 г. по настояване на Й. Стамов МКЛ изпраща до Обществото на народите специално изложение, с което отново възбужда македонския въпрос на най-високо равнище. Като се солидаризира с петициите на Националния комитет на македонските емигрантски организации в България, МКЛ припомня с цифри и факти за състоянието на българо-униатската общност в Македония до войните и за посегателствата на сръбските и гръцките власти след това. Изложението настоява за международна анкета в Македония и за прилагане на клаузите за малцинствата, съдържащи се в подписаните от Югославия и Гърция международни договори и конвенции¹².

През 1931 г. Й. Стамов изиграва водеща роля в голяма международна акция, която за първи път обединява усилията на екзархийския и униатския клир от Ма-

⁹ Истина. № 660. 16 юни 1937; № 41. 14 ян.; № 54. 16 апр. 1925.

¹⁰ ЦДА. Ф. 264к. оп. 5. а.е. 733, л. 39–40.

¹¹ Истина. № 42. 17 февр.; № 48. 31 март 1926.

¹² Пак там. № 2. 13 май 1930.

кедония. По инициатива на Националния комитет на македонските емигрантски организации епископите и свещениците от двете вероизповедания изработват съвместна петиция, адресирана до Обществото на народите, с която настояват за намесата на международната организация за връщане на прокуденото духовенство в каноничните му епархии и енории, възстановяване на българските църковни общини в Македония с признатите от турския режим права, връщане на присвоените от сърбите и гърците български църкви и манастири, въвеждане на българския език в училището и богослужението и гарантиране на вероизповедната свобода, съгласно волята на населението и каноните на църквата.

Петицията е придружена от три приложения: първото съдържа изложение за създаването, съществуването и юрисдикцията на Българската Екзархия; второто за стремленията на българското население в Македония към национална и политическа свобода; третото за сръбските и гръцките насилия през 1912–1913 г. Документите са подписани от двама митрополити, петима епископи, шестима архимандрити и 250 свещеници. За Българската католическа църква от източен обред петицията е подписана от бившия апостолически наместник в Солун епископ Епифаний Шанов и от всички прокудени от Македония униатски свещеници. С общо съгласие е определена делегация в състав: Нишавския епископ Иларион, архимандрит Кирил, протоиерей Трифон Стоянов и свещеник Христо Буцев от страна на екзархистите и д-р Йероним Стамов като представител на униатите. В началото на септември 1931 г. делегацията отпътува за Женева, където депозира петицията в Съвета на Обществото на народите. Оттам заминава за Рим и на 23 септември получава аудиенция при папа Пий XI, на когото връчва копия от петицията и приложенията. След аудиенцията във Ватикана делегацията посещава кардинал Жак Вердие в Париж, Кентърберийския архиепископ в Лондон и Представителството на Съюза на протестантските църкви в Берлин, като установява връзки с външните министерства в съответните столици. Йероним Стамов съдейства за успеха на мисията, особено що се отнася до контактите на делегацията с католическите фактори, което е признато и от православните му колеги¹³.

Само след две години името на Йероним Стамов отново придобива публична известност, този път във връзка с един локален междуцърковен спор между униати и православни, който прераства в остра конфронтация между двете вероизповедания и предизвиква намесата на държавните институции на най-високо равнище. Става въпрос за желанието на униатите от Куклен да имат самостоятелна енория и свой свещеник. До 1924 г. това село, разположено в полите на Родопите между Пловдив и Асеновград, наброява 300 български, 250 турски и 150 гръцки къщи. По силата на конвенцията между България и Гърция за взаимно изселване на малцинствата гърците напускат Куклен и на тяхно място се заселват 150 български семейства от Горни и Долни Тодорак, Кукушко. Това са стари униатски села, чиито жители не успяват да избягат преди гръцката окупация в Междусъюзническата война и после търпят доста несгоди в гръцката държава, включително депортиране във вътрешността по време на Първата световна война. Въпреки че многократ-

¹³ ЦДА, Ф. 791к, оп. 1, а.е. 47, л. 243; *Църковен вестник*, № 32, 19 септ.; № 34, 3 окт.; № 35, 10 окт.; № 36, 17 окт. 1931; *Истина*, № 18, 16 септ. 1931.

но отправят искания за организирането им в униатска църковна община, заради съпротивата на Пловдивската митрополия властите не им позволяват да сторят това и новите заселници са принудени да се присъединят към съществуващата православна енория¹⁴.

Въпросът за униатската енория в Куклен е възбуден наново, когато на 3 октомври 1933 г. Йероним Стамов се установява в селото. Скоро около него се групират около 50 семейства, които изявяват готовност да се декларират като униати. В началото на 1934 г. по установения ред е подадена молба до МВРНЗ в този смисъл. Новата инициатива на униатите в Куклен предизвиква остра реакция от страна на БПЦ, която засипва държавните институции с канонада от изложения, протести и апели. Обединяващата идея в тях е искането за незабавното отстраняване от селото на Й. Стамов – „тоя пакостен за църковното и народното ни единство чужд агент“. Дирекцията за обществената безопасност издава заповед за неговото принудително въдворяване на друго местожителство, но поради намесата на МВРИ, което не вижда основание за подобна санкция, тя е отменена. Йероним Стамов остава в селото и открива параклис в квартирата си. Организира и църковно настоятелство на бъдещия униатски храм „Св. св. Кирил и Методий“ в Куклен, поръчва му и печат¹⁵.

Търпимостта на централната и местната власт се изпарява още на другия ден след преврата на 19 май 1934 г. Отново се подновява протестната кампания на Пловдивската митрополия, в която този път новите управляващи са по-склонни да се вслушат. На 11 август – при опита да постави камбана в импровизирания параклис, Й. Стамов е задържан заедно с група униати от полицейски и горски стражари. Камбаната е конфискувана, а свещеникът е временно въдворен в Асеновград. По случая е направена специална анкета от МВРНЗ, която сега е изцяло във вреда на униатите. Най-сериозните обвинения са отправени срещу Й. Стамов, че е член на Националния комитет на македонските емигрантски организации и че целта на неговата мисия е да организира на политическа основа македонските заселници в Асеновград и в съседните села. Така се стига до парадокса, че онова, което до вчера е било национална повеля и граждански дълг, вече се смята едва ли не за държавна измяна, която „подронва основите на българското семейство, разколебава националния дух и дразни верските чувства“. За звенарския режим, поставил ВМРО извън закона, това е достатъчно, за да предприеме най-строги мерки. На 6 септември лично министър-председателят Кимон Георгиев заповядва Й. Стамов да бъде въдворен в София¹⁶. Така се ражда още един парадокс – държавните институции на Царство България да не позволят основаването на униатска енория и построяването на униатски храм в Куклен чак до своя край на 9 септември 1944 г., а отечественофронтовската власт въпреки атеистичния и антиклерикалния си дух да направи възможно това през 1948 г.

Заради случая в Куклен, но още повече заради ярките си прояви на македонското поприще в следващите години Й. Стамов е винаги в полезрението на полицията.

¹⁴ Елдъров, С. Католиците в България..., с. 469–470.

¹⁵ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 914, л. 6–7, 9–15, 24–25.

¹⁶ Пак там, л. 9–15, 24–25, 39–42, 44.

Упадък изживява и МКЛ. Тя показва признаци на организационен живот само през 1937 г. и през 1942 г., когато чества 15 и 20-годишните си юбилеи. Второто честване, проведено по време, когато Македония за кратко се намира под българска власт, протича в тържествена обстановка и в присъствието на видни представители на македонските емигрантски организации. Впрочем през пролетта на предходната година Й. Стамов получава многобройни поздравления от различни организации и дейци именно по повод освобождението на Македония. Сред тях едно от най-прочувствените е поздравителното писмо от българските младежи, които тогава учат в католически семинарии и университети в Рим. Освен че му честитят събдиането на неговата най-голяма мечта, те му припомнят и думите, които често са чували от него: „И ангел да слезе от небето и да ми каже, че Македония няма да се освободи, пак ще вярвам в противното, защото Божията справедливост е голяма“. За дейността на Й. Стамов в годините на войната няма много сведения. В архивните документи е оставило следа само едно негово краткотрайно пребиваване в Солун, по това време под германско управление, при което той предприема неуспешни опити да възстанови някои стари униатски институции в града¹⁷.

На 21 януари 1945 г. вече в условията на отечественофронтговската власт Й. Стамов възстановява МКЛ и за пръв път става неин председател¹⁸. Само след година обаче дори не попада сред членовете на новото настоятелство. Впрочем то се оказва и последно. След подписването на Парижкия мирен договор на 10 февруари 1947 г. комунистическият режим не намира за необходимо да спазва привидната търпимост спрямо Католическата църква и започва нов курс, който бързо ескалира от ограничавания до репресии. Съдбата обаче спестява на Й. Стамов най-лошото. Без съмнение заради своята активна религиозна и политическа дейност той е щял да бъде един от най-видните обвиняеми на някой от тайните или явни процеси от началото на 50-те години на миналия век, които разгромяват Католическата църква в България. Вместо това, изтощен от постоянните преследвания при старата и новата власт, той прекарва последните си дни в Международната католическа болница в Пловдив. Тук на 15 януари 1949 г. го застига смъртта, а заедно с нея и дългата принудителна забравя¹⁹.

Със своя живот и дело Йероним Стамов свидетелства, че винаги е следвал, при това упорито и целеустремено, една-единствена цел – свободна и българска Македония. През отстоянието на десетилетията ясно се вижда, че праволинейният е бил той, а като „междинни“, т.е. непоследователни, конюнктурни и противоречиви, са се проявявали хората и институциите, които са се опитвали да го спрат или отклонят от предназначения път. Йероним Стамов сам си е отвоювал мястото в българската история; редно е днес и историческата наука да му го признае.

¹⁷ Елдъров, С. Униатството в съдбата на България. Очерци из историята на Българската католическа църква от източен обред. – София, 1994, с. 81–82.

¹⁸ Енорийски възглас. № 37–38, ян.–февр. 1945.

¹⁹ Истина. № 1192, 1 февр. 1949.

ЩРИХИ ОТ БИОГРАФИЯТА НА ПАВЕЛ ХР. ВИСКОВСКИ

ИЗ РАННАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ФОТОГРАФИЯ

НИКОЛАЙ ЖЕЧЕВ

Началната история на българската фотография, на фотографското изкуство, времето, когато тази новост в живота и бита на хората прониква в българското общество и започва да се използва и от сънародниците ни, обхваща 40–70-те години на XIX в., т.е. зрелия период на Българското национално възраждане. Изследователите на ранния, възрожденския етап на българската фотография не разполагат с много данни и източници за нейните първи прояви, а лицата от онова време, които свързват професионално името си с това ново изкуство, не надхвърлят пръстите на двете ни ръце¹. Сред тях са Анастас Йоанович и Анастас Карастоянов, Тома и Никола Хитрови, Георги Данчов, Иван Зографов и др.

Между тези имена досега не е споменаван възрожденският деец Павел Хр. Висковски. Някои документи от епохата обаче свидетелстват, че и той е сред първите българи – поклоници на фотографията и радатели за нейното проникване и популяризиране сред сънародниците ни. Биографичните сведения за него са твърде оскъдни. В енциклопедичните справочници не са посочени точни дати за раждането и смъртта му². Отбелязва се, че е роден в Търново, учил в Русия (според второто посочено издание – живопис), че е сред учредителите и ръководителите на Българското централно благотворително общество (БЦБО) в Букурещ – 1876–1877 г.³, че е бил кореспондент на руски вестници в навечерието и по време на Руско-турската война от 1877–1878 г.⁴ и служител във Временното руско управление, а след Освобождението е съредатор на в. „Софиянец“ (1879) и сътрудник на други вестници. С това фактически се изчерпват сведенията за неговата биография.

Документите, които хвърлят повече светлина върху престоя и учението на Павел Висковски в Русия, са запазените му писма до някои видни руски учени и общественици от втората половина на XIX в., като Нил Попов и Мих. Погодин, на

¹ Вж. **Йонков**, Хр. Фотографските снимки като исторически документи. // Изв. на Науч. архив БАН, 1966, кн. 3, с. 51–56; **Същият**. Къде са се снимали българите. // *Българско фото*, 1978, № 4–6; **Боев**, П. Фотографско изкуство в България (1856–1944). – София, 1983.

² Вж. напр. **Енциклопедия България**. Т. I. – София, 1978, с. 673; **Българска възрожденска интелигенция**. Енциклопедия. – София, 1987, с. 117.

³ За това свидетелстват документите, съхранявани във фонда на тази организация (вж. **Априлско въстание** 1876 г. Анотации на документи и материали. Т. II. – София, 1955, анот. 142, 154, 165, 228 и др.).

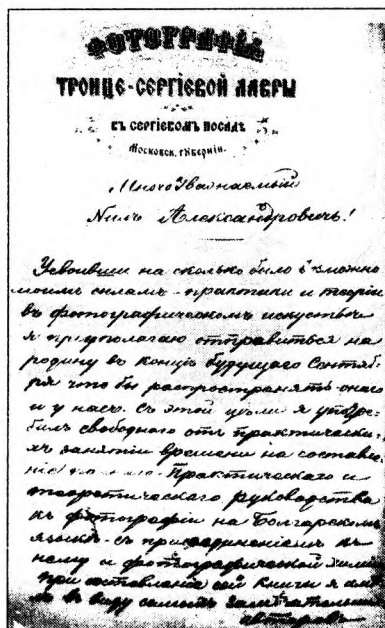
⁴ Вж. **Освобождението** на България. Кореспонденции и материали на руския печат 1876–1879. Т. I. Отзвукът от Априлското въстание в Русия 1876. Подб., увод и бел. Ев. Бужашки. – София, 1988.

чиито идеи и възгледи той явно бил последовател. По-интензивни и трайни били връзките му с първия от тях – Нил Александрович Попов (1833–1891), историк и архивист, професор в Московския университет, ръководен деец на Славянския комитет⁵. В следващите редове ще проследим кореспонденцията на П. Висковски с Нил Попов, предимно в частта ѝ, засягаща интереса и заниманията му с фотографското изкуство⁶.

Пристигането на Висковски в Москва е станало по всяка вероятност в ранната есен на 1872 г., което личи от няколко негови писма. Така в писмото си до проф. М. Погодин от 18 октомври 1872 г. П. Висковски го уведомява между другото, че след като си е осигурил известни средства, той е пристигнал в Москва, за да изучава фотография и през месец май ще държи изпит за получаване на свидетелство⁷. Той желаел също да се изучат още няколко млади българи, които да заменят в тази професия нахлулите немци, французи и други чужденци. Поради липса на българи-фотографи те, според Висковски, под влияние на разни западни политически пропаганди, обикаляли България. В същото писмо той изказва благодарност към руския вицеконсул в Търново В. Кожевников и на проф. Н. Попов за оказаното съдействие по приемането му на учение и за писмената препоръка, която последният му дал пред фотографа-художник Панов, с когото трябвало да се срещне на следния ден.

Месец по-късно – на 25 ноември 1872 г. – П. Висковски пише доста подробно писмо до проф. Нил Попов. В него той засяга редица въпроси около идването си в Москва, проблемите около издръжката си там, в която съпричастие е вземала и Българската екзархия и т.н., споменавайки доста имена на свои сънародници, между които на Марин Дринов, архим. Козма Пречистански, митрополит Натанаил Охридски, Иван Кишелски, Никола Михайловски (някога негов учител в Търново) и др. И в това писмо той говори, че най-важното за него е да изучи фотографията, да усвои това изкуство, за насочването си към което получил съвети и съдействие и от своя сънародник – известният просветен деец и поет Райко Жинзифов, който живеел и работел по онова време в Москва. Впрочем този факт е засвидетелстван и в кратко препоръчително писмо на самия Райко Жинзифов до Нил Попов от 8 октомври 1872 г., което гласи:

„Податель сего, Павел Христович Висковский, приехавший из Болгарии в Россию с целью

Писмо на Висковски от 1873 г.

⁵ Повече за неговите връзки с българите вж. Минкова, Л. Кореспонденция българ с Нилом Александровичем Поповым. // *Bulgarian Historical Review*, 1977–1979; Минкова, Л. Българите и Нил Попов. // *Българското възрождение и Русия*. – София, 1981, с. 415–444.

⁶ Оригиналните на тия писма се съхраняват в Москва: ГБЛ-ОР, Ф. 239, к. 6, ед. хр. 46, а част от тях във фотокопия: в Института по история към БАН, кол. IX, оп. 31, а.е. 1–9.

⁷ ГБЛ-ОР, Ф. 231, к. 7, ед. хр. 77, л. 1–3.

*изучить фотографическое искусство, осмеливается обратиться к Славянскому благотворительному комитету с покорнейшею просьбою оказать ему, если только возможно, нужное содействие для достижения этой цели*⁸.

Предприетите постъпки и полученото застъпничество от влиятелни лица и институции дали резултат и скоро младият българин се озовал в Троицко-Сергиевската лавра край Москва, за да се отдаде на желаните от него занимания. Това бил огромен руски манастирски комплекс, основан около средата на XIV в. В него покъсно били създадени духовна семинария и академия, историко-художествен музей, огромен архив и библиотека. Векове наред той бил един от най-важните културни центрове в Русия, където работили бележити писатели, летописци, художници, строители, като Епифаний Премудрий, Андрей Рубльов и др.⁹.

За това как е бил приет и започнал заниманията си там П. Висковски, интересни сведения се съдържат в писмото му до Нил Попов от 5 януари 1873 г.¹⁰. След като поздравява своя покровител с новата година, Висковски го уведомява, че му е изпратил портрети на българските свещени старци, а също и портрета на един забележителен българин, който се купувал много като рядкост във фотографията¹¹. Това той направил, за да запознае благодетелите си с главните дейци на българските народни дела. Наред с това Висковски отбелязва, че бил приет в Троицко-Сергиевската лавра много любезно от отца наместник и бил настанен в архиерейските покои, гдето се ползвал със съответното продоволствие и че вече почти се е запознал с практическите способности на фотографията. Учителят му по фотография Осипов пожелал уроци по френски език и Висковски ежедневно му давал такива. (Това обстоятелство естествено ще е съдействало благоприятно пък за по-бързото и лесно усвояване на фотографски познания и практика от страна на Висковски.) По-нататък той съобщава, че тъй като в момента практическите му занятия били малко, той съсредоточил усилията си да оползотвори наличието на няколкото тома фотографски списания и на съответно съчинение-ръководство по този въпрос. Така щял задълбочено да се запознае с изобретенията и постепенното развитие и усъвършенстване на фотографското изкуство от теоретична и практична гледна точка. И което е особено важно, той си поставил за цел да подготви учебник на български език, като при възможност щял да започне отпечатването на отделни статии по този въпрос в българското списание „Читалище“¹², върху преводите на които работел всекидневно. В заключение Висковски го уведомява, че се е запознал с уредника на промишления музей и че се надява да бъдат използвани за благото на славянството, намиращите се в ръцете на Михал Шукри бей старинни ръкописи и предмети. Затова щял да използва познанството си с него.

⁸ Минкова. Л. Корреспонденция болгар.... № 3. 1977. с. 80.

⁹ Сов. истор. Энциклопедия. Т. 14. – Москва. 1973. с. 450–451.

¹⁰ Годината е твърде неясно изписана, но според съдържанието си най-вероятно писмото да е от 1873 г.

¹¹ Не е ясно, кого има предвид в случая Висковски.

¹² За съжаление в българското списание „Читалище“, издавано в Цариград, няма обнародвани статии от П. Висковски по тази и други теми. Там през 1874 г. е поместена статията „Чудесата на фотографията“ с автор, подписан с инициала Б. Според М. Стоянов в случая се касае за С. С. Бобчев (вж Стоянов. М. Българска възрожденска книжнина. Т. I. – София. 1957. с. 22). Така намерението на Висковски и в тази насока остава неосъществено, най-вероятно поради настъпилото влошаване на здравословното му състояние и невъзможността да се завърне в отечеството си по това време.

Сходни въпроси се засягат и в друго негово твърде съдържателно писмо от средата на същата 1873 г., което е писано пак от Лаврата¹³. Още в началото той отбелязва, че е усвоил, доколкото му позволяват силите, практически и на теория фотографското изкуство и има намерение в края на бъдещия септември да се отпрати за родината си, за да работи за неговото разпространение там. Във връзка с това той използвал свободното си от практически занятия време за съставянето на пълно практическо и теоретическо ръководство по фотография на български език с приложение към него и на фотографска химия. При съставянето на това ръководство той имал предвид не само най-известните чуждестранни автори в руски преводи, но и някои руски фотографски списания и книги, които за щастие намерил в изобилие в тамошната библиотека и ползвал най-подходящите. Подготвената от Висковски книга-ръководство по фотография, според неговите думи, се състояла от 600 страници. За отпечатването ѝ той преговарял преди няколко дена в Москва с българския търговец и книгопродавец П. Стоянов, пътуващ от Санкт Петербург през Москва, който изявил желание да се заеме с ръкописа, но при следните условия: тъй като за тази книга в България нямало да има голям брой заможни купувачи, а поради обема си тя щяла струва скъпо, той предлагал издаването да се осигури чрез системата на спомоществателите, т.е. чрез предварително абониране, което било честа практика в българското възрожденско книгоиздаване.

По-нататък Висковски съобщава, че вече е записал в Москва спомоществатели за 30 екземпляра от бъдещата книга. (Между тях били няколко негови сънародници и г-н Кацараки.) Надявал се също, че и отец-наместникът ще запише няколко екземпляра в полза на българските читалища. Ето защо той отправя молба и членовете на Славянския комитет да запишат по няколко екземпляра от книгата в полза на различни училищни и градски библиотеки в България. Само по такъв начин според Висковски можело да се обезпечи издаването на книгата, която била нова за българската публика и по който въпрос досега не било писано нищо на български език. А чрез нея фотографското изкуство щяло да стане достъпно за всеки що-годе образован човек и да допринесе за разпространението му и на българска почва, а това било от полза в различни области. В следващите 3 месеца той щял да огледа още веднъж книгата и да направи евентуални оправки в нея. Но тъй като независимо от практическите си занимания с фотография разполагал със свободно време, Висковски се заел междувременно да преведе на български книгата „Нрави и чувства“. Тя била сборник от статии на нравствена и гражданска тематика из съчиненията на бележити автори – моралисти като М. Муравьов, Ж.-Ж. Русо, С. Пелико, Б. Паскал и др. Такава книга според Висковски могла да бъде лесно напечатана от българските издатели и щяла да намери купувачи. Затова той апелирал към членовете на Славянския комитет да станат спомоществатели и на двете книги.

В друго свое частично запазено писмо до Нил Попов (липсва началото му и е с несигурно разчетена датировка)¹⁴ П. Висковски споменава за заминаването от Лаврата на сънародника му художник Димитър за родината си. Той получил от

¹³ Датировката на това писмо е също твърде несигурна: дали 1876 или 1873 г. Но според съдържанието си то най-вероятно е от 1873 г., 16 юни.

¹⁴ Която разчитаме условно на 6 септември 1873 г.

там покана, както и самият Висковски, за участие в някакво мероприятие, за което вероятно се говори в липсващата част на писмото. Споменава също, че е изпратил част от своите трудове до книгопродавеца-издател Джамджиев,¹⁵ а пък на Иван Степанович (несъмнено в случая се касае за Иван Ст. Иванов – Калянджи) предложение до Кишиневското общество да участва в подписката за предлаганите книги. За съжаление не разполагаме с данни за какво точно издание става дума в случая. Може би се отнася за подготвяната от Висковски книга за фотографията, за която той споменава в предишното си писмо.

Останалата по-голяма част от това писмо Висковски посвещава на молба до Н. Попов да съдейства пред митрополита за приемането на българина йеродякон Мачуковски в духовната семинария при Лаврата, за което дал съгласието си и самият ректор. Във връзка с това той описва просветната и духовната дейност на монаха Вениамин Мачуковски (ок. 1847–1878), родом от Македония, учителството му в различни селища там, участието му в църковната борба, добрите отзиви за него от страна на българските иерарси, както и от видните български дейци, живущи в Русия, като Райко Жинзифов, Константин Станишев и др.¹⁶

В следващо свое писмо до Нил Попов от 20 октомври 1873 г. Висковски го уведомява, че е писал на архим. Козма Зографски [Пречистански] да изпрати 25 рубли до Комитета (най-вероятно става дума за Славянския) и съобщава за намерението си скоро да се завърне в родината си. Това свое решение той взел, като се надявал до пролетта да може да напечата своите книги, а също да даде обявления във вестниците, че ще дава практически уроци по фотография, за които предполага, че ще има желаещи. В тази си дейност Висковски се надявал да получи подкрепата и на Екзарха. Освен това той разкрива намерението си да изнася публични лекции в залите на българското читалище в Цариград, които щели да бъдат придружени с практически уроци по фотография. Това трябвало да възбуди интерес и съчувствие и да поощри разпространението на фотографията между българите. За това имал достатъчно материали. *„Моят учебник – продължава Висковски – е основан на най-бележитите автори. Разпределен е на 32 лекции с изложение по най-практическите способности“*. Смятал, че чрез практическите лекции, още преди да е напечатан учебникът, ще убеди слушателите си в ползата от това изкуство.

Ентусиазмът около този проект обхванал дотолкова съзнанието на Висковски, че той трябвало да се извинява в края на писмото си, че занимава постоянно с тези си планове своя покровител. *„Извинете ме – пише той, – че аз едва ли не се побърквам по моето изкуство и че толкова много Ви занимавам и безпокоя със своите бъдещи планове. Този ентусиазъм е свойствен на моята възраст, и при*

¹⁵ В случая несъмнено става дума за Петър Стоянов, зет на Велчо Атанасов Джамджията, комуто приел и фамилното име. За него се споменава и в едно от по-предишните писма. Той работил главно в Търново със синовете си и сигурно П. Висковски ги е познавал лично и е разчитал на тяхното съдействие. Петър Джамджиев търгувал също и с църковни одежди и руски книги, поради което посещавал неведнъж и Русия. За него вж **Ковачев**, М. Книгопродавница на Петра С. Джамджиева. // *Възрожденски книжари*. – София, 1980, с. 131–132.

¹⁶ Данните, които се съдържат в това писмо, биха помогнали да се уточнят и поправят някои подробности от биографията на В. Мачуковски, по които в досегашните публикации има известни различия (вж напр. **Документи** за Българското възраждане от архива на Стефан И. Веркович 1860–1893. – София, 1969, с. 81; **Българска възрожденска интелигенция**. Енциклопедия. – София, 1988, с. 409.

всичкото ми съзнание за моите грешки, жаждата за дейтелност понякога ме увелича до забравата“.

Следвайки хронологията на кореспонденцията на Висковски с Нил Попов, следва да отбележим и писмото му от 27 ноември 1873 г. С него той го уведомява, че е пристигнал в Москва и е отседнал у г-н Н. Кацараки, където щял да остане до намирането на средства за пътуването си. В случая несъмнено се има предвид заминаването за България, за което той толкова много говори в предидущите си писма. Преди отпътуването си от Лаврата Висковски направил прощално посещение на отца-наместник. Последният, който се намирал почти на смъртно легло, го помолил да предаде на Нил Попов прощалните му поздрави. Наред с това той му изпраща и писмо от фотографа заедно с три рисунки, като се надява, че ще се видят лично на близкия празник.

След току-що разгледаното писмо кореспонденцията на Висковски с Нил Попов прекъсва за повече от година време или поне не е запазена такава. Следващото негово писмо, с което разполагаме, носи датата 9 януари 1875 г. и то е писано от Новоекатерининската болница в Москва. Това обстоятелство обяснява промяната в житейските пътища на българина и неосъществяването на плановете му за завръщане в родината и разгръщане на активна дейност, свързана и с фотографията. Продължителното боледуване слага отпечатък върху настроението на Висковски и обяснява твърде тъжния тон на писмото му. Още в началото той заявява, че страда повече душевно, отколкото телесно и че може би му пише за последен път. Неизвестният изход на болестта е сложил тежък отпечатък върху съзнанието на младия българин и той е написал няколко писма до близките си, а в Москва – само на Нил Попов, когото явно смята за най-близък свой човек там.

От това писмо узнаваме, че от четири месеца П. Висковски е на лечение в Новоекатерининската болница, но здравето му всъщност се влошавало. (В цитираните по-горе енциклопедични справочници се посочва, че Висковски е починал от туберкулоза и най-вероятно неговото заболяване и постъпване в болница през 1874 г. да е причинено тъкмо от тази болест, от която той по всяка вероятност не е могъл да се излекува напълно.) Но нека проследим по-нататък писмото му от 9 януари 1875 г., което съдържа твърде интересни податки. *„В последно време – продължава изповедта си Висковски – аз се трудя в свободните си дни над няколко преводи, отчасти собствени; в случай, че се преселя [в смисъл „че почина“ – б.м. Н. Ж.], моля Ви, вземете ги под своя защита. За това аз се разпоредих от порано, бейки се да не послужат за обвиване на бонбони; може би при тяхното разглеждане ще се намери нещо, което да принесе полза на българите. Аз съм в това уверен, защото тези преводи ми са препоръчани от ректора на академията в Лаврата. Предишните си трудове аз изпратих на един книгопродавец даром, който изяви желание да ги напечата и в последствие да ме възнагради, но явно аз не ще дочакам неговата награда“*, тъжно заключава младият българин. Всичките средства, които бил събрал за пътуването си, се изразходвали по боледуването му, макар че те не били съвсем достатъчни да осигурят заминаването му, но въпреки това той съжалявал, че усилията му не довели до успешен резултат. *„Едно само ми е крайно неприятно – пише той, – че съдбата ми късно и не навреме ме доведе до такива заключения; още повече сега, когато физическите ми сили са изтощени от безпоощадната борба за съществуване. Съжалявам, че не постъпих по примера*

на Ломоносов; това би било в съгласие с моите убеждения и стремления, но сега съм закъснял завинаги“.

По-нататък узнаваме, че П. Висковски е работил известно време като счетоводител у приемника на фирмата на Кацараки, у когото той отсяда в Москва преди проектираното си завръщане в България в края на 1873 г. Тази дейност той ще да е поел поради осуетеното си завръщане и я е вършил до средата на 1874 г., след което поради заболяването си постъпва в посочената болница. Споменава и за възникнали спорове между предишния и сегашен собственик на фирмата, за които щели да съобщят вестниците. Накрая Висковски моли, ако е възможно, и за известна материална помощ, колкото и малка да е тя, но за болен като него тя би била голяма и приета с благодарност.

Не разполагаме с подробности как са се развили нещата впоследствие, но все пак фаталният изход за болния Висковски се е разминал засега. Здравословното му състояние явно се е подобрило, защото от средата на следващата 1876 г. той е сред активните дейци на българската емиграция в Румъния, като член на ръководството на БЦБО в Букурещ. Наред с това през следващите месеци той е кореспондент на руски вестници в навечерието и по време на Руско-турската война от 1877–1878 г., а след Освобождението е вече в родината си.

Такова е в основни линии съдържанието на кореспонденцията на П. Висковски с Н. Попов, с която разполагаме. Както се вижда, тя разкрива съществени страни от неговата биография по време на пребиваването му в Русия в периода 1872–1875 г., дава представа за неговото обучение и занимания там, особено за пристрастията му към фотографията и голямото му желание да допринесе за нейното проникване и популяризиране в България.

В това отношение заслужават по-нататъшни проучвания редица въпроси, които естествено възникват след всичко изложено до тук, например:

- кога и къде за пръв път П. Висковски се запознава с фотографията;
- кой му е помогнал да се пристрасти толкова много към това изкуство, че неговото задълбочено изучаване и популяризиране да се превърне в една от основните му житейски цели, която той декларира неведнъж в писмата си;
- каква е съдбата на подготвената от П. Висковски книга – ръководство по теоретични и практически въпроси на фотографското изкуство, за която той многократно споменава в кореспонденцията си;
- дали тя не е запазена в архивите на лицата, на които е била предадена, според неговите думи;
- няма ли запазени (в обществени или частни архивни фондове) фотографски портрети или други фотографии, правени от самия Висковски;
- какво е станало също с превода му на сборника със статии на писателите-моралисти и т.н.

Пред изследователите на нашето минало стои и задачата да се издири и оползотвори цялото епистолярно наследство на П. Висковски, тъй като писмата, разгледани в настоящото съобщение, са несъмнено само част от него. При това, както се вижда и от тия писма, възможните адресати на кореспонденцията на Висковски са били твърде много – и негови сънародници българи, но и не малко руски учени, духовници, общественици...

Необходимо е също да продължат изследванията върху неговата биография,

в която сега съществуват твърде много „бели полета“, в това число и датите на неговото раждане и кончина. Освен документално зафиксираното му участие в ръководството на БЦБО в Букурещ (1876–1877) и дейността му като кореспондент на руските вестници (1876–1878), почти нищо не се знае за други страни от неговия живот и дейност. Затова тук ще си позволим да прибавим още някои шрихи в тази насока.

Например в едно от писмата си до Н. Попов, за съжаление недатирано, П. Висковски разказва¹⁷, че в родния му град Търново имало ученическо дружество „Братска любов“¹⁸. То имало скромна за момента библиотека, поради което го замолило да му ходотайства за получаването и на един руски вестник. По всяка вероятност и самият Висковски е членувал преди това в него, а може и да е сред инициаторите за основаването му.

Що се касае до съредакторството на Висковски във в. „Софиянец“ (1879), което свидетелства, че и той се установява в столицата на новоосвободеното българско княжество, тази му дейност е продължила твърде кратко. Само в първите два броя на вестника, който започва да излиза на 20 октомври 1879 г., са посочени двама съредактори – С. Михайловски и П. Висковски. Причината за неговото оттегляне разбираме от някои бележки в следващите броеве. Така в бр. 4 от 10 ноември 1879 г. се казва: „*Нашият събрат г-н П. Висковский, с когото почнахме издаването на вестник „Софиянец“, виде са принуден, по семействени обстоятелства, да се отстрани за сега от Редакцията и Администрацията на вестника. Впрочем г-н П. Висковский ни обещава и за напред съдействието си, доколкото му позволяват частните му занятия, и влезва в редът на многобройните ни сътрудници*“.

Едно обявление в следващия брой 5 от 18 ноември 1879 г. дава всъщност разяснение за причините, довели до оттеглянето му от вестника. То гласи: „*Павел Х. Висковски, бивший правителствени член на Софийский окръжний съд застъпва като ПОВЕРЕНИК пред столичните съдилища: търговски, граждански и уголовни процеси. Авокатско писалище за прошения и всякакви формални писма към всичките правителствени учреждения в Столицата. Безплатни съвети на бедните. Адрес: улица „Витошка“ № 1, дом Висковскаго. Писалище: улица № 38 при фотографията на г-г. Никола Хитров и К. Размов*“.

Последното сведение от тази обява подсказва, че макар П. Висковски да се е отдал вече на други дейност (вестникарство и адвокатура), той може би не е скъсал и със своето голямо увлечение – фотографията, защото едва ли адвокатското му писалище случайно при посоченото фотографско ателие. Бъдещи проучвания трябва да изяснят тези въпроси.

Но през 1880 г. П. Висковски се озовал на друго поприще. Според биография на Народната библиотека от 1 септември 1880 г. Висковски бил назначен за старши помощник на библиотекаря, като изпълнявал известно време и директорската длъжност¹⁹. Това се потвърждава и от едно съобщение във в. „Независимост“ което гласи:

¹⁷ ГБЛ–ОР, Ф. 239, к. 6, сл. хр. 46, л. 1–4.

¹⁸ Според Йорданов, В. История на Народната библиотека в София. – София, 1930, с. 69. П. Висковски произхождал от с. Висковци, Тревненско, преселил се по-късно в Търново.

¹⁹ Пак там.

„Я в н а б л а г о д а р н о с т. Известните родолюбиви наши съотечественици господа братия Паница, живущи във Виена, благоволиха да подарят на Българската народна библиотека една колекция от най-добри английски съчинения – по правото, политическата икономика и въобще по държавните науки. Считам за священная длъжност да изразя явно – от името на учреждението – искрена благодарност на господа дарителите, а същевременно се осмелявам да укажа на всичките наши родолюбци и имотни съотечественици похвалният и достойният за подражание пример на г.г. виенските българи. Библиотекар: П. Висковски. София, 25 декемврий 1880 г.“²⁰. Длъжността си в библиотеката обаче той напуснал на 31 май 1881 г., тъй като бил назначен за член на Кюстендилския окръжен съд²¹. Както се вижда, макар и за кратко време П. Висковски свързва името и дейността си и с ранната история на един от най-важните национални културни институции на освободената и възраждаща се българска държава – Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, където изпълнявал съвестно и с отговорност своите задължения.

Прочее надяваме се, че с изложените по-горе документи и материали се разкрива една неизвестна досега страница от ранната история на българската фотография. Че приведените дотук факти и обстоятелства ще са полезен принос върху по-подробното осветляване на въпроса за проникването и разпространението на фотографското изкуство в нашите земи, както и за обогатяване на познанията ни върху живота и делото на един от първите и най-ревностните негови радатели сред българите – родолюбецът Павел Хр. Висковски.

²⁰ Притурка на в. „Независимост“, бр. 30, 24 дек. 1880 г.

²¹ Йорданов, В. Цит. съч., с. 78.

ЗАВЕЩАНИЕТО НА ГЕОРГИ СИМЕОНОВИЧ ЗА ПРОСВЕТНОТО ДЕЛО

АНТОАНЕТА КИРИЛОВА

Данните за живота на Георги Симеонович са твърде откъслечни. Изворите не посочват родното му място и годината на раждане. От документите се открива, че е учил и живял в София през по-голямата част от живота си. За училището в града оставил цялото свое състояние. Това прави много вероятно да е роден в София или в Софийския регион. В началото на 1858 г., когато Г. Симеонович търси чрез С. Филаретов съдействието на Н. Геров в Пловдив, за да стане австрийски или френски поданик, съобщил годините си приблизително, защото не е имал „метрика“, нито каквото и да било друго свидетелство¹. В средата на 40-те години на XIX в., по време на учителстването на Захарий Круша в София (1838–1845), той е бил негов ученик². През 1844 и 1845 г. в две книги като спомоществовател за по един брой и от двете е записан ученикът в училището в София Г. Симеонов³. Той е абонат и спомоществовател и за книги, издадени през 1843, 1855 и 1858 г.⁴. Дали е учил след софийското училище, източниците не уточняват. Занимавал се е с търговия.

През 1852–1856 г. Г. Симеонович е служил три години при австрийския консул в София Мартирт и една при следващия вицеконсул. По времето на службата си при Мартирт станал австрийски поданик и с австрийски паспорт е пътувал във Виена, Цариград и пр. Когато изоставил службата през 1856 г. без причини, тогавашният вицеконсул М. Замеро му казал, че не го признава за австрийски поданик. В края на 1857 г. е „сожител“ и чичероне за къшни и външни работи при учителя в София Сава Филаретов. Тази информация черпим от негово писмо до Геров. Той се интересува, дали ако Симеонович се яви с документите за четиригодишната си служба без заплата при австрийския консул в Пловдив, само с тези два документа, без да е нужно да дава обяснения, ще бъде признат за „судит“. Филаретов обяснява, че Симеонович е оставил тази служба по собствено желание, без да е дал повод на консулството за някакво неразположение към него. Също така иска да знае дали може да бъде признат за френски „судит“, тъй като през 1855 г., когато в София идва

¹ Из архивата на Найден Геров. Под ред. на Тодор Панчев. Т. 2. – София, 1914. № 2397, с. 500 (съкр. ИАНГ).

² Динеков, П. София през XIX век до освобождението на България. – София, 1937. с. 215.

³ Пак там. с. 279, с. 280. Вж и Радкова, Р. Обществената благотворителност на софиянци до Освобождението. // *София през вековете*. Т. 1. Древност, Средновековие, Възраждане. – София, 1989, с. 172–188.

⁴ Динеков, П. Цит. съч., с. 278, 282, 283.

за малко френският агент от Тулча, той е бил негов драгоман, за което също има атестат. Филаретов моли Геров да проучи възможностите Г. Симеонович да стане австрийски или френски поданик, като го препоръчва за един от „по-влиятелните и по-надеждните деятели за народно образование“. Тази молба е отправена към Геров на 31 декември 1857 г.⁵

В следващите дни от София Филаретов настоява отново за искането на Симеонович, който е готов да плати до 1000–2000 гроша, ако за това са нужни средства⁶. Геров проучва условията и на 31 януари 1858 г. ги съобщава на Филаретов. Нужно е свидетелство от двама лични граждани на София, което да удостоверява, че именно на него е дадено свидетелството от френския агент Кастен. Поставя му се конкретна задача, като условие да бъде признат за френски поданик – с изпратен запис („темесюк“) да прибере пари от Апостол Пасхалов в София. В следващите месеци тече преписка по извършеното от него по тази задача. Той е успял да вземе 3000 гроша, като се надявал впоследствие да получи още 1000 гроша⁷. С. Филаретов изпраща исканото свидетелство, но тъй като в него има информация, която може да компрометира Геров, той се опасява да остави документа у френския консул. Поради това Геров моли за ново свидетелство от същата дата и със същите подписи без тези сведения⁸. На 18 февруари 1858 г. Филаретов изпраща поправеното свидетелство⁹. В началото на март документът на Симеонович за френско поданство още не е изпратен в София. Филаретов настоява да се изпрати, защото е нужен за търговската му дейност. Той, от своя страна, е готов да окаже „осезателна благодарност“ на Геров¹⁰. На 15 март Филаретов вече благодари на Геров за извършената работа в полза на Г. Симеонович¹¹. Френският документ със сигурност е бил изпратен в София, защото след смъртта на Г. Симеонович Геров го иска по молба на френския консул в Пловдив, Ш. Ф. Шампоазо, и Филаретов го изпраща в Пловдив¹². Обстоятелството, че в края на живота си Г. Симеонович става френски поданик, обяснява активната намеса на френския консул в Пловдив, Шампоазо, в спасяване на дареното имущество за нуждите на софийското училище, както и съдействието в тази посока, което търсят от него С. Филаретов и другите софийски първенци, ангажирани с изпълнение на завещанието. В средата на 1858 г. Г. Симеонович е тежко болен. В предварително направеното завещание той оставя целия си имот за мъжкото училище в София. Софийските граждани и Филаретов се интересуват дали Шампоазо няма да предяви претенции за наследството на френския поданик Симеонович. Те се обръщат по телеграфа с молба за съвет от Геров, като препоръчват да бъде уведомен френският консул. Според Филаретов за училището могат да останат до 50 000 гроша¹³. На 17 април 1858 г. Геров съобщава, че още когато е получил телеграмата, я е представил на Шампоазо. Той обещал да не се бърка в делата по

⁵ ИАНГ, № 2393, с. 496–497.

⁶ Пак там, № 2394–2395, с. 497–498.

⁷ Пак там, № 2396, с. 499; № 2397, 2399, 2400, 2401, 2402.

⁸ Пак там, № 2397, с. 500; № 2398, с. 500–501.

⁹ Пак там, № 2399, с. 501.

¹⁰ Пак там, № 2400, с. 502.

¹¹ Пак там, № 2401, с. 503.

¹² Пак там, № 2405, с. 506–507; № 2409, с. 509.

¹³ Пак там, № 2402, с. 504.

завещанието, за да не се налагат разходи и всичко да остане за училището¹⁴. И по-късно Филаретов и софиянци многократно търсят авторитетния френски консул, за да защитят имуществото от посегателствата на онези, които противодействат и не желаят то да се използва за училището според волята на дарителя.

На 28 април С. Филаретов съобщава на Геров за смъртта на Г. Симеонович на 17 април 1858 г.¹⁵. Причините за болестта и смъртта му не са известни. Само в едно от писмата си Филаретов пише, че той „се си беше болнав, но никога не мисляше да е за умирање“¹⁶. Както бе посочено и по-горе, не е известно на колко години е бил тогава Симеонович.

За темата на настоящото изследване е важно да се установи, дори и само приблизително, стойността на оставеното имущество. Сведения за това има, макар че те са несигурни и противоречиви. В писмата си Филаретов уведомява, че наследството му е не по-малко от 50 000 гроша. Ако не станат злоупотреби в разчетите от онези, които дължат пари на Симеонович, могат да излязат до 80 000–100 000 гроша¹⁷. В писмо на софийските граждани до Геров от 8 май 1858 г., сред които са хаджи Мано и Д. Трайкович, се съобщава, че биха искали да му съобщят сумата, която остава, но засега това е невъзможно, докато не се изгледят сметките с всички, с които той е имал вземане-даване¹⁸. На 31 октомври 1858 г. Филаретов пише на Геров, че „до сега са е показало само до 120 000 грош. пари прибрани и неприбрани и една недоправена къща, коя чини от 20–30 000 грош“¹⁹. На същата дата софиянци пишат на Геров, че в приложеното писмо ще види какво е останало от Симеонович и как всичко ще се употреби само за училището според неговите разумни съвети²⁰. Дали имат предвид отделно тяхно писмо или пък писмото на Филаретов от същата дата, в което има данни за имуществото на Симеонович, сега е трудно да установим. Възрожденската преса също отразява това щедро дарение за софийското училище. Препечатана в „Цариградски вестник“ от „La Presse d'Orient“ дописка от София през февруари 1859 г. разказва за нуждите на училището, пригодно да събере до 200 ученици, чиито брой в момента е 400. Там дописникът съобщава, че имало нужда от разширение, но се отказали от това, защото трябвало да съществува един доход от 120 000 гроша, оставени от един „бей“ – Симович. Съвсем очевидно авторът визира наследството на Симеонович. В следващия брой той дава още сведения за това имущество, оценено на 120 000 гроша, но е възможно да се окаже и по-голямо²¹. Дописка във в. „България“ от 25 април 1859 г. съобщава, че оставеното имущество на Г. Симеонович е 145 000 гроша, от които 25 000 ще се дадат на сиромасите-роднини на покойния, а 20 000 гроша са събрани за една къща за училищна собственост. От останалите 100 000 гр. църквата е взела 32 000 гр. с лихва 10%, а 68 000 гр. ще се употребят за нуждите на училището или ще бъдат дадени с лихва за негова сметка²². През 1872 г. във в.

¹⁴ Пак там. № 2403, с. 505.

¹⁵ Пак там. № 2404, с. 505.

¹⁶ Пак там. № 2402, с. 504.

¹⁷ Пак там. № 2404, с. 505–506.

¹⁸ НБКМ–БИА. Ф. 22, оп. 1, а.е. 558, л. 11.

¹⁹ ИАНГ, № 2420, с. 518.

²⁰ НБКМ–БИА. Ф. 22, оп. 1, а.е. 558, л. 14.

²¹ Цариградски вестник, IX, бр. 419, 21 февр. 1859; бр. 420, 28 февр. 1859.

²² България, г. 1, бр. 5, 25 апр. 1859.

„Турция“ се говори за имуществото на Симеонович, като не се знае оставеното от него „количество“, но заедно с капитала и мюлковете възлизало на 4000 минца²³.

Изпълнители на завещанието или „душеприказчици“ са членовете на софийската община²⁴. Много деен е учителят в София по това време Сава Филаретов. В работата по изпълнението се включва активно руският консулски агент в Пловдив Н. Геров (по-късно вицеконсул).

Претенциите на наследниците и прибирането на дългове към Симеонович ангажират вниманието на изпълнителите на завещанието. На тези въпроси ще се спра накратко, само доколкото те имат връзка с главната тема. Още при съобщението на Филаретов, че Г. Симеонович е на смъртно легло, Геров съветва да се „оздрави“ работата и завещанието да се нареди така, че да не може да бъде развалено или да се явят претенденти за наследство²⁵. През май 1858 г. софийските граждани съобщават на Геров, че са научили, че се е явил родственик на Симеонович, негов братов син, който желаел да научи какво е оставил той и дали на него е завещано нещо. На това те искат да се отговори, че всичко е оставено на училището и в завещанието нищо не се говори за наследници²⁶. През юни 1858 г. се появяват отново претенденти за наследството на Симеонович²⁷. Филаретов пише на Геров на 10 ноември 1858 г. какво са получили братовите синове на Симеонович, с което смята, че вече няма да има кой да търси наследство²⁸. Въпреки това през 1860 г. въпросът се подновява отново. Софиянци пак търсят съдействието на Шампоазо, който им дал съответните инструкции, според които те да действат²⁹.

За успешното изпълнение на завещанието на Г. Симеонович било важно да се приберат дългове на длъжници към него. След смъртта му месеци и дори години минават в тези усилия с неясни резултати. Според документите се търсят пари от Апостол Примов Панкоглу (станимаклията), механджия в София, и от Никола Ламбрев от Карлово. Дали Апостол Примов Панкоглу е един и същи с Апостол Пасхалев, според документите също „станимаклия“, живеещ в София, от когото френското консулство иска Г. Симеонович да извади някакви дългове като едно от условията за получаването на френско поданство, не може да се твърди със сигурност, макар че е вероятно. Апостол Примов Панкоглу е дължал пари на Симеонович, които след смъртта му се търсят, за да се дадат на софийското училище. Според известните ни документи става въпрос за 15 000 гроша в бонове. За прибиране на парите се търси помощта на Геров и Шампоазо, който да въздейства чрез австрийския консул в София. От кореспонденцията между Геров и Филаретов съдим, че до средата на 1863 г. тези пари не са взети от длъжника³⁰.

Другият длъжник е в Карлово. Той е Никола Ламбрев (в друго писмо Лаврев) и негов поръчител е Армей Дончев. Парите, които се търсят, са 4000 гроша. Отново посредник е Н. Геров, който, от своя страна, действа чрез свои пълномощници

²³ Турция, г. VIII, бр. 16, 3 юни 1872.

²⁴ НБКМ–БИА, Ф. 22, оп. 1, а.е. 558, л. 11.

²⁵ ИАНГ, № 2403, с. 505.

²⁶ НБКМ–БИА, Ф. 22, оп. 1, а.е. 558, л. 11.

²⁷ ИАНГ, II, № 2411, с. 510–511; № 2416, с. 514.

²⁸ Пак там, № 2421, с. 519.

²⁹ Пак там, № 2479, с. 562; № 2481–2482, с. 563–564.

³⁰ Пак там, II, № 2436, 2437, 2471, 2541, 2542, 2544, 2555 и др.

в Карлово. Той споменава, че длъжниците са слаби, поради което и прибирането на парите може да се забави. Филаретов настоява многократно да се действа. От Карлово са съобщили на Геров, че са взели 2000 гроша, а другите 2000 трудно ще се вземат, защото длъжникът е много беден, а поръчителят му е умрял. На 10 март 1860 г. той праща 3000 гроша, които Н. Т. Пулев в Карлово е прибрал от Никола Ламбрев. Другите 1000 гроша мъчно ще се вземат. Дори от тези 3000 гроша хилядата са нанизът от шията на жената на длъжника. До средата на 1863 г. останалите 1000 гроша явно все още не са взети, защото Филаретов настоява пред Геров да се погрижи за парите от Карлово³¹.

Наследството на Симеонович остава според неговата воля изцяло за софийското училище. Това е записано в завещанието му, съобщава С. Филаретов на Н. Геров. То не е достигнало до нас, но категоричното му решение е ясно изразено в съхранената документация по делото. Във връзка с изпълнение на завещанието на Г. Симеонович в София си дават среща представителите на различните социални сили. Едната група се представлява от софийския митрополит Гedeон, а сред гражданите негов последовател е хаджи Мано Стоянов. Те настояват парите на Симеонович да се използват за църквата „Св. Крал“ (днес „Св. Неделя“), която е в процес на строеж. Филаретов няколко пъти уведомява Геров, че хаджи Мано и владиката са за църквата и против училището (има предвид и мъжкото, и девическото училище)³². Друг път съобщава, че тези лица искат да се дострои църквата с парите, а каквото остане да бъде за училището. Това искат владиката и неговият поддръжник хаджи Мано, съучастник във „фанариотските му добродетели“. Той казва, че народът е склонен в полза на училището, но тези личности го плашат и всеки се тегли настрана. Той самият също се отстранил, за да не бъде обвинен, че е причина за създаване на партии в града³³.

Отражение на тези конфликти в София има както в преписката между Геров и Филаретов, така и във възрожденската преса. Да видим каква информация ни дават те за усилията на Филаретов да спаси парите за нуждите на училището и за решенията на софийската община относно тяхното оползотворяване.

В кореспонденцията от април до декември 1858 г. Сава Филаретов многократно настоява пред Геров да пише на софиянци строго и официално, а същият тон да имат и писмата му до него. Настоява да иска от тях точна сметка за парите, сведения за какво ги употребяват, дали ли са ги някъде под лихва, както и категорично заявление, че те ще се употребят „изключително, до пара“ само за училището. На друго място иска да им пише, че са обещали да дадат точна сметка за парите, което не са сторили досега. Също така често Филаретов настоява софийските граждани да бъдат уважавани с намесата на френския консул в Пловдив, Шампоазо, който е оставил парите единствено и само за училището. И ако разбере, че парите се харчат за други работи, ще прибере цялата сума и не ще им остави „ни пара“³⁴. В началото на 1859 г. Филаретов пише, че побързал да се похвали, че добре ще се наредят работите. Но добавя още той, когато дошло времето да се каже решително

³¹ Пак там, № 2435, 2440, 2442, 2443, 2445, 2447, 2453, 2454, 2460, 2555.

³² Пак там, № 2423, с. 520.

³³ Пак там, № 2425, с. 522.

³⁴ Пак там, № 2404, с. 505–506; № 2420, с. 517–518; № 2421, с. 519.

какво се мисли, оказва се, че шопите „шават“, не искат да дадат сметките, а от друга страна, гледат да уверят народа, че трябвало по-напред да се направи църквата с тези пари. Отново предлага план за действие спрямо тях. Остава една надежда. Общината поискала той да напише писмо, че след Коледа ще му изпратят сметките, което той и сторил. Но те не стоят на думата си. Сега Шампоазо има право, според тяхното писмо, да им направи най-строга забележка за неизпълнение на обещанията и да ги сплаши така – или по-скоро да му изпратят сметките чрез Филаретов (тука не ще е зле да укори малко и самия него, който го уверявал, че софиянците си стоят на думата, а сега излиза другояче) заедно с канцеларските правдини или той ще прати в София един свой човек с писмо до пашата да прибере всичко, което е останало от Симеонович, за своето консулство и да не остави нищо за софиянците. „Само такова писмо може да ни свести“ – заключава Филаретов по този повод³⁵. Имаме сведения, че Геров е следвал препоръките на Филаретов и е писал писма в искания от него дух³⁶.

От своя страна, софийските граждани отговарят на Геровите писма често пъти в един ден с писмата от Филаретов. Те също настояват за спасяването на наследството за училищните нужди. Благодарят на Геров за неговото усърдие към тяхната община и уверяват, че всичко, което им е писал Филаретов, е било по предварително съгласие и споразумение. Потвърждават, че според завещанието на Симеонович цялото му имущество остава в полза на софийското българско училище. Те уверяват Геров и чрез него Шампоазо, че сметките ще излязат от тях редовно и добросъвестно и цялата сума, която остане, след като се изчистят сметките, ще се употреби според волята на дарителя само за училището и „ни една пара от тая сума няма да ся разнесе по друга работа“. Последната воля на Симеонович те считат за свой дълг да изпълнят свято и ненарушимо³⁷. В други писма настояват за споразумение с Шампоазо за работата на покойния Симеонович и искат съдействие по всякакъв начин да не би училището да загуби тази значителна помощ³⁸. В края на ноември 1858 г. Шампоазо е бил в София и там е станало дума и за наследството на Симеонович. Освен Филаретов, присъствал е още и Д. Трайкович, като Филаретов изразява съжаление, че не е имало и други чорбаджии, за да бъдат посплашени. Иска това от Геров и то писмено³⁹.

През първата половина на 1859 г. споровете в София, породени от различните виждания за оползотворяване на наследството на Симеонович, вървят бавно към своето разрешение. През февруари 1859 г. в „Цариградски вестник“ препечатват две писма от София в „La Presse d'Orient“. В тях се разкрива характерът на конфликта около наследството на Симеонович. Той е наречен Симович, но съдържанието на двете писма недвусмислено показва, че става дума за завещанието на Г. Симеонович. Споменава се, че 60 000 гроша от него е употребено за една църква и има желание и другите 60 000 да се използват за същата цел. Филаретов трябвало да се бори упорито и да получи обещание, че тази сума ще се вложи за строежа на още един „кат“ на мъжкото училище. Дописникът казва, че чувал да хвалят

³⁵ Пак там. № 2425, с. 521–522.

³⁶ Пак там. № 2405, с. 506–507.

³⁷ НБКМ–БИА, Ф. 22, оп. I, а.е. 558, л. 11.

³⁸ Пак там. л. 14.

³⁹ ИАНГ. II. № 2422, с. 519–520.

френския консул, но ако той знаел какво се случва с училището в София, работите биха взели друг образ и среброто, което е определено за училището, не би се отредило за друго нещо⁴⁰. По този начин той оправдава намесата на френския консул в софийските дела след смъртта на Г. Симеонович. Друг отзвук за конфликта в София е отпечатан в „La Presse d'Orient“, а оттам препечатан пак в „Цариградски вестник“ през март 1859 г. Колкото и добре да върви училището, то често е под заплаха. Благодарение на Филаретов то съществува и благоденства, онези обаче, които трябвало да го защитят, безстрастно гледат да вредят и скришно или явно, подбудени от лични интереси, полагат всяко старание да го разсипят. Макар да не споменава имена, дописникът допълва, че е известно кой стои зад тези действия и какви са неговите цели⁴¹. Върбан Михов, който наскоро посетил София, споделя впечатления от софийските училища в обширна дописка от 18 март. В случая е важна констатацията му, че между градоначалниците владее някакъв зъл и лукав дух, та насмалко оставало да се скарат. Но скоро постигнали сговор, започнали отново единодушно да се съветват и задружно да действат за общото добро⁴². Така в борбата за спасяването на завещаните пари Филаретов се опитал да мобилизира всички влиятелни лица и институции, от които това би могло да зависи и чиято намеса би довела до благоприятно решение на въпроса.

Действително през март 1859 г. се стига до споразумение по общонародните дела. На 18 март 1859 г. Филаретов вече дава по-обнадеждаващи сведения на Геров. Припомня, че се бил спречкал с хаджи Мано относно завещанието на Г. Симеонович и девическото училище. След като той видял, че учителят е разположил гражданите да се извърши всичко според волята на дарителя, бил принуден пред народа да му иска прошка и писмено да признае, че е противодействал досега и в двете работи. Още преди да дойде писмото на Шампоазо, Филаретов убедил софиянци да извадят сметките, след което решили да започне да се прави едновременно и девическото училище, и втория етаж на мъжкото училище. За парите, които са минали от училището в църквата, общината дава запис, че са взети от еснафите с лихва и ще ги върнат, когато потрѣбват за училището. Така се постигнало примирие между враждуващите групи в полза на общото добро⁴³. На същата дата и софийските жители пишат на Геров, че е бил благосклонен към тяхната община със своето посредничество в работата на покойния Симеонович. Изпращат и сметките на Шампоазо, а молят Геров да го увери и устно, че всичко ще се извърши изправно⁴⁴.

Какво е решението на софиянци във връзка със завещаните пари на Г. Симеонович за училището? Както разбираме от съхранената кореспонденция и пресата, по това време училището събира около 400 ученици, а е пригодно само за 200. Това налага да се вземат мерки. Ето защо Филаретов често в писмата си до Геров изразява опасения да не би завещаните пари да се употребят за друго нещо, а училището да остане в сегашното състояние⁴⁵. Цитираната дописка в „Цариградски вестник“ от

⁴⁰ Цариградски вестник. IX. бр. 420. 28 февр. 1859.

⁴¹ Пак там. № 422. 14 март 1859.

⁴² Пак там. бр. 425. 4 апр. 1859.

⁴³ ИАНГ, II, № 2430, с. 525.

⁴⁴ НБКМ-БИА. Ф. 22, оп. I, а. е. 408, л. I.

⁴⁵ ИАНГ, № 2404, с. 505–506.

февруари 1859 г. споменава, че Филаретов трябвало да употреби цялото си влияние, за да може да използва парите за построяването на още един етаж на училището⁴⁶. И в дописката на Върбан Михов се казва, че след като дошли до споразумение в София, в последното си заседание братски се сговорили, че това лято ще започнат да дострояват своята съборна църква „Св. Крал Стефан“, ще вдигнат още един кат над сегашното българско училище и ще строят отделна сграда за девическото училище⁴⁷. Други източници също сочат, че софиянци са взели решение да се построи втори етаж на мъжкото училище, като неговият строеж започне заедно с този на девическото училище⁴⁸. Това известие е от март 1858 г. На 7 май Филаретов моли Шампоазо да упълномощи австрийския консул в София, да съдейства да се вдигне втория етаж на мъжкото училище, като за това влезе в споразумение с Филаретов⁴⁹. На 16 юни 1859 г. Филаретов напомня на Геров, че ако помогне да приберат парите от Апостол, по-скоро ще започнат да правят втория етаж на мъжкото училище⁵⁰. В обширна дописка от 20 юли 1859 г. учителят Филаретов говори за поставяне на първия камък на девическото училище в София. Той не пропуска да отдаде дължимото и на софийския благодетел Георги Симеонович, който е завещал всичкото си имане в полза на софийското българско училище. Съобщава, че тези дни ще започне да се строи втория му етаж според единогласното решение на всички софийски градоначалници⁵¹. На 22 август 1859 г. Филаретов съобщава, че след като са направили изпита, той стъпил на крака и започнал строежа на втория етаж на мъжкото училище, а парите им са „у вересии“, затова има притеснение как ще успеят. Във връзка с това моли за помощ да се вземат парите от Карлово⁵². На 6 септември 1859 г. припомня, че по времето на изпита са разрушили покрива на мъжкото училище и са започнали строежа на втория етаж⁵³.

В края на 1858 г. Филаретов намеква в писмо до Геров, че освен „канцеларските правдини“, които ще трябва да дадат на Шампоазо, „покрай тех ще гледам да са отдели нещо и за Вашето посредничество, без което решително нищо не би било“⁵⁴. В писмото си от 18 март 1859 г. Филаретов праща полица за 3000 гроша, от които 2000 гроша Геров ще брой на Шампоазо за канцеларски правдини, а 1000 гроша ще задържи за себе си, „като слабичък признак на оная искрена благодарност“ на Филаретов и софиянци за неговите „безкористни трудове и постоянно доброжелателство“⁵⁵. На същата дата в своето благодарствено писмо софиянци молят Геров да приеме „1000 гроша не като заплата, но като знак, че Ви сме узнали доброто, и високо оценяваме Вашите към нас благи чувства“⁵⁶.

На 20 август 1859 г. Геров съобщава на Филаретов, че в приложеното писмо ще види какво е направил с хилядата гроша, които софийските граждани са му дали

⁴⁶ Цариградски вестник, бр. 420, 28 февр. 1859.

⁴⁷ Пак там, бр. 425, 4 апр. 1859.

⁴⁸ ИАНГ, № 2430, с. 525.

⁴⁹ Пак там, № 2433, с. 528.

⁵⁰ Пак там, № 2439, с. 533.

⁵¹ Цариградски вестник, г. IX, бр. 444, 15 авг. 1859.

⁵² ИАНГ, № 2445, с. 536.

⁵³ Пак там, № 2446, с. 537.

⁵⁴ Пак там, № 2424, с. 521.

⁵⁵ Пак там, № 2430, с. 525–526.

⁵⁶ НБКМ–БИА, Ф. 22, оп. I, а.е. 408, л. I.

като благодарност за трудовете му за училището⁵⁷. В писмо от 21 август 1859 г. Геров припомня, че със своите действия е изпълнил само една длъжност, която има всеки човек да помага за обществени заведения. Но тъй като е уверен, че гражданите са му дали това не с мисъл, че Геров е помагал за училището с някакво користолюбие, а само за благодарност, той намислил за по-добре да даде тези 1000 гроша на пловдивското училище „Св. св. Кирил и Методий“ и така и направил. Изпраща разписка за тези пари от настояниците на училището от 21 юни. Моли Филаретов да я даде на гражданите и да им обясни работите⁵⁸. На 6 септември 1859 г. Филаретов пише по повод на това Герово дарение, че ще мисли как да постъпи в този случай, *„като и твоята мисъл да си наиде мястото, и аз да остана последователен“*⁵⁹. Какво стои зад тези думи, сега е трудно да установим.

Макар че не е официално определен за изпълнител на завещанието, Геров взема дейно участие в това дело по силата на своето положение и познанства с други консули както и с българи, които могат да му съдействат при прибиране на дългове към покойния Г. Симеонович. От своя страна, близките отношения със С. Филаретов също предопределят привличането на Геров в общата грижа по наследството. Показателни са усилията на двамата да спасят завещаното и да го насочат изцяло към нуждите на училището според волята на дарителя. За да постигнат това, водят борба със софийските чорбаджии, които искат парите да се употребят за строеж на църква в града. Както и при изпълнение на други завещания, Геров удостоверява всяко вземане или даване на пари с разписка, което говори за съзнание за отговорност към волята на завещателя.

Завещаните пари се използват за строеж на втори етаж на мъжкото софийско училище. Това е практика и при други завещания, което идва да подсказва, че зародилото се преди две десетилетия светско образование още не е решило въпроса със своята „материална база“ и продължава да търси възможности да изгради училища, които да отговорят на все по-осъзнатата потребност на възрожденския българин да изучи своите деца.

⁵⁷ ИАНГ. № 2441, с. 533.

⁵⁸ Пак там. № 2444, с. 535–536.

⁵⁹ Пак там. № 2446, с. 537.

ЗА ЕДИН ЕТРОПОЛСКИ КНИЖОВНИК – СВЕЩЕНИК СИМЕОН БЕНЧЕВ

РОСИЦА КИРИЛОВА

Обект на настоящата статия е текстът на приписките в един от екземплярите на възрожденското издание „Книга, нарицаемая святче или Календар вечный“ на хаджи Найденов (Букурещ, 1843). Надявам се, тяхното съдържание да добави още един шрих към портрета на възрожденския учител и духовник – свещеник Симеон Бенчев от Етрополе.

През годините професионалните ми интереси най-често бяха свързани с българската старопечатна книга и с възрожденския периодичен печат. Затова нямах колебания, когато получих поканата да се включа в това издание, участието ми да е свързано с материали от областта на възрожденската книга и по-специално – с приписките в тях. В резултат на дългогодишната ми работа в тази насока вече има създаден значителен масив от приписки, есцерпирани от наличните екземпляри в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Календарите, особено „вечните“, поради своята специфика като издания, са по-богати на приписки. Те са най-разпространената жанрова разновидност на „народната литература“, която по своеобразен начин съчетава фолклорното с литературното, патриархалното с граждански актуалното. В периода до Освобождението на България са издадени около 120 календара, като от тях 12 са вечни. Поместваните в тях материали допринасят за проникването на интересни и полезни за времето знания. Със своето популярно и забавно съдържание те помагат за разширяване на мирогледа на тогавашния български читател. Особен интерес през Възраждането предизвикват вечните календари. Многогодишният определящ календарен материал със справочен характер обуславя подчертания интерес на читателя към тях и широката им популярност. Сред издателите им се открояват имената на хаджи Найденов, Христофур Сичан-Николов и Пенчо Радов. Съставените от тях календари претърпяват по няколко издания.

Книгата, която представям на вашето внимание, е първото издание на вечен календар, „сборан и сочинен“ от Найденов. В Националната библиотека от него се съхраняват три екземпляра. В потвърждение на казаното за календарите и трите са богати на разнообразни по съдържание приписки. Акцентът в статията ще е върху екз. № III, свързан с личността на Симеон Бенчев, но текстовете на приписките от другите два екземпляра също ще бъдат публикувани тук. Най-общо за тях ще спомена, че са концентрирани в календарната част на книгата. Част от тях са летописни бележки за различни обществено-политически събития и природни бедствия, а има и родови хроники и сведения за принадлежността на книгата.

Разглежданият екземпляр, за съжаление, няма инвентарен номер, по който да установим времето на приблизителното му постъпване в Библиотеката, както и от кого е предоставен. Освен стихът на заглавната страница, в края на книгата има

допълнително подвързан ръкопис от 30 листа, придружен от лист с бележки, подписани от Ив. Клиничаров¹. От тях става ясно името на автора на ръкописа – свещеник Симеон Бенчев от Етрополе. Посочени са също така и конкретни факти от живота му. Споменатите бележки съдържат и едно стихотворение от свещеник Симеон, което по думите на Иван Клиничаров, авторът лично му е продиктувал. Всички тези сведения провокираха по-нататъшните ми проучвания на личността на този наш възрожденски деец.

Симеон хаджи Бенчев е роден на 1 септември 1829 г. в Етрополе. Учи в килийното, а по-късно и във взаимното училище на родния си град. Прекарва две години в Хилендарския манастир на Света гора, където изучава църковнославянски и гръцки езици. Учителства в с. Самунджиево, в Лом, Белоградчик и Видин, където въвежда взаимноучителната метода заедно с Хр. Дидов. По-късно се премества в Белоградчик и става свещеник. През 1865 г. се завръща в Етрополе, където отново за известно време учителства, а от 1867 г. е избран за енорийски свещеник при църквата „Св. Архангел Михаил“. Там служи 38 години – до август 1905 г. Умира на 13 октомври 1913 г.²

Ръкописните бележки на Симеон Бенчев в представения „Вечен календар“ представляват, както и сам пише Ив. Клиничаров, преписи от сръбски и руски източници. Последователно следват:

- препис от сръбско издание на „Приключенията на Телемах“;
- препис от „Кратко нравоучение“ на руски език;
- текстове, подбрани от Симеон Бенчев и озаглавени „Почуение за покаянието от Святото писание“.

Свещеник Симеон Бенчев проявява интерес към книги на руски език и за това свидетелства фактът, че по време на престоя си във Видин установява контакт с руския консул и го моли да му достави руска педагогическа литература, която по-късно получава в Етрополе³. Вероятно някоя от тези книги е източникът на споменатия по-горе препис на руски език. В някои изследвания⁴ се споменава, че когато окончателно се завръща в Етрополе, той пише учебник по благонравие „Първоначалната наука заради должностите на човека“. За съжаление няма сведения до Освобождението да е излязла от печат такава негова книга.

Двете стихотворения (едното на гръб на заглавната страница, написано от неговата ръка, а другото – в бележките на Ив. Клиничаров) са допълнение към сведенията за поетичните му опити. Освен това, по спомени на съвременници, той бил много духовит човек, обичал да се изразява в рими и има запазени негови поговорки.

В процеса на издирването на материали за Симеон Бенчев попаднах на още едно свидетелство за книжовните му занимания. В два ръкописа⁵ от колекцията „Славянски ръкописи“ в Националната библиотека открих негов автограф. Особе

¹ Иван Клиничаров (01.I.1877–21.XI.1942). Роден в гр. Пазарджик. Следва в Историко-филологическия факултет на Софийския университет (1902–1906). Учи право в Женева и защитава докторат в Брюксел. През 1897 г. участва в създаването на читалище „Хр. Ботев“ (гр. Пазарджик) и е негов председател през 1901 г. Литературен историк. Проявява траен интерес към жизнения път и творчество на Хр. Ботев. Под негова редакция излизат две издания на съчиненията на Хр. Ботев: през 1907 г. (съвместно с Ив. Ботева) и през 1927 г. (пълно събрание).

² Вж Петков, Петко. Етрополе през отминалите времена. – София, 2005.

³ Пак там.

⁴ Вж Райков, Димо. Етрополе. – София, 1962.

⁵ НБКМ. № 1219; НБКМ, № 1017.

но интересен в това отношение се оказа ръкопис № 1219⁶. На л. 26 има следната бележка: „Знайно да буде, какъ подарихъ Азь Сїмеонъ хаджи Бенчовъ, тая книжка, която се именува Катихизисъ господина Неделкя Данчовича. Когото Азь воспрїяхъ во времето на Крещенїето негово и быдохъ за него споручникъ пред Богомъ, сирѣчь крестникъ по болгарски языкъ. Одолжающися съ това, като да предстоя за да се научи точно и право хрїстіанската вѣкра и сичките нойны⁷ обязанности (должности), които са въ десѣтословіето и въ Священното Хрїстово Евангелїе.“ А от л. 24а–43б с почерка на Симеон Бенчев следва препис от книга. Началото на текста е: „Часть первая. Заради божественный храмъ, и за священныя сосуди и одѣянїя“⁸. По всяка вероятност като източник той е ползвал едно от изданията преди Освобождението на книгата на Дим. Дарварис „Краткое толкование на Божественный храм и на колкото са в него священи сосуди и одежды, и на обыкновенные последования на Божественная литургия, и на Святите церковни таинства“⁹.

Надявам се, че всички споменати дотук факти в някаква степен ще обогатят сведенията, отнасящи се до книжовната дейност на свещеник Симеон Бенчев.

Буди интерес фактът, че на страниците на тази книга, съхранявана в Националната библиотека, се срещат две личности, всяка по свой начин свързана с епохата на Българското възраждане. Симеон Бенчев – учител, книжовник и духовник от това време, и Иван Клинчаров – изследовател на живота и творчеството на едни от най-изтъкнатите ни възрожденски дейци като Хр. Ботев, В. Левски и Л. Каравелов. Съдбата на Ив. Клинчаров е свързана и по друг начин с Националната библиотека – той е дарител за сбирката „Портрети и снимки“ и фондообразувател в Български исторически архив¹⁰.

В заключение ще спомена, че при подреждането на есцерпирания материал е спазена последователността на номерацията на екземплярите. Посочен е инвентарният номер на всеки екземпляр, а там, където липсва, е поставен въпросителен знак. Запазени са езиковите особености, без да се осъвременява графичното изписване. Спазен е принципът надредните букви да се свалят и вмъкват в текста в прави скоби, а добавените от автора думи, както и развитите съкращения – в квадратни скоби.

КНИГА, НАРИЦАЕМАЯ СВЯТЧЕ ИЛИ КАЛЕНДАР ВЕЧНИЙ. Найден Йоанович. Букурещ, 1843.

Ст 43.76¹¹ I (Инв. № 757/907)

на гърба на загл. с.: Знати се какъ имаше зверие скакци многа лето 1866 сенет[ъ]. Затава се запише да се знае

⁶ Вж Стоянов. Маньо и др. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 4. – София, с. 71–72.

⁷ Да се чете „нейни“.

⁸ В опис на М. Стоянов и Хр. Кодов тази част от ръкописа е определена като: „Вероучение, без общо заглавие“.

⁹ Вж Стоянов. Маньо. Българска възрожденска книжнина. Т. 1. – София, 1957. № 6304.

¹⁰ НБКМ–БИА. Ф. № 499: 26 док.: 1 инв. оп. Документите са постъпили през 1954 г.

¹¹ Това е сигнатурата, под която се съхранява книгата в сбирката „Български старопечатни книги 1806–1878 г.“ на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

с друг почерк: 1872 година октоврия 14¹² санъ самъ видель защо самъ ималъ на сжнъ нова стая и воз нея нова кеошка та не знам кога самъ я правилъ та се чудехъ на санъ

[в календара за различни дати има добавки]:

за 11. 05.: Свети нови пре/п

за 17.05.: С[ве]т[и] Ніколия нов

за 26.05.: С[ве]т[и] Георгия Нови Софиски

за 30.10.: Сваѣты Кралъ Стефанъ

на с. [41]: 1876 маѣ 1 разбунуванѣто на България на оръжие

на с. 47: 1876 августа 19 воцарѣ се султанъ Амит¹³, четвърток 10 сахъ¹⁴

на с. 56: 1876, маѣ 18 воцарѣй се султанъ Мурад¹⁵, синъ на султанъ Мечитъ¹⁶

у торникъ

на с. 58: 1877 Соборъ европейски. Отиде си сваѣ на место

на с. 59: Обяви се война изново на Туркия, янѣарѣ 12

на с. 60: 1876, априлія 19. Много стана лошо за християните. Стана размирица,

обире, кражби и руганѣ.

на с. 66: 1877 Конфиренцията стана отъ Цариградъ 12 юніарѣ

на с. 80: на февруарѣ 5 ден ъмре баба Анаста

на гърба на приложената таблица: 1876, отъ 17 юніа започе се Сърбската битка соѣ Туркия кавга. Примирие стана на октоври 18-и армистия¹⁷ сиречъ примиріе

1875 февруарѣ 25 много стана студъ безмерно.

1877

Ст 43.76 III (Инв.?)

на загл. с. (б): Малка книжка за в пазуха,

Голѣмы вещи приказува.

часы времена и лѣты,

науки и добры совѣты.

Минуты же и мѣсецы,

сѣ дѣлницы и праздницы.

след посл. с. са подвързани 30 допълн. л., изписани със същия почерк; предиях има 1 л. със следната бел.: Ржкописната частъ отъ тук до края е прѣписвана отъ сръбски и руски источники отъ свещеникъ Симеонъ Бенчевъ, на 75 годишна възраст, родомъ въ гр. Етрополе въ битността му учитель между 1850–1860 година.

Сжщо ржкописното „стихотворение“ на първата страница на настоящия „Вечень календаръ“ е оригинална работа на св. Симеонъ, писано около 1851 или [18]52 год.

28.VII.[1]904.

София

¹² Датата е изписана под месеца.

¹³ Абдул Хамид II – турски султан.

¹⁴ Вероятно сахат – час. часовник.

¹⁵ Мурад хан V – турски султан.

¹⁶ Абдул Меджид – турски султан.

¹⁷ Вероятно писачът е имал предвид армистия – примирие.

По думите на сжщия между 1850 и 1860 год. е писалъ цѣла тетрадка „стихотворения“ на граждански и духовни теми за „успокоение на душата не само тука, но и горѣ“ — както сам се изразява. Едно от тѣзи стихотворения е слѣдното, което отецъ Симеонъ ми продиктува:

„Человѣче, Человѣче!

Смъртъ е близо — не далече —

за това се ти свѣсти

И за вѣчностъ подскѣти

че щем ил нещеме

иде врѣме да умреме

За това ти съ врѣме

отхвърли грѣшно брѣме

Вземи слово Христово

Да ти бжде сърдце ново,

че за насъ иде ужасна смъртъ

И страшни Божи сждѣ.“

Другитѣ „стихотворения“ все съ сжщата тенденция написани, прѣдполага да с запазени изъ книжата му.

Макаръ по горѣ цитираното късче да не може да се приказва за поетически способности на неговия авторъ, но то както и другит — ако бждатъ опазени могатъ да съставляватъ интересъ като жива характеристика на онѣзи единствени културни дѣйци, които прѣзъ врѣме на дългото робство сж били фактори за просвѣта на масата, даже въ балкански къзчета? какъвто е градеца Етрополе.

28.VII.904 София

Бѣлѣжка на Ив. Клинчаровъ.

на л. 1–16а (от допълнителните): „Полезны примѣри: отъ книги приключенія Телемака отъ страница же 101[...]¹⁸

на л. 16б–26а: „По руссѣскомъ языкѣ, Краткое нравоученіе“[...]

на л. 26б–29а: „Поученіе за покаяніето отъ Святото писаніе“[...]

на л. 29б–30б: [други текстове]:

на л. 29б: Ѣ/т/ С[ве]тагѣ Јсаака

1. Праздний человѣкъ есть знакъ діавола (устрѣлень будеть).

2. Праздний неизбѣжитъ грѣха.

3. Покой и праздность погибель суть души.

4. Ѣ/т/ многословія не избѣжиши грѣха.

5. Аще желаеши добродѣтель предажде себе во всяку скорбь, скобри бо раждають смиреніе.

на л. 30а: Стихъ 513.

Не може да постигне нѣкой да придобые Божественныте нѣчта, освенъ чрезъ конечното отпушеніе на земныте (световныте нѣчта).

Стихъ 514.

Не можешъ каза, че си добре обмыслилъ дѣлото, което правишъ, когда конца не ся согласува съ нѣчтото, което бѣ предложилъ.

¹⁸ В настоящата публикация не е даден текстът на преписите от л. 1 до 29а, поради техния обем и защото това не са оригинални текстове на Симеон Бенчев.

на л. 30б: Стихъ 515.

Абіе почто добродѣтельта начинава да блистае, злобата ся преслѣдува (гони) съ смѣлость и безчиніе.

Стихъ 622.

Най-лошите люди са оныя, които не прощаватъ.

Смирението е основание на всяка добра работа.

Ст 43.76 IV (Д 4312/950)

на загл. с.(б): а га се ас на 22 на 1842

на иѣния

а га се роди Магдалина 1845 на авгѣста 20

янка а га се роди 1848 иѣния 12і

на л. [1]б: знанѣ бѣди ка се рѣди Катерина на 1852 иѣния 5

на л. [5]б: Петрас родена на 1860 августъ 4 тѣ день

на л. [6]а: Стефанъ е роденъ на 1862 августъ 17 тѣ день

на л. [6]б: Гевѣргіе роденъ на 1864 августъ 31 день

на л. [7]б: Землетресението въ София е станало на 11-й того въ четвъртакъ на 6 часо по турски въ този день е обиенъ Исаия и две торчета отъ ровение на джамиите

на задната кор. (вътр. с.): да се знае кѣга самъ зель тая книга сене 1861 м[есе]цъ иноария день 25

на приложение, подв. между 14 и 15 л.: това светче

1 фисонъ

2 гиѣнъ

3 тигаръ

4 ефратъ

тия са раевските реки детѣ ѡ/т/ рае излазея.

„ОЖИВЯЛАТА“ РЕЛИКВА

УЧЕБЕН СБОРНИК ОТ КРАЯ НА XVI И НАЧАЛОТО НА XVII ВЕК

БОЯНА МИНЧЕВА

След края на всяка културна епоха остават свидетелства, събрали в себе си особеностите на времето, в което са създадени и същевременно отразяващи, от една страна, спецификата, а от друга – континуитета на световното материално, интелектуално и естетическо развитие – вечните реликви. Всеки период от историята има своята книжнина. Тя е документално свидетелство за духовните, политическите и художествените търсения на обществото и представлява резултат от процеси, характеризиращи даден етап от неговото развитие.

Съвкупността от тези фактори бележи първите страници от историята на самата книга. Пътят от печатницата до нейните читатели и ползватели, както и ползването ѝ в различни среди през вековете предизвикват научния интерес и творческото любопитство на изследователи от различни области на хуманитарното познание. Всеки екземпляр от тиража на едно ранно печатно издание като носител на извънтекстова информация (приписки), специфична подвързия или други особености, се отличава с уникалност. А една ретроспективна екскурзия във времето, в което е създаден и битувал, възстановява липсващи парчета от пъзела на културното наследство.

Обект на настоящото изложение е учебен конволют¹, състоящ се от седем отделни издания – нравствена беседа с педагогическа насоченост, пет буквара и части от тях и една ранна украинска поема (ламент) в рими (вирши), отпечатани в края на XVI и началото на XVII в. Подвързията на конволюта е била от дъски, облечени в светъл пергамент, отделени преди реставрацията и запазени отделно. Книгата е дарена на Националната библиотека от свещеник Михаил Вълков от с. Дебели лак, Радомирско². До този момент изданията, съставляващи конволюта, са разкрити и разработени от трима специалисти в различна степен на подробност, в зависимост от целта на техните изследвания. Това са Беню Цонев, който включва сборничето в състава на т. 1 от „Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София“, отпечатан през 1910 г., и по това косвено може да се определи, че книгата е постъпила във фондовете на НБКМ преди тази година. Следващият е Петър Атанасов, който разглежда две от изданията като обект на изследване в своята

¹ Българска книга : Енциклопедия. – София – Москва. 2004. с. 252.

² Сборникът и изданията в него са описани от: Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1. – София. 1910. с. 520. № 592: Kopera, F. Druky polskie w bułgarskiem muzeum narodowem w Zofii. // *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. 4. 1901. с. 366–368; Соболевский, А. И. Две библиографические редкости. // *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. 12. 1898. 3-та пагинация. с. 12–21; Cleminson, Ralph. Some 16th and early 17th Century printings in the NBKM. // *Palaeobulgarica*/Старобългаристика. XXI (1997). № 2.

публикация за украинските старопечатни книги от XVI и XVII в. в България³ и в най-ново време Ралф Клеминсон⁴, който обобщава известната до неговите дирения информация за конволюта и за първи път дава пълни описания на отделните книжки, включени в него.

Подборът и подредбата на изданията предоставят материал за разсъждения и хипотези, насочващи вниманието към съставителя на сборника, както и към първоначалния замисъл за неговото предназначение. Учебните пособия са свързани с началния етап на образователния процес в Полско-литовската държава (Жеч-посполита) от края на XVI и началото на XVII в. и заслужават да бъдат разгледани поотделно. Последователността им е следната⁵:

1. Иже во святых О[т]ца нашего Йоанна Златоустаго Беседа избранная о възпитании чад. В Львове. В друкарни Братской. 1609, индиктиона 7, юлия 29.

Съставител: Йов Борецки

Тетради: 1^{III}, [2]⁸ – [6]⁸ ААе – ДДе (посл. 3 л. от всяка тетрада са без означения)

Фолиация: [3]; в горния десен ъгъл на листовите с кирилски букви: а – ж [1–40]. Общо 43 л.

Шрифт: църковнославянски; 21 реда; 10 p.=58 мм

Език: църковнославянски; белоруско-украински.

2. Elementaria institutio Latini sermonis & pietatis Christianae. Cracoviae. Apud Mattiam Wirzbięta Typographum Reg. M. 1575

Тетради: А⁸–D⁸, E^{IV}, F^[8]. Липсва посл. л. от тетрада F.

Фолиация: няма; [43] л.

Шрифт: 25 реда; готика – 10 p.=47 мм; антиква – 10 p.=57 мм

Език: латински-антиква и полски (с готически шрифт).

3. Dla dziatek nauka CZytania pisma polskie. W Krakowie. W Drukarni u Dziedzicow Jakuba Sybeneychera. 16011 [sic!] [i. e. 1611]

Издателските данни са поместени в края на кн., под текста (л. [12] б).

Фолиация: няма; [12] л.; няма номерация на тетрадите.

Шрифт: готически; няколко различни размери на шрифта. Основен текст: 21 p.: 10 p.=55 мм.

Език: полски.

4. Nauka ku czytaniu pisma polskiego z figurami Przylozone so nabożne modlitwy u Psalmy. We Lwowie. 1599 [печатница на Матвей Берната? според Запаско⁶].

³ Атанасов, П. Украинские кириллические старопечатные книги XVI–XVII вв в Болгарии. (К вопросу о болгарско-украинских культурных связях.) // *Советское славяноведение*. Москва. 1972. кн. 6. с. 72–84. (На с. 75 описва „Беседа“-та, а на с. 78 – „Ламент“.)

⁴ Cleminson, Ralph. Some 16th and early 17th Century printings in the NBKM. // *Palaeobulgarica*/Старобългаристика. XXI (1997), № 2.

⁵ Дадени са съкратени описания на изданията. Пълно дигитално копие на оригиналите, придружено от подробни сведения и библиография, вж в *Дигитална библиотека* http://www.nationallibrary.bg/digitalna_bibl_doklad.html. В четвъртити скоби са въведени данни, които не фигурират в изданията, а в наклонени скоби са свалени надредните букви.

⁶ Запаско, Я. Я. Исаевич. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1. – Львів. 1981. № 48.

Издателските данни са поместени в края на кн. (на л. [10] б).

Тетради: [A¹²]. Отбелязани с буквени комбинации в средата на листа под текста: Aij – Av. Липсват л. 6 и 7.

Фолиация: няма; [10] л.

Шрифт: готически; малко количество шрифт-антиква; няколко различни размери на шрифта. Основен текст – 20 реда; 10 р.=55 мм; кустоди на всяка страница.

Език: полски.

5. Наука ку читаню и розуменю писма слове/н/ского. В Вилни, В друка/р/ни Бра/т/[ской]. [1596] [7104].

Годината на издаване е отпечатана с кирилски букви.

Автори: Лаврентий Зизаний, Стефан Зизаний.

На загл. с. след заглавието е отпечатана азбуката в хоризонтални и вертикални редове и отделни срички на 11 реда. Под тях са издателските данни.

Фолиация: няма; [4] л.

Шрифт: църковнославянски; 10 р.=61 мм; с кустоди.

Език: църковнославянски.

Ръкописни листове от кирилска граматика, повредени от вода, със силно избледнял текст – фолиацията е с молив, в общата последователност на конволюта, съответно с № 113–115, 122; воден знак на хартията, близък по време на отпечатване на останалите книги в конволюта⁷. Вероятно листовите са ръкописна възстановка на липсваща част от следващото издание.

6. Буквар [Острог, 1598].

23 л. без начало и без край.

Фолиация: няма.

Шрифт: църковнославянски; 10 р.=85 мм.

Език: църковнославянски.

4 от листовите са ръкописна възстановка на липсващи части от книгата, а 2 от тях – фотокопие от подобна книга.

7. Ламент домоу княжат Острозких над зешлим с того света ясне освещением кн/я/жатею Александром Константиновичом Острозским воеводою Волинским. В року тысячно/м/ шест со/т/ третем. М/с/ца декевриа к̃ [2] дня.

Тетради: [1–2]⁸ без номерация; липсват л. 3–6 от първата тетрада.

Фолиация: [11] л. без номерация + 2 ръкописни листа с цифри и имена, добавени в края на конволюта; липсват началото и краят на поемата. Лист [9] от книгата е бил използван като част от подвързията на конволюта⁸.

Шрифт: църковнославянски; 10 р.=59 мм.

Език: украински.

⁷ Cleminson, R. Цит. съч., с. 76.

⁸ Пак там, с. 77–78.

При разглеждането на състава на сборника трябва да се има предвид, че XV и XVII в. за Украйна съвпадат с периода на Ренесанса, Реформацията и Барока в техния периферен вид, пригодени към нуждите и възможностите на местните древни източнославянски традиции. Този сложен културен конгломерат с течение на времето придобива чертите на национална култура, в това число и в книжната сфера. С включването на украинските земи в състава на Полша с Брестката уния от 1596 г. постепенно многоезичието в писмеността и литературата придава на украинската култура полилингвистични черти. Водещи езици на украинската писменост и литература са църковнославянският, на който са написани много ръкописни и издадени печатни книги, белоруско-украинският литературен език във всичките му видове и вариации, полският и латинският. През този период хиляди жители на Украйна получават западно образование в европейски училища или в училища по западен образец (в местните колегии и академии), след което издават своите трудове и произведения на художествената литература на полски и латински език⁹.

Дейността на православните братства и функциониращите към тях школи, основани още през XV в., е пряко свързана със защитата на православието. Братствата, обединяващи белоруско-украинското население, се превръщат в основен опорен пункт в борбата за съхраняване на националната култура и език, против полонизацията и католицизма¹⁰.

Най-старите братства възникват още през XV в. в Лвов и във Вилно (дн. Вильнюс), но тяхната организация и роля в обществения живот укрепват към края на XVI в. Към тях функционират манастири, болници, странноприемници, училища и печатници. Членовете им са с различни звания и обществено положение, както и учениците, обучаващи се в тях. Единствената обединяваща идея е православието и неговата защита от опитите за асимилация от страна на католиците. Учебният курс на школите не се изчерпва с църковно-религиозни дисциплини. В него са включени и редица научни светски предмети. В патриаршеските и кралски грамоти тези училища са наречени „школи по гръцки, славянски, руски, латински и полски езици“, откъдето може да се установи съотношението и равностойното положение на изучаваните в тях езици. Учениците се делят на три групи според степента на образованост – обучаващи се да разпознават буквите и да формират срички, четящи и заучаващи наизуст разни текстове и трета група – тази на умеещите да обясняват прочетеното, да разбират и да разсъждават върху текста¹¹.

За Братските школи е характерна масовата употреба на т.нар. „Азбуковници“ – учебни пособия, най-често ръкописни, съдържащи елементарни указания по грамотност – азбуката и срички, молитви, с които започва и завършва всеки час в тях и кратки текстове, запознаващи учениците със заобикалящия ги свят и естеството на нещата¹². Печатните буквари през този период са все още твърде скъпи и недостъпни за всички.

Освен в Братските школи, образованието в Русия от XI в. чак до началото

⁹ **Лабынцев, Ю.** Книжная культура украинских земель XVI–XVII в. // *Очерки по истории Украины. Пособие к курсу лекций*. Вып. 1. – Москва, 1993. с. 105–120.

¹⁰ **Анушкин, А.** На заре книгопечатания в Литве. – Вильнюс, 1970, с. 6.

¹¹ **Каптерев, П. Ф.** История русской педагогики. – Санкт-Петербург, 2004. с. 107–128.

¹² **Ковтун, Л. С.** Азбуковники XVI–XVII вв. Старшая разновидность. – Ленинград, 1989.

на XIX в. се провежда и от т.нар. „мастера грамоты“, учители, които са духовни или мирски лица и обучават децата в своя или в техните домове. В същността си образователната практика в школите и тази при учителите не се отличават особено чак до началото на XVII в. Основен проблем по това време все още представлява недобрата й организация в учебното заведение, докато при „мастера-грамоты“ се разчита главно на индивидуалните качества и подготовката на личността¹³.

Подборът, както и последователността на отделните издания в конволюта дават достатъчно основания да се разгледа тезата, че сборникът е дело на някой от тези учители. Един поглед върху съдържателната страна на всяко от тях поотделно би дал реални доказателства в подкрепа на тази теза.

Беседа избранная
о воспитании чад. Львов, 1609.
НБКМ – Рп 609.1

В началото на сборника е поместена творбата с полемически характер „О воспитании чад“, която има византийски произход, приписвана на Йоан Златоуст. Съставител на изданието вероятно е Йов Борецки, бивш ректор на Львовската братска школа. Йов Борецки, със светско име Иван Матвеевич Борецки, е виден представител на украинската педагогика, наука и култура от края на XVI – началото на XVII в.: период, в който украинската народност се преобразува в нация в една много сложна политическа обстановка. Той завършва Острожката школа, а след това и университета в Краков, с издръжка от острожкия княз Константин. Впоследствие става ректор и учител в Львовската братска школа, а след 1609 г. – киевски митрополит. „О воспитании чад“ е с педагогическа насоченост и представлява своеобразно помагало със светски характер за началния курс на образование в училищата. В центъра на изложението са добродетелта и благочестието като основни ценности, които трябва да бъдат възпитани у децата, за да могат и те да ги предадат на своите деца. Особено внимание се

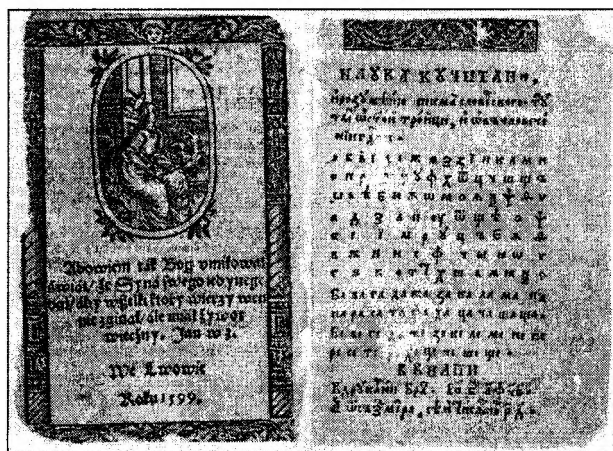
обръща на родолюбието и патриотизма, съхраняващи националната и религиозната идентичност, на ролята на науката. Но чрез тази беседа съставителят внушава и други идеи, че личността не е само обект на събитията, а може активно да участва в тях и да ги променя по своя воля. След нея в изданието са поместени откъси от текстове на Василий Велики, които изграждат основата на православния християнски морал¹⁴. Заглавната страница е отпечатана на църковнославянски език, а съдържанието на книгата е на белоруско-украински. Тази особеност е свързана с възприемането на църковнославянския език като висок стил на родния украински през последната четвърт на XVI и първото десетилетие на XVII в.

Интерес представлява информацията, че в екземпляра от „Беседата“, собственост на Львовския музей на украинското изкуство, в елипса, разположена в долния край на заглавната страница, има инициали „І. В.“. Според изследователите

¹³ Каггерева, П. Ф. Цит. съч., с. 43–61.

¹⁴ Науменко, Ф. І. Педагог-гуманіст і просвітителі І. М. Борецький. – Львів, 1963.

инициали, макар и с тайнопис, се поместват и в „Азбуковниките“¹⁵. На екземпляра, съхраняван в НБКМ, няма инициали. Дали „Беседата“ не е била издавана с цел да послужи като първа част от учебен конволют въобще, като елипсата е пригодена за вписване на инициалите на неговия собственик? Възможно е също екземплярът, достигнал до нас, да е бил пригоден за продажба или дарение, тъй като тук няма такива. Или може би в тази елипса се вписват инициалите на съставителя на съответния конволют – личността, която подбира изданията, които ще бъдат включени в него? Ако си спомним как Яков Крайков старателно подменя инициалите в заставката на Божидар Вукович със своите инициали при отпечатването на „Псалтир“ през 1569 г.¹⁶ (подход, определян като част от самочувствието на личността през Ренесанса), ще видим, че подобно твърдение не е лишено от логика. Още повече, че по този начин съставителят (вероятно учител) носи и съответната отговорност за подобрите от него учебни пособия. За жалост, съпоставка с други екземпляри на изданието на този етап не е възможна, тъй като на науката са известни само гореспоменатите два екземпляра.

Наука ку читаню и розуменю письма словес/н/ского.
Вилно, 1596. НБКМ – Ру 596.1

Лаврентий Зизаний¹⁷, учител на княз Александър Острожки и преподавател в Львовската братска школа, е автор на „Наука ку читаню и розуменю письма словесного“, отпечатана във Вилно през 1596 г. Това е всъщност и първият буквар, отпечатан на територията на Беларусия и Украйна. На 4 листа са разположени славянската азбука, срички и молитви. Сричките не са дадени в азбучна последователност, за да се избегне неосъзнатото им зазубряне от учениците. Молитвите, отпечатани в края на книгата,

неотменно присъстват в началото и в края на всеки учебен ден в Братските школи и това ги превръща в задължителна част от всяко учебно пособие за елементарна грамотност.

Друга книга, включена в конволюта и запазена отчасти – без своето начало и край, е също славянски буквар, издаден в гр. Острог. В своя статия Петър Атанасов подробно разглежда най-ранните издания на славянски буквари, свързани неизменно с първия руски печатар Иван Фьодоров. По структура и съдържание тази книга се доближава до изданията на буквара на Фьодоров. В запазения фрагмент са отпечатани различни части на речта и техните форми, последвани от молитви. Петър Атанасов разглежда декоративните елементи, използвани в изданието, в резултат на

¹⁵ Ковтун, Л. С. Цит. съч., с. 16.

¹⁶ Атанасов, П. Яков Крайков. Книжовник. Издател. График. XVI в. – София, 1980, с. 104.

¹⁷ Нимчук, В. В. Зизаний, Лаврентий Иванович. <<http://izbornyk.org.ua/ukrmova/um22.htm>>

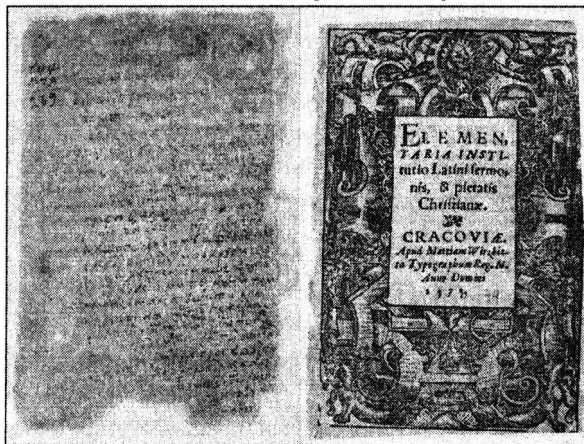

Буквар [Острог, 1598]. НБКМ – Рц 598.1

което стига до заключението, че концовките в него са идентични с тези на изданията, изработени в манастирската печатница в с. Дермани (близо до гр. Острог), както и с тези, използвани от първия руски печатар¹⁸. Тук изследователят се спира на въпросния фрагмент и след подробен анализ на правописа и орнаментиката стига до заключението, че това е непълен екземпляр на най-ранното издание на буквара на Иван Фьодоров. Английският изследовател на конволюта

Ралф Клеминсон обаче датира с точност този фрагмент, определяйки го като част от буквар, отпечатан в Острог през 1598 г. Той съпоставя запазената част от изданието в НБКМ с пълно копие от горепосоченото издание, притежание на Бодлеанската библиотека в Оксфорд¹⁹.

В Лвовското училище, покровителствано от княз К. Острожки, през XVII в. има повече латински и полски книги, отколкото славянски кирилски и гръцки, независимо от това, че то пази духа на православието. Във Вилнюското братско православно училище полско-латинското влияние е още по-изразено. То е център за обучение на литовски и полски деца. Полският език се оказва в привилегирано положение. Самите православни го изучават и го използват като оръжие в полемическата борба с католици и протестанти. През XVI–XVII в. латинският език става задължителен в учебната програма на Братските школи също с цел противодействие на настъплението на католическата църква²⁰. Съставът на включените

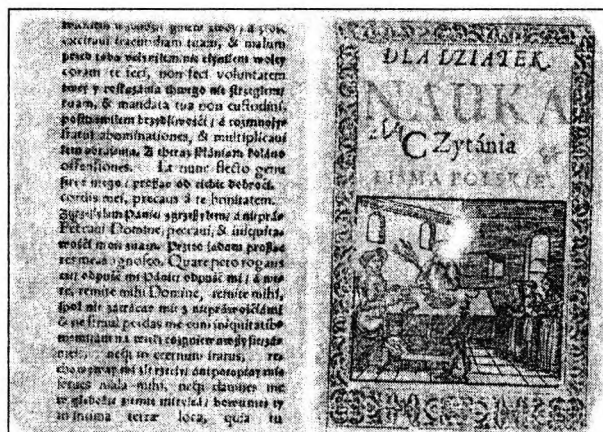
Elementaria institutio Latini sermonis & pietatis Christianae. Краков, 1575. НБКМ – Рл 575.1

¹⁸ **Атанасов, П.** Уникален паметник на руската средновековна култура в Народната библиотека „Кирил и Методий“ (Славянската граматика от Иван Фьодоров в България). // *Известия на НБКМ*, т. XII (XVIII), 1972, с. 61–77.

През 1574 г. в Лвов излизат „Апостол“ и „Азбука“ на Иван Фьодоров, с които се полага началото на книгопечатането в Украйна. а през 1581 г. в Острог Фьодоров издава и първата пълна печатна библия на славянски език.

¹⁹ **Cleminson, R.** Цит. съч., с. 76.

²⁰ **Микитасъ, В. Л.** Украинская литература [XIV–XVI вв.]. // *История всемирной литературы* в 9 томах. Т. 3. Литература восточных славян и Литвы. – Москва, 1985, с. 487–493.

Dla dziatek nauka czytania pisma polskie...
Краков. [1611]. НБКМ – Рл 611.1

друг полски буквар от същата година имат еднакво съдържание. „Вилнюският Алдо“, както Анушкин нарича литовския печатар Ян Карцан, през 1599 г. печата във Вилно този буквар, който е идентичен по съдържание, със сходен набор и печат, но е с по-бедна украса от буквара, печатан в Лвов. Тези особености дават основание на изследователя да предположи, че лвовският полски буквар е печатан по образец на вилнюския, който по всяка вероятност е излязъл преди него²². Но бихме могли да допуснем, че става дума за едно издание, отпечатано в две печатници почти по едно и също време. Голям издателски център в този културен период е Острог. Подготвяните там издания понякога са давани за отпечатване и в други градове, най-вече във Вилно и Лвов²³. Всички особености на книгоиздателската практика от този период дават основание за предположението, че този буквар е подготвен в Острог, а после отпечатан в гореспоменатите два града.

В края на конволюта е поместена поемата „Ламент“, написана в памет на острожкия княз Александър. За вероятен автор тук се споменава свещеникът Демян

в сборника полски и латински буквари следва стандартната схема, залегнала в основата на този тип книжнина: азбука, основи на граматиката, молитви. Тези учебни пособия по никакъв начин не трябва да се свързват с католическата пропаганда и образование. Печатниците, в които са отпечатани по времето, когато са публикувани, обслужват интересите на православно население на Жечпосполита²¹. Според изследванията на Александър Анушкин полският буквар, отпечатан през 1599 г. в Лвов, и един

Nauka ku czytaniu pisma polskiego z figurami.
Лвов, 1599. НБКМ – Рп 599.1

²¹ Szabla. Aleksandra. Drukarstwo krakowskie XV–XVI wieku. <http://www.mks.uj.edu.pl/epi/2004/lha23/index.htm>

²² Анушкин. А. Цит. съч., с. 102.

²³ Огієнко. І. Історія Українського друкарства. – Київ, 1994. с. 200.

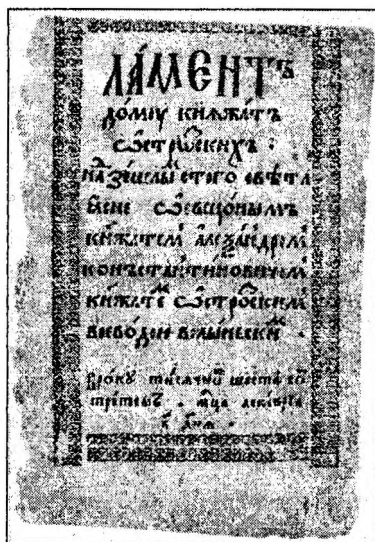
Наливайко – авторитетен книжовник, философ, преводач и автор на произведения на ранната украинска поезия, както и управител на преместената от Острог в Дермани печатница. Поемата е в мерена реч – т.нар. „вирши“ (от лат. *versus*, през полското *wierszy*)²⁴.

Украинско-белоруските вирши водят началото си от края на XVI в. За първи път те се въвеждат в братските школи като опит за установяване на метрическа система в поетичното творчество на този език. Един от авторите на първите ръководства по стихосложение отново е Лаврентий Зизаний, който разделя гласните на украинския литературен език на дълги и кратки. Ранни образци на този тип стихосложение се срещат в предговорите към читателите на старопечатните украинско-белоруски книги, както и в похвалите към гербовете на владетелите. Авторите на вирши обикновено са преподаватели в школите, както и печатари²⁵.

Като литературен жанр, т.нар. „Ламент“ е своеобразна ода, възхваляваща качествата и подвизите на починалия княз Александър Острожки. Датата, публикувана на заглавната страница на творбата, всъщност е денят на кончината на княза. По всяка вероятност книгата е издадена през следващата 1604 г. Авторът на одата, поетът Демян Наливайко, е от близкото обкръжение на острожкия княз Константин. Според Иван Огиенко, изтъкнат изследовател на украинското книгопечатане, „Ламент“ е отпечатана в Острог²⁶. Други изследователи приемат, че книгата е отпечатана в Дермани, където през 1602 г. е пренесена Острожката печатница. Двете версии могат да бъдат обединени в предположението, че „Ламент“ е отпечатан в Дермани, а написан, подготвен за печат и издаден в Острог.

Изследователят Р. Клеминсън не намира отговор на въпроса защо това издание е подвързано с останалите, след като не е с учебен или педагогически характер. По всяка вероятност „Ламент“ просто допълва цялостния облик на конволута. В началото нравствено-полемиичната беседа запознава с ползата от грамотността и маркира основни християнски добродетели. Пособията по елементарна грамотност обучават практически учениците, а художествената творба в края въвежда в света на литературното творчество и събужда усета към естетиката и към стойността на писаното слово. Не е изключено, тя да е била заучавана и възпроизвеждана по време на учебните занятия, като своеобразно начално упражнение по поетика и риторика, които присъстват като отделни предмети в програмата на братските школи.

Отдалечеността във времето, както и липсата на библиографски сведения за някои от изданията правят сборника още по-ценен, но труден за изследване.

Ламент домоу княжат Острожских... [Острог. 1604?]. НБКМ – Ру 603.1

²⁴ <http://feb-web.ru/FEB/LITENC/ENCYCLOP/le2/le2-2503.htm>

²⁵ Кречотень, В. Українська книжна поезія кінця XVI – початку XVII ст. <<http://litopys.org.ua>>

²⁶ Огієнко, І. Цит. съч., с. 201.

Историята на паметника може да се реконструира само на базата на факти, отнасящи се до историята на книгопечатането, учебното дело и обществените порядки в съвременната нему среда. Няма сведения такъв многоезичен буквар да е бил използван масово в българските училища и по тези причини присъствието му в нашата културна среда трябва да се приема като изолирано и случайно явление. Могат да бъдат изградени хипотези как книгата е попаднала в България, но поради изложените по-горе обстоятелства те биха имали по-скоро стойността на предположения, които евентуално да провокират по-нататъшния изследователски интерес.

Една от линиите, в които можем да потърсим мястото на паметника, е пътят на поклонници и ученици на Острожката академия от земите на Жечпосполита през западнобългарските покрайнини към манастирите на Атон. Преподаватели и възпитаници на тази академия често посещават светогорските манастири през XVI–XVII в., а в същото време атонски монаси пътуват до Острог, за да откупят печатни издания за светите обители, носейки ръкописи с цел, те да бъдат публикувани²⁷. В своя статия за проникването на руската книга в България през XV–XVIII в. нашият изследовател Боньо Ангелов маркира най-важните пътища за това проникване. За посочения период това е Дунавската област. Като решителен фактор за пренасянето на руски книги в България той отбелязва войните на Русия срещу Турция, както и посещенията на български духовни лица в Русия за събиране на помощи от руските държавни и църковни власти. Не на последно място се споменава и пътуването на руски монаси към манастирите на Атон през балканските земи²⁸.

При едно обобщение на изложението могат да бъдат направени някои заключения:

1. Основните текстове в сборника са на славянски езици. Нравствената догматика в началото и поетичната творба в неговия край оформят съответно съдържателната и художествената част на учебното пособие и по този начин недвусмислено показват, че конволюът е създаден за славянскоговорящи, православни читатели.

2. Полските и латинските заглавия са с общо оформление и съдържание, характерни за протестантската литература. Печатарите, които издават тези буквари, също са известни с протестантските си убеждения.

3. Няма известни запазени други екземпляри от полското издание от Лвов и от латинското букварче, поне в известните по-големи хранилища на Европа и западноруските земи, което насочва към предположението за тяхното целенасочено унищожение, вероятно най-напред и най-масово от дейците на Контрареформацията и йезуитските проповедници и учители.

4. Конволюът по всяка вероятност е бил дело и притежание на частно лице, „мастер грамоты“ и/или учител в някоя от Братските школи, което е допринесло за неговото съхранение.

5. Учебното сборниче е било създадено на територията на Жечпосполита, за което свидетелства специфичната подвързия от светъл пергамент. Вероятно това

²⁷ Чечелюк, Петр. „Украинские Афины“. Острожский культурный феномен Средневековья. // *Украина неизвестная*. № 64.

<<http://subscribe.ru/archive/country.ua.unknown/200411/08090657.html>>

²⁸ Ангелов, Б. Материали за проникване на руската книга в България (XV–XVIII в.). // *Известия на НБКМ*, т. I (VII), София, 1961, с. 262–272.

е станало в Острог, тъй като почти всички издания имат пряка или косвена връзка с него.

6. Достигането на книгата до българските земи най-вероятно дължим на поклонници или ученици, пътуващи за Атон и преминали през западнобългарските земи, на частно пътуване на неговия първоначален собственик (съставител) към нашите земи или на пътешественик българин, донесъл и съхранил уникалния паметник.

В заключение трябва да се отбележи, че конволютът съдържа интересни образци на книгоиздателското дело в един ограничен във времето политически, културен и книжовен период от европейската история. Макар и изолиран факт в културно-историческо отношение, той е рядко свидетелство за учебните пособия и преподавателската практика в началното образование в края на XVI и началото на XVII в. и безспорна реликва на граничното ренесансово-просвещенско влияние в Жечпосполита, създадо възможност за формиране на централно и източноевропейската интелигенция.

Книгата е заснета дигитално изцяло, а копие от нея е качено на страницата на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“²⁹. Свободният достъп до оригинала създава възможност за сравнение на включените в него издания в цялост и поединично с други подобни в и извън България. Това би извело любопитния книжовен факт от положението му на единично, изолирано явление и би създадо нови предпоставки за проучвания и научни изследвания.

²⁹ Входът в *Дигиталната библиотека* става през кабинетите „Славянски кирилски печатни книги XV–XX“ и „Чуждоезикови старопечатни и редки книги XV–XXI“.

БЪЛГАРСКАТА АРХИВНА РЕФОРМА И СЪДБАТА НА АРХИВИТЕ НА БИВШИТЕ СПЕЦИАЛНИ СЛУЖБИ

АНДРИАНА НЕЙКОВА

През периода на извършващия се у нас след 1989 г. преход от предишната тоталитарна държава към съвременните демократични ценности и пазарно стопанство реформите в архивната област създават впечатление за известна непоследователност и недовършеност. Могат да се изтъкнат редица причини и да се намерят обяснения за все още нерешените проблеми в националната ни архивна система. Трябва да се отбележи обаче, че сравнителната технологична изостаналост на българските държавни архиви и липсата на национална стратегия за тяхното развитие затрудняват цифровизацията на ресурсите им с оглед повсеместното разпространение на съвременните информационни технологии и комуникации през XXI в.

Придържането към позицията на отлагане и изчакване през разглеждания период води до ограничаване на присъствието им в т.нар. „пред архивно поле“, както и до видимо изоставане от постиженията на компютърната архивистика, обект на която са именно електронните документи и архиви, респ. електронните бази данни. След реалното присъединяване на страната ни към Европейския съюз от 1 януари 2007 г. все по-често се налага политиката ни в тази област да се определя и съгласува със съответните общностни стратегии, програми и препоръки, което е обвързано с финансова обезпеченост, конкретни задачи и срокове за всички страни членки на ЕС.

Всъщност през разглеждания период реформи в националната ни архивна система се провеждат постоянно. Те следват определена логика и отговарят на обществени очаквания за дадения момент. Като цяло досега те са с различна насоченост – нормативно-методическа, организационна, структурна, технологична и т.н. Ето защо получените резултати не могат да бъдат оценявани по една-единствена скала и категорично. Често пъти обаче те не се разясняват и обсъждат в достатъчна степен дори в професионалната архивна колегия, поради което остават незабелязани или неразбрани от обществото.

Настоящата статия е опит да се проследят в хронологичен и сравнителен аспект философията, насоките, обхвата, етапите, целите и задачите на провежданата българска архивна реформа, която има своя аналог и в останалите страни, наричани след края на Студената война: „нови демокрации“, „тоталитарни управления“, „комунистически репресивни режими“ и др. Съдбата на архивите на бившите български специални служби също би трябвало да се разглежда като част от провежданата у нас архивна реформа. В тази връзка представляват интерес инициативите и препоръките по линия на Международния съвет на архивите от средата на 90-те години на миналия век за решаване на визираните проблеми, отхвърляни

различни недемократични управления и предприели мерки, целящи опазването на наследените архиви, свидетелстващи за извършените репресии в нарушение на правата на гражданите и на техните организации. Още повече, че най-често при прехода към демократично управление в отделните държави точно тези архиви и документални свидетелства са обект на опити за злоупотреби и дори за унищожаването им, за да се прикрият нарушенията и нарушителите. Освен това падането на репресивните системи не се случва веднага, а най-често е продължителен процес. Обикновено той има своите характерни симптоми, които най-напред се констатираат именно от служители в спецслужбите (анализатори и т.н.), поради спецификата на тяхната дейност, основаваща се на информация за противоречията, настроенията и тенденциите в даденото общество. За установяването на необходимия контрол на службите от страна на новите политици демократи също е необходимо време. Точно през този период или дори предварително е напълно възможно да бъдат иззети или унищожени важни документи в съответните архиви. По-късно тези документи биха могли да се използват неправомерно от заинтересувани лица във вреда на жертвите на репресиите или за политически и икономически изгоди. Следователно съдбата на архивите на бившите спецслужби в държави, отхвърлили репресивни режими, има не само важно историческо значение като част от публичния информационен ресурс, но е и професионална отговорност за съвременната архивна колегия на международно, общностно и национално равнище.

* * *

Началото на българската архивна реформа през разглеждания период стартира с решението на Кръглата маса (1990) за предаване на партийните архиви в мрежата от държавни архиви. По този начин се запазва целостта на исторически формирания се архивен комплекс на комунистическата партия и нейния апарат, което има важно значение за научните изследвания по съвременна българска история, а също и за формиращото се гражданско общество в страната ни¹.

През 1992 г. с *Постановление № 268 на Министерския съвет: „За преобразуване на специализирани звена към Главното управление на архивите при Министерския съвет“* предишните три централни архива: Централен държавен исторически архив – (ЦДИА), Централен държавен архив на Република България – (ЦДА на РБ) и Централен държавен технически архив – (ЦДТА) се обединяват в Централен държавен архив към Главно управление на архивите (ГУА) при Министерския съвет, а от 2007 г. – Държавна агенция „Архиви“².

В състава на новосъздадения обединен държавен архив, който е със статут на национален архив, се включват и документите, получени от предишния Централен партийен архив, които обаче се съхраняват като отделен комплекс. През 2007 г. със *Закона за Националния архивен фонд (НАФ)* наименованието на архива отново се променя: „Централен държавен архив със седалище София“³.

Със споменатото ПМС се премахва и съществуващата административна под-

¹ Договор между Главно управление на архивите и ВС на БСП, сключен на 8.VII.1993 г., за предоставяне за съхранение и използване от държавата на архивния фонд на БКП.

² www.archives.government.bg/index.php? – ПМС 288, 30 дек. 1992.

³ Държавен вестник, бр. 57, 13 юли 2007 г. Раздел II. Централни и териториални държавни архиви, чл. 19(1).

чиненост и зависимост на местните архиви от общинските власти. В резултат местните държавни архиви преминават на пряко подчинение на националната архивна служба, с което се подобрява корелацията в управлението на архивната система. Общинските и местните власти обаче се дистанцират изцяло от проблемите на местните държавни архиви, което в повечето случаи затруднява решаването им⁴. Съгласно Устройствения правилник на ГУА, утвърден през 2000 г., националната архивна служба става част от централната администрация, а местните архиви получават статут на териториални дирекции, подчинени пряко на ГУА (ДАА). Тази подчиненост се запазва и в новия архивен закон с уточнението, че става въпрос за т.нар. „териториални държавни архиви, които са с териториален обхват на съответните области“.

През януари 1993 г. се извършва парламентарна редакция на тогавашния *Закон за Държавния архивен фонд*. По-конкретно се премахват текстовете, които противоречат на новата Конституция от 1991 г., като се добавят и някои принципно нови: „Политическите партии, организации, юридически и физически лица, чиито архиви са били неправомерно включени в Държавния архивен фонд или конфискувани от държавата, или, които считат, че депозираните от тях документи се използват не според тяхната воля, имат право да изискват по съдебен ред връщането на тези документи.“

Също през 2000 г. Централният военен архив в гр. В. Търново, създаден през 1951 г. като ведомствен архив с постоянен състав на документите, е прехвърлен от Министерството на отбраната към държавните архиви със статут на „дирекция“ в структурата на ГУА. През 2007 г. наименованието и статутът на архива се променят, както следва: „Държавен военноисторически архив със седалище Велико Търново – (ДВИ)“⁵.

През 2000 г. архивните фондове на закритата Национална фотографска агенция и на нейните териториални структури, като ведомствени фотоархиви с постоянен състав на документите, се предават на държавните архиви, с което се предотвратява опасността от евентуалното им унищожаване и разпиляване.

Извършените структурни реформи са насочени към осигуряване на по-голяма концентрация на документалните свидетелства в мрежата от държавни архиви. Не трябва да се забравя обаче, че именно политиката за „пълна централизация“ при изграждането на националната архивна система през предходния тоталитарен период се оказва на практика неизпълнима задача и в крайна сметка затруднява нормалното функциониране на историческите ни архиви.

В цитирания по-горе *Закон за Националния архивен фонд*, приет със закъснение едва през 2007 г., също могат да се посочат противоречия. Наименованието на Централния държавен архив отдавна е остаряло и не отговаря на неговия реален статут на национален исторически архив, както и на механичното му включване заедно с Държавния военноисторически архив в групата на т. нар. „централни архиви“. За сведение в страните членки на Европейския съюз архивите на министерствата на външните работи, на вътрешните работи, на отбраната и на президентството най-често не предават документите си в държавните исторически архиви, а самите

⁴ **Нейкова, А.** Архиви и общество. – София, 2007, с. 217–230.

⁵ **Държавен вестник**, бр. 57, 13 юли 2007. Закон за... Раздел II. Чл. 19(2).

те са оторизирани да организират собствени исторически архиви за опазване на ценните си документи. Причината за този подход е, че въпросните държавни институции създават сравнително голям обем документи от категорията „класифицирана информация“, достъпът до които по правило е ограничаван с различни срокове и условия за заинтересуваните граждани. Освен това не са прецизирани критериите и редът за създаване на частни архиви у нас, и процедурите по тяхното лицензиране.

С обнародването на новия *Устройствен правилник* на Държавна агенция „Архиви“ на 5 февруари 2010 г. се регламентира създаването на 6 регионални дирекции – в Монтана, Велико Търново, Варна, София, Пловдив и Бургас, които включват местните държавни архиви в останалите области⁶. Тази промяна има за цел за пореден път да оптимизира (намали) ръководния и административния състав на досегашните териториални дирекции. Вероятно най-засегнатите от тази мярка 21 архива биха могли да бъдат прехвърлени на пряко административно подчинение към областните управи или дори към общините, за да се избегне сегашния „санитарен минимум“ на специалистите в тях. В резултат от извършеното драстично съкращаване на толкова много архивисти в местните архиви неизбежно ще възникнат затруднения в тяхната дейност по системното попълване, съхраняване и използване на информационните им ресурси, включително и цифровизацията на традиционните документи и справочници, концентрирани в тях.

Както отбелязахме, разглежданата архивна реформа би трябвало да включва и архивите на бившите български специални служби, въпреки че досега точно тази връзка не се изяснява, което води до изкривяване на обществените представи и нагласи по въпроса за т.нар. „досиета“. От друга страна, непознаването на препоръките на Международния съвет на архивите за решаване на казуса за съдбата на архивите на бившите репресивни режими неоправдано забави намирането на професионално обосновани и приемливи решения, които евентуално да не затрудняват дейността и на съвременните ни спецслужби. Това означава, че всеки национален законодател по принцип е заинтересуван да гарантира неразгласяването на конфиденциалната информация – (лат. *confidentia* – поверителен, таен, секретен), съдържаща се в документите, особено за жертвите на предишните репресивни режими.

С приемането на *Закона за достъп и разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия* през 2006 г. за първи път у нас се формулира целта да се издирят, съберат и проучат посочените документи, доколкото именно бившите спецслужби са достоверен източник на информация за общественото мнение и положение в държавата⁷.

Както отбелязахме, когато става въпрос за съдбата на тези архиви у нас, трябва да се има предвид, че останалите държави от предишния Източен блок също са решавали подобни проблеми. Разликата е, че за повечето от тях това започва още през 90-те години на миналия век със създаването на специални закони. Последва-

⁶ *Устройствен правилник* на ДА „Архиви“, в сила от 6.ІІІ.2010 г., приет с ПМС № 10 от 20.І.2010. (Оби. в: *Държавен вестник*, бр. 10, 5 февр. 2010).

⁷ *Държавен вестник*, бр. 102 от 19 дек. 2007.

лите реформи са подпомогнати и насърчени от Международния съвет на архивите (МСА) – (International Council for Archives – ICA). Отчитайки настъпилите промени в света, довели до падането на редица репресивни режими и произтичащите задължения за международната архивна колегия, на конференция на МСА, проведена в Мексико през 1993 г., се взема решение за създаването на специализирана група от експерти. Задачата им е да подготвят отчет относно съдбата на архивите на бившите репресивни режими с препоръки за работата с тях⁸. У нас липсват сведения за този проект, който е финансиран от ЮНЕСКО, а в окончателният си вид отчетът по него е завършен през декември 1995 г.

Целта на разработката е да се осигури на архивистите в т.нар. „нови демокрации“ информация за най-добрите начини, осигуряващи ефективно издирване и събиране на документите, създадени при различните репресивни режими. Подчертава се, че важността на тези архиви се състои не само в тяхната полезност за изучаване и изясняване на съвременната история, но и в ролята им за защита правата на човека.

Отчетът се основава на данни от анкета, проведена за целта в Бразилия, Чили, Испания, Литва, Латвия, Германия, Парагвай, Португалия, Южноафриканската република, Русия, Унгария и Зимбабве. Тези данни са използвани за съставянето на „Обзор на архивите на бившите репресивни режими в новите демократични държави (1974–1994)“ – времето от падането на режима на Салазар в Португалия до победата на чернокожото мнозинство в общонародните избори в Южноафриканската република.

За изпълнението на проекта още през 1994 г. по линия на МСА се назначават 7 експерти архивисти от Чили, Испания, Германия, Южноафриканската република, Русия и САЩ.

Интересно е да се отбележи, че самото понятие „репресивни режими“ предизвиква остри дискусии сред участниците в проекта. Те постигат съгласие, че в исторически аспект не може да се постави знак за равенство между всички управления, на които в миналото или понастоящем не достигат законни демократични основания и които са принудени да използват различни полицейски ограничения за опазване на властта.

Съзнателно ограничавайки се върху посочените задачи, въпреки отделни възражения, експертите на МСА оставят извън обхвата на проучването си документите/архивите, създадени от фашистките режими през първата половина на XX в., както и документите на комунистическите партии и на партийния апарат в бившите комунистически страни. Този подход позволява да се приеме, че терминът „репресивни институти“ се отнася за:

- службите на разузнаването и контраразузнаването;
- военизираните организации;
- специалните съдилища;
- концентрационните лагери;
- специалните затвори;

⁸Жеплинский. А. Архивы бывших спецслужб. Право знать: история, теория, практика. 16 май 2004; <http://www.khpg.org/index.php?id>.

- центрове за психично превъзпитаване.

Освен това се посочва, че репресивни структури биха могли да функционират и в състава на такива традиционни обществени институции като армията, полицията, в това число и тайната полиция, съда и други административни органи.

Според мнението на международната архивна колегия на историците и на защитниците на правата на човека основните принципи или философията на специалните закони, отнасящи се до архивите, в които се съхраняват документи, създадени от дейността на спецслужбите на различните репресивни режими, трябва да бъдат следните:

- *Всяка нация има право да помни своята история във вида, в който тя е записана в документите. А документите всъщност са историческо наследство.*

- *Всяка нация има право на историческата истина. Гражданите имат право на максимална информация (доколкото това е възможно, за дейността на сваления режим.*

- *Всяка нация има право на идентификация на лицата, виновни за нарушаване на правата на човека. Това право не зависи от никакви политически решения, отнасящи се до тези лица, в това число и възможността за тяхното по-нататъшно участие в политическия живот.*

Във връзка с посочените принципи е подготвен и морален кодекс на архивистите, работещи с архиви, свидетелстващи за репресии в обществото. В документа се пояснява, че:

- *Документите за репресиите са част от националното историческо наследство. Всички тези документи трябва да бъдат съхранени, за да напомнят за нетърпимостта, расизма, а също за политическия и идеологическия тоталитаризъм.*

- *Архивистите са изпълнители на волята на нацията в периода на прехода към демокрация.*

- *Правата на жертвите на политическите репресии доминират над историческите изследвания.*

- *Архивите на бившите спецслужби не трябва да бъдат събирани (концентрирани) по никакъв друг критерий, освен критерия на историческото изследване.*

- *Архивистът не е цензор; понятието „архивни данни“ и процедурите по тяхното разкриване се определят от закон.*

В случай на конфликт между правото на неприкосновеност на личния живот и на правото за провеждане на исторически изследвания се препоръчва създаването на копия на документи, в които се заличават имената на жертвите или на трети лица.

Според разглеждания кодекс архивистът е длъжен да удовлетвори всички запитвания на жертвите на репресиите или на други лица чрез създаването на копия на документи или потвърждаване на тяхната оригиналност. Също така към професионалните задължения на архивистите спада и организирането на система за контрол, която осигурява защита на документите, съдържащи конфиденциални данни.

Относно съхраняването на документите за репресиите се препоръчва организирането на обособени отдели в структурата на националните исторически архиви. По този начин се гарантира тяхната безопасност, а достъп до документите при необходимост имат само оторизирани служители, които не са имали отношения със службите.

Въпреки посочените препоръки данните от проведеното социологическо проучване, извършено от експертите на МСА в десетки страни, ясно показват, че съдбата на архивите на репресивните режими по света е различна. Възможно е тези архиви да са унищожени преди създаването на гражданско правителство, както е процедирано от спецслужбите в Чили по времето на Пиночет, в Южноафриканската република или в Родезия, където местните власти унищожават всички архиви на спецслужбите преди предаването на властта на представителите на чернокожото мнозинство.

В други случаи унищожаването на архивите на бивши репресивни режими се регламентира. Известно е, че в Гърция законодателят напълно пренебрегва историческото им значение. С мотива за необходимостта от защита на жертвите на режима на „черните полковници“ се решава тези архиви да бъдат **изцяло** унищожени.

За разлика от Гърция, в Полша приетите след 1988 г. 65 000 съдебни решения по повод реабилитацията на жертвите от комунистическите репресии се основават на съхранените документи, свидетелстващи за извършените репресии, респ. на архивите на бившите спецслужби в страната.

В Испания ефективният начин за защита правата на жертвите се осигурява чрез законово регламентирано издирване, събиране и съхранение на архивите на репресивните режими от миналото и предаването им на независими професионални архивисти. По решение на испанските депутати и със съгласието на министрите на вътрешните работи и на културата са иззети всички документи от полицейските архиви, в които се споменават политически опоненти, действащи против режима на Франко, както и архивите на политическата полиция от същия период. Събраните документални свидетелства са предадени в Националния исторически музей в Мадрид. А Архивът на Гражданската война, който съдържа десетки хиляди досиета на републиканци, преследвани впоследствие от същия режим, се съхранява в Националния исторически архив в Саламанка. Трябва да се отбележи, че първоначално в Испания също се обсъжда възможността за евентуалното унищожаване на наследените архиви, свързани със съответните репресивни управления, но впоследствие се решава те да бъдат съхранени при спазване на всички изисквания, съдържащи се в специалния закон.

В някои държави от групата на споменатите „нови демокрации“ реформите са обвързани с идеята за провеждане на държавна политика относно посочените архиви, която да съдейства за постигане на национално помирение. В демократичната правова държава обаче съществува и правото да се знаят имената на лицата, отговорни за нарушаване правата на човека. То трябва да бъде гарантирано, за да не могат такива лица да използват своето минало за извличане на политически и други изгоди. Тези мотиви са били определящи за решението на Германия, която приема 15-годишен ограничителен срок – до края на 2006 г., за използване архивите на ЩАЗИ във връзка с регламентирана лустрационна мярка в закон, отнасящ се за бившите служители и сътрудници в репресивните органи.

Следвайки обществените нагласи и граждански интереси, както и успешните чуждестранни практики у нас също беше приет, както отбелязахме, специален закон относно достъпа и разкриването на документите, както и обявяването на принадлежност на български граждани към структурите на предходния репресивен апарат, обозначаван с термина „Държавна сигурност“. Изпълнението на закона се възлага

на комисия със статут на независим и постоянно действащ държавен орган, която осъществява политиката на Република България за разкриването, обявяването и съхраняването на документите на Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия. Комисията отговаря и за създаването на нов общ архив, в който да бъдат предадени документи и справочници от всички държавни институции и структури, не само от бившите спецслужби.

При попълването на бъдещия архив неизбежно възникнат и проблеми, тъй като изпълнението на въпросния закон изисква нарушаване на универсалния по своето значение „Provenienceprinciple“, „принцип на произхода“ или „принцип на уважение към фонда“ – принцип, според който документите в архива с постоянен състав, т.е. в историческия архив, се отнасят към този архивен фонд, от който произхождат, а вътре във фонда запазват първоначалния си ред от деловодството⁹.

Тъй като експертите на МСА нямат препоръки към технологията на самата работа по издирването, събирането и използването на съответните документални комплекси, очевидно – на национално равнище и след толкова голямо закъснение, законодателят ни допуска пренебрегване на посочения принцип, въпреки мнението на специалистите. Сред тях е възражението, че изземването на въпросните архиви затруднява в определена степен и дейността на съвременните български специални служби. Причината е, че от техните информационни масиви се предават някои документи и справочници, без да е изчерпано напълно оперативното им значение, в това число и сроковете за закрит достъп до съдържащата се в тях класифицирана информация.

От друга страна, липсата на необходимата подзаконова уредба, регламентираща процеса по предаването, преместването, съхраняването и използването на съответните документи и справочници, поражда основателни опасения за нарушаване правата на българските граждани, които са обект на този закон по смисъла на принципите и моралния кодекс, свързани с проекта и препоръките на МСА. Изобщо не се споменават и коментират противоречията от гледна точка на Закона за защита на личните данни¹⁰, както и европейските критерии и принципи, регулиращи достъпа до тях. Те се съдържат в приетата от Европейския съюз *Директива* за опазване на тези данни (в сила от 25 октомври 1998 г.), която е задължителна за всички страни членки.

В заключение: Република България ще трябва да се придържа към разпоредбите на специалния си закон от 2006 г., който е израз на постигнатия политически консенсус по въпроса за правото на достъп на гражданите до наследените архиви на бившите спецслужби. До 2013 г. обаче новосъздаваният сборен архив с документи на Държавна сигурност и на Българската армия, а също и обявяването на принадлежност на български граждани към тях по статут е организационно обособен и административно подчинен, макар временно, единствено на комисията и нейната администрация. Едва след изтичането на посочения в закона срок – 2013 г., се предвижда събраните документи да бъдат предадени на държавните архиви. Защо още от самото начало тези архиви не са концентрирани в държавните ни архиви,

⁹ Речник на българската архивна терминология. – София, УИ ВСУ „Черноризец Храбър“, 2002, с. 54.

¹⁰ Държавен вестник, бр. 1, 2002; в сила от 1 ян. 2002.

които функционално биха могли да изпълняват разпоредбите на специалния закон? Новият междинен архив и администрация, извън системата на държавните архиви, означават допълнителни разходи за сметка на бюджета.

В закона не е регламентирана защитата на жертвите на репресиите и на за-сегнати трети лица, споменати в документите, в духа на препоръките на МСА, а също и при наличието на конфликт на интереси, свързани със защита на личните данни на гражданите. Освен това опазването на събраните оригинални документи в сборния архив към комисията до предаването им на държавните архиви не включва необходимите професионални мерки за защита и на останалите конфиденциални данни, съдържащи се в тях.

Демонстрираният досега начин на действие на оторизираната от законодателя комисия има за цел публичното морално заклеяване на служителите и сътрудниците на бившите български спецслужби от периода 1944–2001 г. Провежданата лустрация в случая обаче се основава на презумпцията за тяхната виновност, без да е установена конкретната им вина за нарушаване правата на човека, което ще доведе, вероятно, до нови нарушения. А дори в Германия срокът на тази лустрация беше до края на 2006 г., когато ние всъщност приемаме специалния си закон. Прави впечатление, че и в други държави, отхвърлили подобни режими, в центъра на вниманието на законодателя са жертвите на репресиите в миналото от гледна точка нарушенията по правата на човека, както и грижата за издирване, събиране и опазване на архивите на бившите спецслужби, които са част от националното им документално наследство и се предават в националните им архиви. Именно такива са нагласите на международната архивна колегия след края на Студената война по повод усилията да бъде намерено адекватно и приемливо решение от заинтересуваните страни относно опазването и използването на архивите от репресивните управления не само в миналото, но и доколкото те все още съществуват в съвременния свят.

ЗА НОМЕРИРАНЕТО В АРАБСКИТЕ РЪКОПИСИ

ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ФОНДА НА НБКМ

АНКА СТОИЛОВА

В арабските ръкописи числителните бройни и числителните редни се предават по три начина: изписани с думи, с букви, използвани с цифровите им значения, и с цифри. Тъй като броенето позволява да се отчита не само количество, но и последен или пореден номер, то със същите средства се записва и номерирането¹. Според мястото на цифрите в съдържанието на текста ръкописите се разделят на две големи групи. Първата обхваща съчинения от областта на науки, които боравят с цифрите и числата – математика, астрономия, астрология и др. В тях част от числата също се изразяват с думи, но цифрите се използват много повече – в примерите за измерванията и изчисленията в числата, получавани в резултат от тяхното извършване и пр. (ОР 422, ОР 436, ОР 489). Втората група е на останалите текстове, в които бройните и редните числителни не се предават посредством цифри, а с думи. Общото при двете групи е, че авторът пръв въвежда в текста числата и номериранията, с цел да улесни изложението и възприемането. Обичайно е да се изразява последователността както на структурните части (глави, раздели и др.), така и на елементи в отделни техни поднива, които се обособяват и в плана на комуникацията, и в плана на синтаксиса. При превръщането на замисления или устно изложен труд в писмен паметник тези **текстови** номерирания се дублират или допълват от самия автор (в автографите), или от преписвача (в копията). Читателите също могат да внесат своя номерация в текста².

В двете групи ръкописи съществуват и други видове номерирания. Те не са в текста и не са зависими от неговото съдържание, а са в книжното тяло и са свързани с направата на кодекса. Тъй като с тях се обозначава поредността на отделните томове, на колите и на листовите, уместно е те да се определят като **технически**. Както показват манускриптите, видовете и начините на номериране на елементите в кодекса са исторически феномени и се различават в отделните периоди и региони. Днес е прието нанасянето на поредни номера върху листо-

¹ Номериране или сигниране се нарича отбелязването на последователността, в която съществуват или са подредени множество обекти, а (пореден) номер или сигнатура – в по-широкия смисъл на думата, са знаците, с които то се записва. Тълкуванията на думата „сигнатура“ я свързват с подреждане и номериране на книга, с номериране на печатарска кола, с поставяне на знак върху стока и други предмети и предават значенията ѝ като понятие, термин и в най-общ смисъл (**Речник** на чуждите думи в български език. – София, 1993, с. 775).

² Архитектоничните части най-общо са известни като увод, изложение и заключение и са единични, поради което не се налага въвеждането на поредни номера.

вете да се нарича фолиация, за разлика от номерирането на страниците, известно като пагинация³.

След като ръкописите се включат или обособят като отделна сбирка или част от фонд на библиотека (независимо от вида ѝ), те получават инвентарен номер и, евентуално, сигнатура. Тези два вида **библиотечни** номера последни се внасят в ръкописите от библиотекар/архивист. Другите видове номерирания ги предхождат, тъй като се правят от страна на преписвач, читател ползвател или каталогизатор с оглед на специфичните цели в последователните етапи от създаването и битуването на кодекса. Сигнирането, инвентаризирането и свързаните с тях понятия, приети днес в архивистиката, археографията и библиотекознанието, се отнасят не само до манускриптите, а и до различните видове единици на съхранение – документи, снимки, ръкописи, книги, периодични издания и др. Доколкото последователността или редът на поява и на постъпление неизбежно се отнасят към определено време и/или място, то в инвентарния номер и сигнатурата се включват обозначения за разположението на номерирания обект или за годината на неговото създаване, или придобиване. От друга страна, многообразието на номерираните обекти е наложило техни характеристики (формат, вид на изданието или на документа, език и пр.) също да бъдат отразявани по един или друг начин в номера и/или сигнатурата⁴.

При предварителната обработка на арабските ръкописи и въвеждането им в научно обръщение е необходимо добре да се познават по-ранните практики, свързани с номерирането в тях, които се характеризират с многообразие и вариативност. Номерирането в кодексите, ако е налице, помага да се установи запазеността на текста, да се обединят фрагменти, както и да се работи с ръкописи, чието книжно тяло не е здраво, а листовите и колите са разшити.

В настоящата статия са представени двата вида номерирания – библиотечните и техническите. Поставянето им под общ знаменател има за цел да покаже съществуващите взаимовръзки и взаимозависимости между тях в арабографичните ръкописни книги. Това дава възможност на основата на отразените промени да се потърсят важни моменти в развоя на техническите номерирания и на библиотечните сигнирания. Изводите са основани на установените факти и на данните, събрани от арабската ръкописна сбирка, съхранявана в Националната библиотека. Номериранията в текста представляват отделна тема, която е включена тук за пълнота, но поради значителния обем не е разгледана подробно. Подбраните примери имат представителен характер и не изчерпват цялата фактология.

В хода на историческото развитие на книжнината и в частност на арабската ръкописна книга номериранията се появяват постепенно в различни периоди, съжителстват заедно или се редуват, варират по форма, място и начин на изписване. Те се променят с нуждите, вкусовете и предпочитанията на хората, създаващи и ползващи средновековните и по-новите манускрипти. Множеството номера върху кориците, върху форзаците или първите и последните страници са видими сви-

³ В статията са включени общоприети арабски термини и понятия, без да се посочват техни варианти от различни издания или автори.

⁴ Абревиатурата „Д“ в инвентарния номер на книгите от ориенталската сбирка кодира, че те са част от дарение, направено за Националната библиотека. Всяка институция се съобразява с приетите правила за регистрирането и обработването на съхраняваните единици. Ето защо сигнатурата и инвентарният номер на една и съща книга/ръкопис може да съвпадат напълно или частично, или да са различни.

детелства за миграцията на книгите от библиотека в библиотека и за промените в системите за регистриране и сигниране.

Ръкописите на отдел „Ориенталски сбирки“ имат по няколко инвентарни номера и сигнатури, които не са проучени изцяло, въпреки че тяхното систематизиране и съпоставяне би осветлило редица въпроси, свързани с историята на фонда. В отделните кодекси номерата и сигнатурите са в различни комбинации и най-често са поне два на брой. Това се дължи на движението на манускриптите преди постъпването им в Националната библиотека, от една страна, а от друга – на протеклите в нея многократни инвентарни проверки и сигнирания, свързани с формирането, съхраняването, реорганизациите и обработването на колекциите.

За ръкописите, които са били част от Самоковската вакъфска библиотека, е известно, че цифрата, изписвана върху стъпалото им, до заглавието (и името на автора, ако е записано), е отговаряла на мястото върху стелажа (№ 2 е ОР 2251, № 3 – ОР 515; № 50 – ОР 1793, № 51 – ОР 679, № 53 – ОР 774, № 54 – ОР 571)⁵. Тъй като стелажите са били повече от един и ръкописите в тях са групирани по теми, номерата се повтарят: № 3 е и ОР 1982, № 50 е и ОР 1794 и др.

В публикувания от М. Малеев списък на книги и ръкописи от известната библиотека на Осман Пазвантоглу (поч. 1807 г.) са включени номерата, поставени в горния ляв ъгъл на техните начални страници или форзаца, които са били едновременно инвентарни и библиотечни⁶.

Ръкописите от Кюстендилската вакъфска библиотека се отличават от останалите не само по печата, но и по това, че техните номера са вписвани върху малки бели етикети със синя плетенична рамка⁷.

Що се отнася до кодексите (и печатните книги), които са формирали сбирките в други книжовни средища – София, Ихтиман, Разград и др., то едно бъдещо палеографско изследване на номерациите в тях и сравняването им с оставените бележки за дарение, собственост или продажба ще позволи по-точно да се възстанови техният репертоар⁸.

⁵ Вж. **Кендерова**, Ст. Книги, библиотеки и читателски интереси сред самоковските мюсюлмани (XVIII–първа половина на XIX век). – София, 2002, с. 162. За ръкопис с № 52 на Самоковската вакъфска библиотека вж. **Иванова**, З. Самоков – Москва (за далечното пътуване на един ръкопис). // *Обичуване* с Изтока. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на Ст. Кендерова. – София, 2007, с. 410–419.

⁶ **Малеев**, М. Л. Опис на недуховните книги от Видинската библиотека на Пазвантоглу Осман ага. // *Сборник* за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. III. – София, 1890, с. 405–409. Траен научен интерес към тази библиотека има уважаваната от нас проф. Ст. Кендерова, чиито публикации по тази тема са добре известни. Може да се очаква, че бъдещото ѝ цялостно изследване на библиотеката на фамилия Пазвантоглу ще даде отговор на нерешените въпроси за нейния фонд и история.

⁷ Печатът и етикетът на Кюстендилската вакъфска библиотека могат да бъдат видяни в ОР 76 на л. 346 и в неговата репродукция в **Кендерова**, Ст., З. Иванова. Из сбирките на османските библиотеки в България XVIII–XIX век. Каталог на изложба от ръкописи и старопечатни книги София, май 1998. – София, 1999, с. 107. Значителен принос към проучването на вакъфската библиотека в Кюстендил има колегатата З. Иванова (вж. **Иванова**, З. Към историята на вакъфските библиотеки в България. Кюстендилската вакъфска библиотека през XVIII–XIX в. // *Adventure of Information: It's Past & Future.../50th Anniversary of the Establishment of Turkish Libraryans' Assosation* Proceeding of the International Symposium 17–21 November 1999, Ankara. – Ankara 1999, p. 74–89, както и представянето на тази библиотека в посочения по-горе каталог Из сбирките на... с. 32–39).

⁸ Идеята за откриване на ръкописи от една и съща библиотечна сбирка въз основа на сравняване на почерците, мастилата и формите на цифрите сподели с мен колегатата З. Иванова, на която дължа специална благодарност за консултациите и съдействието.

В началото на много кодекси има числа, написани с молив (по-рядко с черно мастило) и с арабица, над които се чете дума „номер“ (*нумару*), изписана свързано, придружени от нечетлив подпис. По всяка вероятност тези номера са поставяни при комплектуването на фонда на Ориенталския отдел, тъй като фигурират в ръкописи, принадлежали преди това на различни библиотечни сбирки (срв. номер 2101 е в ОР 389 – с печат на Самоковската вакъфска библиотека; номер 2279 е в ОР 2643 от книгите на Пазвантоглу; номер 1679 е в ОР 1261, дарен от Мустафа б. Мухаммад мюфтия в град София).

Законът за Народната библиотека, като част от общия закон за народното просвещение (в сила от 5 март 1909 г.), постановява формирането на Ориенталски отдел, който да обедини наличния фонд от документи в Турския архив с ръкописните и печатните книги на източни езици – основно арабски, османотурски и персийски⁹. Ето защо една от най-ранните системи за сигниране на ориенталските ръкописи, станали част от фонда на Националната библиотека, е от началото на XX в.¹⁰. Приетите тогава сигнатури съдържат по два компонента: римска цифра и дроб. Първият елемент съответства на поредния номер на шкафа в хранилището. Числителят показва номера на лавицата в него, а поредният номер на книгата върху тази лавица е предаден със знаменателя. Същите сигнатури са в част от арабографичните литографиран и старопечатни книги, тъй като в определен период са били в обща сбирка с ръкописите (срв. О 378 е настоящата сигнатура на „Светото писание, сиреч Книгите на Стария и Новия Завет“, издадено в Бейрут през 1870 г., което първоначално е съхранявано под сигнатура VII 2/29, а VII 2/17 сега е ръкопис ОР 498)¹¹. Съжаление за това състояние на фонда е изразено от страна на А. Шишманов още през 1915 г. в неговото първо научно съобщение за част от източните ръкописи в Народната библиотека¹².

В инвентарната тетрадка на Ориенталската сбирка, която е започната през

⁹ Йорданов, В. История на Народната библиотека. По случай 50-годишнината ѝ. 1879–1929 г. – София, 1930, с. 201. Историята на Ориенталския отдел е представена с различна пълнота и в многобройни ракурси както в специални публикации, така и в предговорите на издадените каталози, разкриващи нейния фонд, които тук не могат да бъдат посочени, но са събрани, представени и анализирани задълбочено в статията на **Иванова**, Св. Комплектуване, формиране и разкриване на сбирките на Ориенталския отдел на НБКМ (към пътеводител на Ориенталския отдел на НБКМ). // *Изв. на Държавните архиви*, бр. 79 [2001], с. 3–47. Ползена информация съдържа статията на **Kenderova**, St. Bulgaria. // *World Survey of Islamic Manuscripts*. Vol. 1. Islamic bibliogr. Unit. Cambridge univ. Libr. London / Ed. G. Roper. – London, 1992, p. 121–142. Приносът и безспорните заслуги за разкриването и изследването на фондовете на отдел „Ориенталски сбирки“, които има настоящият му ръководител проф. Ст. Кендерова, са отразени най-пълно в библиографията на нейните трудове от **Дженева**, А. Библиография. // *Общувание с Изтока*. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на Стоянка Кендерова. – София, 2007, с. 13–42.

¹⁰ Други сигнатури, с които са въвеждани печатни книги във фонда на Отдела, съдържат съкращението СО, най-вероятно от Collectio Orientalia – Ориенталска сбирка, последвано от две числа, записани с римски и арабски цифри.

¹¹ Обстоятелството, че ръкописите не са били отделно от останалите печатни книги, се потвърждава и в отчета на Вл. Тодоров-Хиндалов, ръководител на Ориенталския отдел за направен общ подвижен каталог, създаден „въз основа на съдържанието на нашите ръкописи и печатни книги“ (**Тодоров**, Вл. Ориенталски отдел. // *Год. на НБ*, 1914, с. 84).

¹² **Шишманов**, А. Собрание восточных рукописей в Софии. // *Записки Восточного отделения Русского археологического общества* (ЗВОРАО), СПб. 1915–1916, т. 23, вып. 1–2, с. 61–76. Изказвам своята благодарност на проф. Ст. Кендерова за предоставената възможност да се запозная с тази публикация. Тя първа у нас и най-често се позовава на съобщението на А. Шишманов, както това ще бъде показано с конкретни препратки в хода на настоящото изложение. В библиографските справки, давани от нея, годината на издаване е 1913. В действителност публикацията на Шишманов

1917 г., постъпилите в Народната библиотека източни ръкописи са сигнирани също чрез римски цифри и дроби. Най-късното вписване на ръкопис с така формирана сигнатура (IX 1/33) е от 1 август 1939 г. с инв. № 837¹³.

Разглеждането на записите в инвентарния списък показва, че поне на два пъти са въведени промени. Сигнатурите, започващи с XIII, са променени като последните две единици са поправени на главни букви – А, Б и В. Това води до нов вид сигнатура, съдържаща римска цифра, буква и дроб. Например XIII 1/5 е поправена на XIA 1/5 (днес е ОР 15), XIII 8/37 – на XIA 8/37, тя е и последната сигнатура с „А“. Следващата цифра XIII е променена на XIB 1/1 (л. 14), а последната XIB е поправена от XIII 8/48 (с. 51). Първата сигнатура с буквата „В“ е дадена на XIV 1/1, станала XIB 1/1 (днес е ОР 294, вж с. 51). Последната сигнатура, получена от преправянето на предишна XIV 1/9, е XIB 1/9, поредните XI.B 1/10, XI.B 1/11 (днес ОР 224, с. 52) и всички следващи са изписани чисто с точка пред буквата. Към 31 декември 1933 г., е нанесена последната сигнатура XI.B 5/33 на печатна книга, заведена с инвентарен № 633. Вероятно новият вид сигнатура е въведен поради преместванията и преподаването на фондовете в Ориенталската сбирка, наложени от сложната кризисна обстановка през 30-те години, и започналата през 1939 г. война, осуетила и отложила реализирането на планове за създаване на собствена сграда на библиотеката¹⁴.

Илюстрация № 1

Втората промяна засяга сигнатурите, съдържащи букви, и се състои в следното: тези с „А“ стават XII, другите с „Б“ – са вече XIII, а с „В“ – отново XIV. Корекциите са нанесени със син молив, а дробната част се запазва: XIA 1/5 е била XIII 1/5 и става XII 1/5 (днес ОР 15); XIB 5/6 е била XIII 5/6 и става XII 5/6 (инв. № 293); XIB 1/5 е била XIV 1/5 и става XIV 1/5 (днес ОР 246). В следващите регистрирания на постъпленията сигнатурите са без буквен елемент. В края на 1939 г. е вписан с инв. № 837 под сигнатура IX 1/33 фрагмент от арабски ръкопис, без начало и без край. С основание може да се предположи, че една от целите на пресигниранията е уеднаквяването на сигнатурите, което да изключи от състава им буквените елементи. Свидетелства за съответствията между сигнатурите се откриват и в някои от запазените ранни описания на Ориенталската сбирка, правени във вид на картотека (вж Илюстрация № 1).

е отпечатана две години по-късно и това уточнение се налага от няколко източника, един от които е Комарова, И. И. Русское археологическое общество; Записки Восточного отделения. // Справочник Научных обществ России – 2005–2007 (http://www.snor.ru/?an=sc_409_05).

¹³ Вж Инвентарна книга на Ориенталския отдел, с. 85. Ръкописът е описан като „Арабска книга без начало и край“, без място и дата на преписване, състояние „средно“, с размери 15x11 (см) и обем 51 листа.

¹⁴ Периодът от 1930 до 1944–1945 г. е изключително труден за българската държава и общество. Директори на Народната библиотека през тези години са Велико Йорданов (от I.XI.1928 до 1934 г.), Райчо Райчев (от 1934 до I.XII.1944 г.) и Тодор Боров (1944–1949) (вж Симеонова, Р. Българската национална библиотека и нейните директори (1879–2009). – София, 2009, с. 112–126). До края на мандата на първия от тях, както подчертава Р. Симеонова, „проблемът със сградния фонд на националното книгохранилище не намира решение“ (Пак там, с. 116–123).

В посоченото „предварително съобщение“ на А. Шишманов, определено от Ю. И. Крачковски като „кратък каталог“¹⁵, ориенталските ръкописи са въведени със сигнатурите, които са имали първоначално и по тази причина близо столетие повечето от тях остават недостъпни¹⁶. В 38 описания са включени преписи, от които един е на персийски език (№ 9) и 40 на арабски, а няколко съдържат един и същи текст (№ 2, 3, 4 и 5; № 21, 26 и 35; № 23 и 24; № 33 и 34; № 2 и 35); има и сборници (№ 2, 22 и 35). Общият брой на съчиненията е 39.

Настоящите сигнатури на ръкописите с номера 19 и 29 у А. Шишманов са установени от Ст. Кендерова¹⁷, която в бележка с препратка към неговите описания в друга своя статия представя още четири преписа. От уточнението става ясно, че те са на едно и също съчинение и имат следните сигнатури: ОР 1074, ОР 1258, ОР 2021 и ОР 2141¹⁸. Проучването на ръкописната сбирка и съпоставянето на събраните данни с описанията на Шишманов позволи да уточня точното съответствие между старата и съвременната сигнатура и за останалите кодекси в списъка с изключение на ръкопис с № 24 и сигнатура II 5/33.

Сравняването на предварителните сведения на А. Шишманов със самите паметници наложи да бъдат направени редица корекции и допълнения. Уточнени са четири заглавия, които не са били атрибутирани от А. Шишманов. Тази допълнителна информация е включена в предложения тук нов преработен азбучен показалец към неговия труд, който трябва да бъде оценен по достойнство, тъй като представените от А. Шишманов съчинения са подбрани много внимателно, с голяма вещина и познаване на арабската книжнина¹⁹.

В показалеца заглавията са преведени на български и според мястото им в азбучния ред са под нови поредни номера с буквен индекс „А“. Съответствията между индексиранията номерация, поредните номера у А. Шишманов, старите сигнатури на ръкописите и актуалните адреси на отделните текстове са следните:

¹⁵ Крачковский, Ю. И. Над арабскими рукописями. 1 изд. – Москва–Ленинград. 1945. с. 72.

¹⁶ Опит да се съберат оскъдните сведения за автора на посоченото „предварително съобщение“, който е един от първите школувани български ориенталисти, е направен в статията ни, предадена за печат, „А. И. Шишманов и неговият кратък каталог“.

¹⁷ Те са ОР 361 и ОР 2400, описани с каталоген № 61 и № 177 (вж Kenderova. St. Catalogue of Arabic Manuscripts in SS Cyril and Methodius National Library Sofia, Bulgaria. *Hadith Sciences* / Ed. By Muhammad Isa Waley. – London: Al-Furqan Islamic Heritage Found., 1995. – XXXI, 460 p., 15 f. : col. ill., p. 96 и 247).

¹⁸ Бележката пояснява, че „първото кратко описание на четирите ръкописа е направено през 1913 г. Вж Шишманов. А. Цит. съч., с. 66, 67. (Кендерова. Ст. Българските селища в историческото съчинение на ал-Карамани „Известия за държавите и предания за древните“ според преписите, пазени в Народната библиотека „Кирил и Методий“. // Изв. Нар. библ. „Кирил и Методий“. 16 (22), 1981, с. 761–769. В следващото цитиране на Шишмановия списък също не се открива връзка между описаните в него ръкописи и съвременните им сигнатури, вж Кендерова. Ст. Книги, библиотеки..., с. 22.

¹⁹ Друг мотив за публикуването на азбучния показалец е продиктуван от обстоятелството, че притежаваните от проф. Ст. Кендерова и от автора на тези редове ксерокопия от списъка на А. Шишманов най-вероятно са единствените у нас. Издирването на негов електронен вариант в руски справочни сайтове не се оказва резултатно. Статията, спомената по-горе в бел. 12, съдържа друг вариант на азбучния показалец, в който подредбата е според транскрибираните на кирилица заглавия. В нея не са изведени отделно систематизираният тук съответствия.

1A	17	IX 6/1	OP 376
2A	14	VI 5/29	OP 1059
3A	1	IV 4/14	OP 2255
4A	2 (a) ²⁰	II 2/4	OP 2141 (2) л. 3816–385a
5.1.A	2	II 2/4	OP 2141 (1) л. 16–3806
5.2.A	3	II 1/11	OP 1074
5.3.A	4	I 8/16	OP 1258
5.4.A	5	II 1/12	OP 2021
6A	20	II 4/40	OP 1997
7A	16	II 6/2 (II 2/6 A.C.)	OP 2389
8A	10	II 2/16	OP 2366
9A	37	X 3/4	OP K 1
10.1.A	33	XI 3/9	OP 2569
10.2.A	34	XI 3/6	OP 363
11A	21	VII 1/2	OP 1469
12A	7	XI 2/1 (X 2/1A.C)	OP 2558
13A	36	I 2/19 (I 8/24 A.C.)	OP 2541
14A	2 (б) ²¹	II 2/4	OP 2141 (3) л. 3856–3946 (I ч. 3856–3896; II ч. 3896, 5 р. д.–3946) ²²
15A	31	II 5/54	OP 871
16A	23	IX 1/15	OP 1198
16A	24	II 5/33	?
17A	25	IV 6/34	OP 2612
18A	12	X 5/25	OP 1468
19A	11	III 7/28	OP 1504
20.1.A	2 (в)	II 2/4	OP 2141 (4) л. 3966–424a
20.2.A	26	Вж 2 и Вж 35	-
20.3.A	35	I 8/24	OP 882 л. 286a–3516
21A	28	I 2/10	OP 2533
22A	6	X 4/4	OP 1489
23A	8	X 1/20	OP 2545
24A	9	X 4/5	OP 795
25A	32	II 5/55	OP 611
26A	35	I 8/24	OP 882 (1) л. 56–284a
27A	15	I 8/18	OP 831
28A	22	II 7/42	OP 1907 (1) л. 16–186a
29A	18	I 5/28	OP 996
30A	19	X 4/3	OP 361
31A	30	X 4/9	OP 1248
32A	27	II 2/23	OP 1707
33A	29	X 3/17	OP 2400
34A	13	X 4/6	OP 2378
35A	38 ²³	X 1/10	OP 0343
36A	22	II 7/42	OP 1907 (2) 1876–2046

²⁰ Текстът не е установен у А. Шишманов.

²¹ Текстът не е установен у А. Шишманов.

²² В скоби са посочени листовете, заети от двете части на компилативния труд. Поясненията за тях са в показалеца.

²³ Текстът не е установен у А. Шишманов.

Азбучният показалец на заглавията е разширен със следните данни: заглавието на арабски и името на автора (с години за смъртта по двете летоброенета), транскрибирани с латиница²⁴. В скоби са обемът на съчинението според броя на листовите и дата на преписване. Посочени са също описанията на тези от ръкописите, които са известни от публикуваните до момента каталози на Ориенталска сбирка, а в бележките след имената на автора са добавени препратки към други основни каталози и справочници²⁵.

1А – Великолението на тафсируте (Rawāniq at-tafāsīr) – Muḥammad b. Naḡīb al-Qaraḥīṣārī (поч. 946 или 950/1539–40 или 1543–44)²⁶; (99 л., препис от XIII/XIX в.).

Друг вариант за превода на заглавието е *Великолението на коментарите на Корана*.

2А – Градините на истините (Ḥadā'iq al-ḥaqā'iq) – Tāḡ ad-Dīn Muḥammad b. Abū Bakr b. 'Abd al-Qādir ar-Rāzī (поч. 666/1267); (101 л., препис от джумази ас-сани 1076/януари 1665).

3А – Законите на управлението, политиката на вероизповеданието и първенството на шариата (al-Aḥkām as-sulṭāniyya wa-siyāsāt ad-dīniyya wa-l-walāyāt aš-ṣarī'yya) – Abū al-Ḥasan 'Alī 'Abdullāh Muḥammad b. Ḥabīb al-Māwardī al-Baṣrī (поч. 450/1058)²⁷; (156 л., препис от 604/1207).

Съчинението е известно и с кратък вариант на заглавието: *Законите на управлението* (al-Aḥkām as-sulṭāniyya).

4А – Избрано от „Книга за чудесата сред творенията и за дивните неща в съществуващото“ (Muḥtār min „Kitāb ‘aḡā’ib al-maḥlūqāt wa-l-ḡarā’ib al-mawḡūdāt“) – Неизвестен съставител; (5 л., препис от [1070/1660]).

Това съчинение е второто в кодекса, но не е атрибутирано от А. Шишманов и е означено като (а). На последния ред на л. 384а се пояснява, че „този коментар е прекъснат и [останалото] липсва“. В текста нееднократно се споменава ал-Казуиний, но не и заглавието на съчинението му. Има се предвид Закария б. Мухаммад б. Махмуд ал-Казуиний (поч. 681/1283) и неговият труд, озаглавен *„Книга за чудесата в творенията и за дивните неща в съществуващото“*, тъй като последователността и заглавията на разделите в него са много близки до тези в ръкопис ОР 2141. Печатното издание на книгата, с което сравних този кодекс, потвърждава, че в преписа е направен подбор на отделни тези и факти от текста на ал-Казуиний²⁸. Съдържанието

²⁴ По технически причини транскрипцията с кирилица е практическа.

²⁵ Например Ahlwardt, W. Verzeichniss der arabischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin. I–XI Bd. – Berlin, 1887–1899; Brockelmann, C. Geschichte der arabischen Literatur. – Leiden, 1937–1942 и други на арабски език, които са посочени в хода на изложението.

²⁶ Ahlwardt, W. Verzeichniss... II Bd., № 1028.

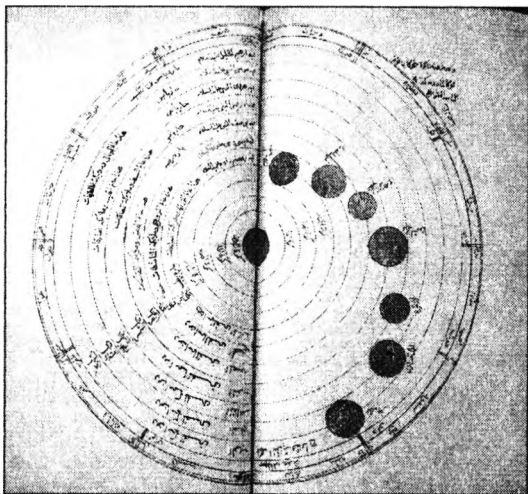
²⁷ Ahlwardt, W. Verzeichniss... V Bd. – Berlin, 1887–1899, № 5607, 5608.

²⁸ Изданието е излязло в Байрут 2000 г. и е достъпно в PDF формат на адрес <http://www.johod.com/~hajr/hajrvb/showthread.php?p=406148322>

от л. 381б до 384а на кодекса се проследява от с. 19 до с. 52 в книгата.

На следващите два листа (384б–385а) е нарисувана схема от концентрични кръгове, която илюстрира изложението във фрагмента пред нея (Илюстрация № 2). Към илюстрацията има пояснение, че за всяка една от тези сфери и подвижните небесни тела над тях е писано и в книгата „Разяснение“. Вероятно се има предвид „Разяснение на небесните сфери“²⁹.

Илюстрация № 2.
ОР 2141, л. 384б–385а

5А – Известия за страните и предания за древните – (Aḥbār ad-duwal wa-āfār al-awwal) – Abū al-Abbās Aḥmad b. Yūsuf Sinān al-Qarāmānī ad-Dimašqī (поч. 1019/1610)³⁰; (Представени са четири преписа от това съчинение, данните за всяко едно от тях са:

5.1.А – препис от 19 джумази ас-сани 1070/2 януари 1660), описан от Изз ад-Дин³¹;

5.2.А – 370 л., препис от XII/XVIII в., описан от Изз ад-Дин³²;

5.3.А – 370 л., препис от XII/XVIII в., описан от Изз ад-Дин³³;

5.4.А – 372 л., препис от XII/XVIII в., описан от Изз ад-Дин³⁴).

6А – Изцеление чрез познание на истините на Избрания (aš-Šifā bi-ta'rīf ḥuqūq al-Muṣṭafā) – Abū al-Faḍl 'Iyyād b. Mūsā b. 'Iyyād al-Yaḥsubī (поч. 925/1519)³⁵; (299 л., препис от 28 зу-л-хиджа 1134/13 януари 1721), описан от Изз ад-Дин³⁶.

7А – [Историята на] петте [отрасли на знанието] за това, което се отнася до най-ценното ([Ta'rīḥ] al-ḥamīs fī aḥwāl anfas nafīs) – Ḥusayn b. Muḥammad ad-Diyārbakrī (поч. 990/1582)³⁷; (558 л., препис от 1093/1682), описан от Изз ад-Дин³⁸.

²⁹ Двама са авторите, оставили съчинение с това заглавие – Баха ал-Дин Мухаммад ибн ал-Хусайн ал-Амили (поч. 1031/1622) и Хусайн ал-Хусайни ал-Халхали (поч. 1013/1605) (вж **Матвиевская**, Г. П., Б. А. Розенфельд. Математики и астрономи мусульманского средневековья и их труды (VIII–XVII вв.). Т. 2. – Москва, с. 579 и 586).

³⁰ Ahlwardt, W. Verzeichniss... IX Bd., № 9471, 9472.

³¹ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts in the National Library of Sofia „Cyrille et Methode“. – Bagdad, 1968, p. 10. Преписите на това съчинение са представени по-подробно за пръв път от Ст. Кендерова с оглед на българските топоними, срещани в него (Кендерова, Ст. Българските селища в..., с. 761–769).

³² Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., p. 9.

³³ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., p. 10.

³⁴ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., p. 11.

³⁵ Ahlwardt, W. Verzeichniss... II Bd., № 2559–2556; IX Bd., № 10329–10332.

³⁶ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., p. 131.

³⁷ Ahlwardt, W. Verzeichniss... IX Bd., № 9467–9468.

³⁸ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., p. 31. Допълнението в началото на авторовото заглавие е наложено от традицията и пояснява тематичната отнесеност на текста.

В описанието при сигнатура II 6/2 има печатна грешка и местата на числителя и знаменателя са разменени. Старата сигнатура е II 2/6.

8А – Историята на халифите (Ta'riḥ al-ḥulafā') – Ġalāl ad-Dīn 'Abd ar-Raḥmān b. Abī Bakr as-Suyūṭī (поч. 911/1492)³⁹; (155 л., препис от 9 шаууал 970/1 януари 1569, описан от Изз ад-Дин⁴⁰).

Датата, посочена от А. Шишманов, е 907 г., но не отговаря на написаното в колофона (вж л. 156б).

9А – [Книга] за Десницата или Историята на Махмуд Себуктекин [Десницата на държавата] (al-Yamīnī fī ta'riḥ Yamīn ad-Dawla Maḥmūd Sebuktekīn) – Abū an-Naṣr Muḥammad b. 'Abd al-Ġabbār al-'Uṭbī (поч. 427 или 431 или 470/1034 или 1040 или 1077)⁴¹; (214 л., препис от 650/1252, описан е от Изз ад-Дин⁴²).

Други варианти на заглавието са *Летопис на ал-'Утбий* (Ta'riḥ al-'Uṭbī) и *Историята на Десницата [на държавата]* (Ta'riḥ al-Yamīnī).

10А – Книга на проповедите и поученията в разказа за кварталите и паметниците (al-Mawā'iz wa-l-i'tibār bi-dīkr al-ḥiṭat wa-l-āṭār) – Abū al-'Abbās Aḥmad b. 'Abd al-Qādir al-Ḥusaynī al-Maqrizī (поч. 845/1442)⁴³. (Включени са два преписа:

10.1.А: 283 л., препис от 18 зу-л-хиджа 977/ 24 януари 1570, описан от Изз ад-Дин⁴⁴;

10.2.А: 321 л., препис от 977/1569, описан от Изз ад-Дин⁴⁵).

Съчинението има и кратко заглавие: „Кварталите“ (al-Ḥiṭat).

11А – Книга с поучения и сборник с начала и съобщения за дните на арабите, персите и берберите и за тези от техните съвременници, които са притежавали върховната власт (Kitāb al-'ibar wa-dīwān al-mubtada' wa-l-ḥabar fī ayyām al-'arab wa-l-'aḡam wa-l-barbar wa-man 'āṣara-hum min dāwī-s-sultān al-akbar) – 'Abd ar-Raḥmān b. Muḥammad Ibn Ḥaldūn al-Iṣbīlī al-Ḥaḍramī (поч. 808/1406)⁴⁶; (295 л., препис от XII/XVIII в., описан от Изз ад-Дин⁴⁷).

12А – Коментар на „Подобен пълен [коментар] или Коментар върху „Кратко изложение на медицината“ от ал-Илакий“ на Абу ас-Сана' Музаффар б. Амир ал-Хадж б. Му'аййад ат-Табризий (Šarḥ 'alā al-baṣṭ al-waṭī fī šarḥ "Muḥtaṣar al-Iṭlāqī fī aṭ-ṭibb li-Abū aṭ-Ṭanā' Muzaḥḥar b. Amīr al-ḥaḡḡ b. Mu'ayyad at-Tabrizī (поч. 621/1224) – анонимен коментатор, живял 743/1343 г.; (330 л., препис от 3 зу-л-хиджа 920/28 януари 1514).

³⁹ Brockelmann, C. Geschichte.... G II, 157, № 278. SB II, 196.

⁴⁰ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts.... p. 30.

⁴¹ Ahlwardt, W. Verzeichniss... IX Bd., № 9807. Михайлова, А. Каталог арабских рукописей Института Народов Азии Академии наук СССР. Вып. 3. История. – Москва, 1965. с. 33. № 16.

⁴² Izzedien, Y. Arabic Manuscripts.... p. 81.

⁴³ Ahlwardt, W. Verzeichniss... VII Bd., № 8523. k.

⁴⁴ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts.... p. 127.

⁴⁵ Пак там. p. 128.

⁴⁶ Ahlwardt, W. Verzeichniss... IX Bd., № 9362–9363.

⁴⁷ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts.... p. 30.

Музаффар б. Амир б. Му'аййад ат-Табризий – автор на коментара върху труда на ал-Илакий е починал през 621/1224 г.

Тук се налага да се направят няколко уточнения. Старата сигнатура на ръкописа е XI 2/1, а не погрешно отпечатаната в списъка. Датата на преписване е разчетена като „910 (или 710)“⁴⁸, но в действителност е 3 зу-л-хиджа 920/28 януари 1514 г. Числото „двадесет“ е възприето неточно като „десет“. Не може да има колебание дали вместо деветстотин да се чете седемстотин, тъй като разликата между двете графичните думи се вижда ясно. Тя се потвърждава и от изписаната на същата страница дата на завършване на коментара – 2 шаууал 743 (28 януари 1343 г.), и от посочената дата на изписването на преписа, направен от авторския ръкопис в болницата в Одрин от Мухаммад ал-Джиланий (л. 330б).

Бележката, оставена от преписвача, е изключително важна, тъй като представя непосредствената връзка на преписа с авторския оригинал и съобщава кога са били написани. Годината на завършване на коментара – 743 г.х. – е отдалечена със 122 години от смъртта на Ибн Му'аййад ат-Табризий, автор на предходните пояснения, озаглавени „*Подробен пълен [коментар]*“⁴⁹. Следователно текстът в ръкописа е от друг автор, чието име за съжаление не е записано от преписвача.

В достъпните каталози и справочници засега не е открит втори препис на същия анонимен коментар⁵⁰. Що се отнася до неговата връзка с изходния текст (в обратен хронологичен ред), то тя е следната. Коментираният в ръкописа труд на ат-Табризий разяснява направеното от Мухаммад ибн Йусуф ал-Илакий (поч. 485/1092) съкратено изложение на *Книга първа за причините за симптомите в „Канон на медицинската наука“* (Канун фи ат-тибб) на Ибн Сина (поч. 428/1037)⁵¹. Заглавието на преработения вариант е „*Кратко изложение на медицината от ал-Илакий*“ (Мухтасар ал-Илаки фи ат-тибб). По-широко разпространено е другото му название – „*Илакиевите афоризми*“ (ал-Фусул ал-Илакиййа). Ал-Илакий е ученик на Авицена и неговите поучения са били много известни и разяснявани в продължение на векове⁵².

Лексикалните графични средства, с които е предадена сегментацията на текста според авторството, са традиционни – словоформите от глагола „казвам“ (араб. *кала*), открити с различен от основния текст шрифт и/или цвят. Думите на анонимния коментатор в ръкопис ОР 2558 се предхождат от лексемата „аз казвам“ (*акулу*); поясняваният с тях текст на Ибн Му'аййад се въвежда с „той каза“ (*кала*), а откъсите на съкратената версия на ал-Илакий са отбелязани със „словата му“ (*каулу-ху*). Основната канава – *Канонът* на Ибн Сина – се проследява в хода на цялото изложение. Например в ръкописа на л. 330а (8 ред горе) започва последният раздел на *Глава първа* от *Канона* на Авицена, а на л. 330б е предадено накратко съдържанието на нейния завършек⁵³.

⁴⁸ Шишманов. А. Собрание.... с. 67.

⁴⁹ Ahlwardt. W. Verzeichniss... V Bd., № 6284. (3).

⁵⁰ Направените издирвания на коментари върху текста на ат-Табризий засега не дадоха резултат. В достъпните справочници и в мрежата се откриват само други разяснения върху Афоризмите на ал-Илакий, а супракоментари от нивото на ОР 2558. не са установени.

⁵¹ Ahlwardt. W. Verzeichniss... V Bd., № 6269–6280.

⁵² Ahlwardt. W. Verzeichniss... V Bd., № 6284; Brockelmann. C. Geschichte... G I. 452. № 2. I. 82, Auszüge a.

⁵³ Вж с. 231 в електронното издание на адрес: www.ibtesama.com/vb/showthread-t_84701.html

13А – Кончините на видните хора или Сведения за техните съвременници (Wafayāt al-i‘yān fī anbā’ abnā’ az-zamān) – Aḥmad b. Muḥammad b. Ibrāhīm b. Abī Bakr Ibn Ḥallikān (поч. 681/1282)⁵⁴; (431 л., препис от 1065/1654 г., описан е от Изз ад-Дин⁵⁵).

В списъка сигнатурата е сгрешена, тъй като е повторена тази от предходното описание. Ръкописът е съхраняван като I 2/19.

14А – Кратко изложение на [трактат] „За географията“ и избрано от „Перла на чудесата и бисер на дивните неща“ (Muḥtaṣar fī ġuġrāfiā wa-muḥtar min Ḥaḥīdat al-‘aġā’ib wa-faḥīdat al-ġarā’ib). Съставителят на компилацията не е известен; (9 л., препис от [1070/1660 г.]).

Това съчинение е третото в кодекса, но е означено като (б) от А. Шишманов, без да е атрибутирано.

Уводните думи към текста поясняват, че в него накратко са споменати „страните, моретата, заливите и седемте климатични зони“ и че той е сравнен с книгата „Перла на чудесата“ (л. 385б).

Основните структурни единици на изложението са три групи. Първата група е на географските климатични зони или пояси (акалим – от първи до седми на с. 387б–388б), която се обособява и като първа част в текста. Втората група структурни елементи са различията в мненията и данните за редица въпроси между вярващите и древните автори (л. 392а–393а). Те съставляват втората част на преписа. Третата група включва разделите (фусул), които не са номерирани (с изключение на втория л. 386а, 12 ред долу), но са определени тематично (л. 385б–392а) и присъстват в двете посочени части. Преписът завършва със съкратена версия на хадис – за небето, „облаците“ и земите, предаден от ат-Тирмизий [3298].

Направеното текстологично проучване на преписа разкрива, че двете смислово и тематично обособени части произхождат от два различни източника. Първата част заема л. 385б–389б и съдържа подобрени откъси от *Трактат пети „За географията“* в *Част първа* на колективния труд „Послания на братята на чистотата и приятелите на верността“ (известен още като „Енциклопедия на Ихуан ас-сафа“⁵⁶). Бегла представа за неговия обхват дава съдържанието от 51 (или 52) трактата, разпределени по теми както следва: а) 14 трактата за математически науки и логика, б) 17 трактата по естествознание, в) 10 трактата за душата и разума; г) 11 трактата за божествените закони и шариата⁵⁷. Изложената тук атрибуция е потвърдена убедително след като откъсът е сравнен два пъти. Едното съпоставяне е с PDF формат на печатното издание на енциклопедията, излязло през 1305/1887 г. в Бомбай⁵⁸. Втори-

⁵⁴ Пеев, Й. Ибн Халикан. Ахмед Бармаки. // *Религии* (кратък речник) – Ислам. – София, 1994. с. 324.

⁵⁵ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts... p. 136.

⁵⁶ Ahlwardt, W. Verzeichniss... IV Bd., № 5035–5042.

⁵⁷ Матвиевская, Г. П., Б. А. Розенфельд. Математики и астрономы... № 145а. Э1, т. 2, с. 165; вж и Корбен. А. История на ислямската философия. – София, 2004. с. 177.

⁵⁸ Печатното издание от Бомбай е достъпно на адрес <http://www.al-mostafa.info/data/arab...ostafa.com.pdf>

ят контролен текст е ръкопис от сбирката на Библиотеката на Принстънския университет, включен в дигиталната й колекция със сигнатура Islamic Manuscripts, Garrett No 4263Y. В него се съдържа *Трактат пети „За географията“* (л. 546–62а)⁵⁹. Съвпаденията между електронните издания и съчинението в ръкопис ОР 2141 (л. 385–389б) доказват, че в него е преписан съкратен вариант на посочения трактат⁶⁰.

Следващият компонент в компилацията започва от л. 389б (5 ред долу) и завършва на 394б, без да е разграничен с графични или лексикални средства от първата част на преписа. Той е извадка от началото на втория изходен текст – географското съчинение на ‘Умар б. ал-Музаффар Ибн ал-Уардий (поч. ок. 850 или 861/1446 или 1457) *„Перла на чудесата и бисер на дивните неща“*⁶¹.

За точното атрибутиране на откъса е ползвано електронното издание на книгата на Ибн ал-Уардий, в което текстът от началото на л. 2/1 до първите седем реда от л. 7/1 съответства напълно на частта в ръкопис ОР 2141⁶². Сравняването с преписа на същото съчинение, съхраняван в Библиотеката на Пристънския университет (сигнатура 267b), потвърждава заглавието и името на автора, тъй като изложението от л. 4б, 4 ред горе (13 item) до л. 12а, 7 ред долу (28 item) от предговора съпада с откъса от ОР 2141, разположен от л. 389б, 5 ред долу до края на л. 394б⁶³.

15А – Лекции за първите и вечерни беседи за последните (Myhādarāt al-awā’il wa-musāmārāt al-awāḥir) – ‘Alī dada b. Muṣṭafā al-Būsnawī (поч. 1007/1598)⁶⁴; (264 л., препис от XI–XVII в., описан е от Изз ад-Дин⁶⁵).

16А – Меканските откровения или Познаване на духовните състояния на ал-маликийя и на ал-мулкийя (al-Futūḥāt al-makkiyya fī ma’rifat asrār al-mālikiyya wal-mulkiyya)⁶⁶ – Šayḥ Muḥiyy ad-Dīn b. Abū ‘Alī Ibn ‘Arabī (поч. 638/1240)⁶⁷. (Представени са два преписа:

16.1.А: ОР 1198 (260 л., препис от XIII/XIX в.),

16.2.А: съвременната сигнатура не е установена).

17А – Мускусните благовония или Меканските начала (al-Fayā’ih al-miskiyya fī al-Fawātiḥ al-makkiyya) – ‘Abd ar-Raḥman b. Muḥammad b. ‘Alī Aḥmad

⁵⁹ Ръкописът може да бъде четен на адрес http://diglib.princeton.edu/view?_xq=pageturner&_index=1&_inset=1&_start=1&_doc=/mets:islamic4263y:mets.xml

⁶⁰ Трябва да се добави, че поредният номер на този трактат е пети (в изданието от Бомбай, т. 1, с. 126), а на втория имейл адрес, посочен в бел. 52, и у Матвиевская и Розенфелд е четвърти (Матвиевская, Г. П., Б. А. Розенфелд. Математики и астрономы... 2, с. 165).

⁶¹ Ahlwardt, W. Verzeichniss... V Bd., № 6046.

⁶² Вж поместено на адрес <http://islamiport.com/b/4/buldan>

⁶³ Сравни на <http://library.princeton.edu/projects/islamic/science.html>

⁶⁴ Каххала, У. Му’аджам ал-му’алифин. Тараджим ал-мусанифи ал-кутуб ал-‘арабийя. – Байрут, дж. 7, с. 243.

⁶⁵ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts... p. 113.

⁶⁶ В европейската арабистика обикновено се предава само първата половина от заглавието на това съчинение на Ибн Араби. Тук е предложен работен превод на пълното му название, с ясното съзнание, че то се нуждае от допълнително прецизиране. Известно е, че понятията и термините на Ибн Араби не винаги могат да бъдат предадени на друг език, без да се прибегне до описателност, заместваща тяхното пояснение.

⁶⁷ Ahlwardt, W. Verzeichniss... II Bd, № 2856–2875.

al-Bistāmī (поч. 858/1404)⁶⁸; (161 л., препис от последните десет дни на джумази ал-ула 991/21–30 юни 1583), описан от А. Даруиш⁶⁹.

18А – Напомняне за състоянията на мъртвите и за отвъдния свят (at-Taḍkira li-aḥwāl al-mawtā wa-l-umūr al-āḥira) – Muḥammad b. Aḥmad b. Abū Bakr b. Farah al-Qurṭūbī (поч. 671/1272)⁷⁰; (417 л., препис от края на XII/XVIII в.).

19А – Напомняне на мъдрите за добродетелите на сайид ‘Абд ал-Уах-хаб аш-Ша’раний (Taḍkirat awwalī al-albāb fī manāqib sayyidī ‘Abd al-Waḥḥāb aṣ-Ṣa’rānī) – Muḥammad Muḥiyū ad-Dīn Abū al-Ans al-Malīḡī aṣ-Ṣa’rānī (писал около 1113/1701); (163 л., препис от края на XII/XVIII в.).

Заглавието и името на автора са написани на първия лист в 14 реда, които се смаяват и образуват триъгълник (*Илюстрация № 3*). Към името на автора, посочено в предварителното съобщение, тук е добавено само прозвището ал-Малиджий, съгласно атрибутацията на И. Крачковски, (направена в статията, цитирана от А. Шишманов)⁷¹.

Илюстрация № 3.
ОР 1504, л. 1а

От двете страни на триъгълника са добавени още две заглавия и техните автори, въведени с формулата „следва го“. Вляво е заглавието: *Благоуханно упоение на душите с добродетелите на двамата сайиди Абу ал-Хасан аш-Шазилий и Абу ал-‘Аббас*. Името на автора в ръкописа е Абу ас-Салах Али б. Мухсин ас-Са‘идий аш-Шазилий ал-Уафа‘ий. Според библиографските справочници неговата пълна форма е Али б. Мухсин Абу ас-Са‘идий ас-Салах ал-малики аш-Шазилий ал-Уафа‘ий ар-Румайлий (поч. 1110 или 1130/1698 или 1717)⁷².

Заглавието и името на автора вдясно не се разчитат еднозначно, а броят на вариантите не позволява да се направи убедително предположение. Вариант, който (засега) не е потвърден в справочните издания, е: *Коментар върху касидата*

⁶⁸ Каххала, У. Му‘аджам... дж. 5, с. 184.

⁶⁹ Даруиш, А. Фихрист ал-махтутат ал-‘арабиййа ал-махфуза фи дар ал-кутуб аш-ша‘биййа Кирил уа Митудий фи ‘асимат ал-джумхуриййат ал-булгариййа аш-ша‘биййа. – Димашк, 1969, дж. 2, с. 225.

⁷⁰ Ahlwardt, W. Verzeichniss... II Bd, № 2744. 5.

⁷¹ Шишманов цитира статията по първата ѝ публикация в сп. „Записки Восточного Отделения“, т. 22, с. 283–290 (Шишманов, А. Собрание..., с. 68). Заглавието ѝ – „Один из источников для биографии аш-Ша‘рани“ е уточнено на интернет адрес http://annals.xlegio.ru/sbo/contents/_vostok.htm#vo22_1, което позволи да се установи, че е включена сред избраните съчинения на И. Крачковски (Крачковский, И. Ю. Избранные сочинения. Т. VI. – Москва, 1960, с. 355–363).

⁷² Данните за автора са взети от следния интернет адрес, в който са направени справки за основните библиографски справочници: <http://www.tafsir.org/vb/showthread.php?t=7795>. Брокелман посочва като година на смъртта му 1110/1698 (Brockelmann, C. Geschichte... SB II, p. 400).

„Чашата на светостта... (?)“ – Шарх касидат „Султанийят ал-ушлайа...“ (?) на Абу ‘Абдаллах Тихамий.

Ако се съди по подробното описание на съдържанието в увода (л. 2а–3б), то текстът свършва след четвъртата глава (л. 161б). Сравняването на края на ръкопис ОР 1504 със завършека на кодекса, описан от И. Крачковски, показва, че те не се различават. Вероятно направеното на л. 1а вписване трябва да се възприема като препратка към други отделни ръкописи⁷³.

20А – Огърлици от чисто злато или Достойнствата на Османовците [султани] (Qalā'id al-'aḳiyan fī faḳā'il [salāṭin] āl 'Uṭmān) – Mar'ī b. Yūsuf b. Abū Bakr b. Aḥmad al-Maqdisī (поч. 1033/1624). (Присъстват две описания и две препратки:

20.1.А: 29 л., препис от [1070/1660]) – в съобщението на А. Шишманов е обозначен като „в“; описан от Изз ад-Дин⁷⁴;

20.2.А: няма описание на ръкопис, а само препратка към № 2 и № 35;

20.3.А: 165 л. 16 зу ал-ка'да 1047/1 януари 1638, описан от Иззад-Дин⁷⁵).

21А – Отстраняване на съмненията за наименованията на книгите и науките (Kašf az-ẓunūn 'an asāmī al-kutub wa-l-funūn) – Muṣṭafā b. 'Abdallāh Kātib Ćelebī Ḥāġī Ḥalifa (поч. 1067/1656); (465 л., препис от 1218/1803).

22А – Подбраното за поясняване на причините за „Избраното от фетвите“ (al-Iḥtiyār li-ta'īl 'al-Muḥtār li-l-fatāwā') – 'Abdullāh b. Maḥmūd b. Mawdūd al-Mawṣilī Maġd ad-Dīn Abū al-Faḍl al-Baldaġī (поч. 683/1284)⁷⁶; (216 л., препис от края на VIII /XIV в.).

Съчинението е авторски коментар върху по-ранен труд, озаглавен „Избраното за фетвите“, посветен на ханифитското право⁷⁷.

23А – Предельт на желанията на търсещия полза в известията за град Забид (Buġyat al-mustafid fī aḥbār madīnat Zabīd) – Waġīh ad-Dīn 'Abd ar-Raḥmān b. 'Alī b. Muḥammad ad-Dayba' (поч. 944/1537)⁷⁸; (119 л., препис от 969/1561), описан от Изз ад-Дин⁷⁹).

⁷³ Втората възможност е те да са били част от същото книжно тяло, но да са изгубени, тъй като понастоящем колите не са пришити към подвързията. Тъй като ширината на гърба на подвързията е променена с времето, тя не може да бъде достатъчен аргумент за допускането, че е съдържала още коли. Въпросите, свързани с тези две съчинения, засега остават открити. Издирването на допълнителни сведения в сборката на Отдела би допринесло за решаването им.

⁷⁴ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts.... p. 79; Шишманов, А. Собрание..., с. 66.

⁷⁵ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts.... p. 78.

⁷⁶ Brockelmann, C. Geschichte... G I. 382, № 47, SB I. 2. 657.

⁷⁷ Произведението е преписвано и преиздавано многократно. Третото печатно издание излиза през 2005 г. в Бейрут. Достъпно е и на интернет адрес: <http://www.soufia.org/vb/showthread.php?p=9380>

⁷⁸ Ahlwardt, W. Verzeichniss... IX Bd., № 9763.

⁷⁹ Izzedien, Y. Arabic Manuscripts.... p. 26.

24А – Прелест на летописите – (Bihġat at-tawārīḥ) на персийски език – Šukr Allāh b. al-imām Šihāb ad-Dīn b. Aḥmad b. Zayn ad-Dīn Zakī ar-Rūmī (поч. 894/1488–89); (219 л., препис от последните десет дни на зу-л-хиджжа 983/21–30 март 1576. описан от Дж. Сайяр⁸⁰).

25А – Пътят на приближаването към любовта на арабите (Muḥaġġat al-qurab ilā muḥabbat al-‘arab) – ‘Abd ar-Raḥmān b. usayn al-‘Irāqī (поч. 806/1404); (90 л., препис от границата между X–XI/XVI–XVII в., описан от Ст. Кендерова⁸¹).

26А – Развлечение за размишляващите върху историята на халифите и султаните, управлявали Египет (Nuzhat an-nāẓirīn fī ta’rīḥ man walā Miṣr min al-ḥulafā’ wa-s-salāṭīn) – Mar‘ī b. Yūsuf b. Abū Bakr b. Aḥmad al-Maqdisī (поч. 1033/1624)⁸²; (280 л., препис от 16 зу-л-ка’ да 1047/1 януари 1638 г., описан е от Изз ад-Дин⁸³).

27А – Резюме на „Пълното изложение на известията за Града на Избранника“ (Ḥulāṣat .al-Wafā bi-aḥbār dār al-Muṣtafā‘) – ‘Alī b. ‘Abdallāh Aḥmad ‘Alī b. ‘Isā as-Samhūdī (поч. 911/1505)⁸⁴; (288 л., препис от 4 раби’ ас-сани /20 февруари 1589 г., описан е от Изз ад-Дин⁸⁵).

28А – Сайрафиевите фетви (Fatāwā aṣ-Ṣayrafiyya) – imām Maġd ad-Dīn As ‘ad b. Yūsuf b. ‘Alī al-Buḥārī aṣ-Ṣayrafi (поч. 1088/1677)⁸⁶; (186 л., препис от 1108/1696).

29А – Светилникът на владетелите (Sirāġ al-mulūk) – Abū Bakr Muḥammad b. al-Wālid b. б. Muḥammad aṭ-Ṭurṭūšī (поч. 520/1126 или 525/1131)⁸⁷; (243 л., препис от 785/1383; ръкописът е реставриран през XIX в., при което украсените начален и последен лист са монтирани върху здрава хартия).

30А – Сунна (Sunan) – Muḥammad b. Yazīd b. ‘Abdallāh al-Qazwīnī Ibn Māġah (поч. 273/886); (404 л., препис от 17 раби’ ал-аууал 1163/24 февруари 1750, описан от А. Даруиш и Ст. Кендерова⁸⁸).

31А – Събирането на реките за коментар на „Сливането на моретата“ (Maġma‘ al-anhār fī šarḥ „Multaqā al-aḥbār“) – ‘Abd ar-Raḥmān b. Muḥammad b. Muḥammad b. Sulaymān Ṣayḥ zāda (поч. 1078/1667)⁸⁹; (100 л., препис от XIII/XIX в.).

⁸⁰ Сайяр. Дж. Опис на персийските ръкописи в Народната библиотека „Кирил и Методий“. – София. 1973. с. 61. № 9.

⁸¹ Kenderova. St. Catalogue..., № 133.

⁸² Михайлова. А. И. Каталог арабских рукописей Института народов Азии Академии наук СССР. Вып. 3. История. – Москва. 1965. с. 124–125. № 85–86.

⁸³ Izzedien. Y. Arabic Manuscripts..., p. 134.

⁸⁴ Ahlwardt. W. Verzeichniss... IX Bd. № 9759–9761.

⁸⁵ Izzedien. Y. Arabic Manuscripts..., p. 44; вж Ahlwardt. W. Verzeichniss... VII Bd. № 9759–61.

⁸⁶ В каталога на В. Алвардт този автор отсъства. Вж Каххала. У. Му’аджам... дж. 2. с. 251; Хаджи Халифа Канф аз-зунун ‘ан асами ал-кутуб уа-л-фунун. – Истанбул. 1943, дж. 1, 1225.

⁸⁷ Ahlwardt. W. Verzeichniss... V Bd., № 5612; Brokelmann. K. Geschichte... G I. 459. № 7. I. SB I. 520.

⁸⁸ Даруиш. А. Фихрист... дж. I. с. 227; Kenderova. St. Catalogue..., № 61.

⁸⁹ Ahlwardt. W. Verzeichniss... II Bd., № 4615. 8.

32А – Съвършената книга (Kitāb al-kāmil) – Abū al-ʿAbbas Muḥammad b. Yaʿzīd al-Mubarrid an-Naḥwī (поч. 285/898)⁹⁰; (287 л., преписан преди м. шаууал 1103/16 юни 1692, описан от Изз ад-Дин и А. Даруиш⁹¹).

По-пълният вариант на заглавието е *Съвършената книга за езика и литературата* (al-Kāmil fī al-luġa wa-l-adab).

33А – Съкровищници на истините или Предания за най-добрия от създанията (Kunūz al-ḥaqāʾiq fī ḥadīṭ ḥayyir al-ḥalāʾiq) – ʿAbd ar-Raʿūf al-Munāwī (поч. 1034/1621); (170 л., препис от IX/XV в., описан от А. Даруиш и Ст. Кендерова⁹²).

34А – Тафсир на Правия път за пояснение на Свещения Коран (Tafsīr aṣ-ṣirāt al-mustaqīm fī bayān al-Qurʾān al-Karīm) – Šayḥ Muḥammad Ḥaḍr Nūr ad-Dīn al-Kāzarūnī (поч. 798/1395); (415 л., препис от 20 джумази ас-санī 1190/6 януари 1776, описан от А. Даруиш⁹³).

35А – Фетвите на ал-Кутахий, или Фетвите на Хашим зада (Fatāwā al-Kūtāhī или Fatāwā Hāšim zāda) – Muḥammad Hāšim ḍāda al-Kūtāhī (поч. около 1150/1737); (397 л., препис от 1140/1728–29).

Съчинението не е атрибутирано от А. Шишманов, тъй като ръкописът не съдържа заглавието и името на автора. В каталога на А. Даруиш като ОР 343 е описано друго съчинение, което се съхранява под сигнатура ОР 373. По всяка вероятност това се дължи на печатната грешка сменила 4 със 7. Ръкопис ОР 343 е представен от Р. Джиджи⁹⁴.

36А – Фетвите на ан-Насафий (Fatāwā an-Nasafī) – ʿUmsr b. Muḥammad an-Nasafī (поч. 537/1142); (18 л., препис от 1108/1696).

В описанието Шишманов се позовава на пояснението в колофона на първото съчинение, че „следват въпроси и отговори от Фетвите на ан-Насафи“⁹⁵. Откъсът е посветен на казуси, свързани с брака (*никах*).

Това е последното описание в списъка⁹⁶. В този ръкопис вторият текст е номериран посредством сигнатурата и буква, като на неизписания л. 186б е нанесено със зелен молив II 7/426.

Обозначаването поредността на съчиненията в сборник чрез сигнатурата на кодекса и буква от азбуката се открива и в други ръкописи, чиято стара сигнатура е съставена от римска цифра и дроб.

⁹⁰ Ahlwardt, W. Verzeichniss... VII Bd., № 8315.

⁹¹ Даруиш, А. Фихрист... дж. 2, с. 236; Izzedien, Y. Arabic Manuscripts..., p. 80.

⁹² Даруиш, А. Фихрист... дж. 1, с. 238; Kenderova, St. Catalogue..., № 177.

⁹³ Даруиш, А. Фихрист... дж. 1, с. 93.

⁹⁴ Cici, R. Osmanlı dönemî islam hukuku calismalari : Kurulustan fatih devirinin sonuna kadar. – Bursa : Arasta, 2001, p. 378–379, 24.

⁹⁵ Шишманов, А. Собрание..., с. 72.

⁹⁶ Пак там, с. 72.

Например ръкопис III 8/41 днес е ОР 485 и съдържа осем съчинения. Шест от тях са номерирани по следния начин: III 8/41б (на л. 346); III 8/41в (л. 376); III 8/41г (л. 436 – вж *Илюстрация № 4*); III 8/41д (л. 476); III 8/41ж (л. 616); III 8/41з (л. 71а). Не е счетено за нужно да се слага номер на първото съчинение, тъй като то е в началото на кодекса (л. 16). Пред шестото също няма нанесена сигнатура (л. 566), но тя е взета предвид, тъй като следващото е обозначено като „ж“, тоест „седмо“.

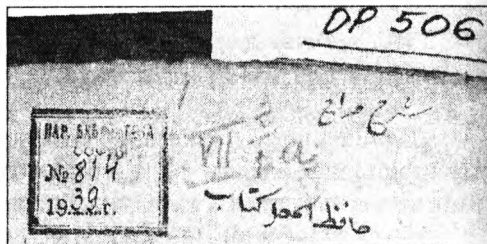
В редица други кодекси последователността на текстовете е записана по същия начин – в ОР 487 (стара сигнатура II 5/35); в ОР 412 (преди I 7/42), както и в ОР 882 (стара сигнатура I 8/24), където преди началото на втория текст с червен молив фигурира: I 8/24б (л. 286).

Илюстрация № 4.

ОР 485, л. 346, 376 и 436 – номериране на съчиненията в сборника

Отбелязването на началата на съчиненията в сборниците с нововъвежданите сигнатури и букви представлява своеобразна връзка между библиотечното сигниране на кодексите и следващия етап от тяхната предварителната обработка, свързан с установяване на състава и обема им. След приемането на следващия вид сигнатури тази практика не е продължена и по-късно подобни номерирания не се нанасят.

Посочените от А. Шишманов сигнатури са само от вида с римска цифра и дроб. Годината, в която е публикуван неговият кратък каталог, е 1915, което означава, че ако не всички, то поне част от другите номерирания в кодексите са нанесени по-късно. В поставяния специален квадратен печат инвентарните номера са съпътствани от датата (годината – *Илюстрация № 5* – ОР 506)⁹⁷.

Илюстрация № 5

Инвентарните номера и сигнатурите, поставени в Народната библиотека, са вписвани в ръкописите с мастило по три начина – непосредствено върху първата/последната страница или на гърба на началната корица, в печат или върху малки правоъгълни бланки, в три разновидности – бяла и две печатни⁹⁸.

Едната от печатните бланки е с черна рамка и четири реда с многоточие за попълване: „№... шкаф... лавица... №“, но най-често върху нея фигурират само

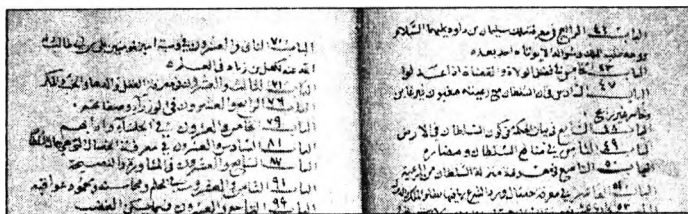
⁹⁷ Например в ОР 506 инв. № е в такъв печат с година 1939. В инвентарната тетрадка срещу този номер е вписана сигнатура VII 2/1а (вж л. 83).

⁹⁸ Необходими са допълнителни сведения и проучвания върху сбирката, за да бъде възможно да се определи точната хронология на отделните начини на сигниране и инвентаризиране.

на поредни стари сигнатури със съвременните (III 9/5 – ОР 528, III 9/7 – ОР 515, VII 2/16 – ОР 501, VII 2/17 – ОР 498, VII 2/18 – ОР 493, VII 2/19 – ОР 450, VII 2/20 – ОР 428).

След завеждането на даден ръкопис във фонда се извършва предварителен оглед на колите и листовите и при необходимост те се подреждат и се прави **актуално или съвременно номериране на листовите** в книжното тяло (по-нататък СН)¹⁰². То може да съвпада с оригиналното номериране (по-нататък ОН) или да се различава от него по много причини. Понятието "оригинално номериране" означава номериране с индийските по произход арабски цифри, заварено в ръкописа, което в повечето случаи е направено през XVII в. или по-късно. Ето защо има ръкописи, в които номерирането на листовите са отбелязани десетилетия, век или дори векове след завършването на преписа (вж в ОР 506 съдържанието е добавено при укрепването и реставрирането на част от листовите през XIX в., докато едно от съчиненията, завършено през 935/1529 – л. 89а, ОР 1863, е датирано в 617/1220, а съдържанието е от XVIII–XIX в.).

Няколко са основните причини, довели до въвеждането на ОН. Една от тях е свързана с изискването да не се допуснат размествания или пропуски при подвързването (преподвързването) и направата (поправянето) на кодекса. Другата причина е необходимостта бързо и лесно да се откриват структурните части в текста, като за целта мястото им се отбелязва с поредния номер на листа в различни по вид и оформяне съдържания¹⁰³. Една от най-ранните форми на съдържание е получавана чрез дописване на номерата на листовите към изредените заглавия на главите в уводната част на съчинението, ако има такива, както в ОР 2255, л. 2а и в ОР 996, л. 3а–6а¹⁰⁴. След края на съдържанието в предговора започва първата глава на л. 6а, на *Илюстрация № 9* са показани номерата на страниците, допълнително вписани над удължените последни графемии в думата „баб“ – „глава“. В ОР 50 също са нанесени номерата на листовите към всяка една от изброените в предговора тридесет глави.

Илюстрация № 9. ОР 996, л. 36–4а (ОН)

¹⁰² В работата ни над ръкописите неведнъж се е налагала такава намеса. Подобен е случаят с ОР 536, при подвързването на който са били разместени листовите, така че л. 60 трябва да бъде поставен след л. 57; л. 58 – след л. 60; и л. 61 е след л. 59. Тяхната правилна подредба е възстановена. Преподвързване на листовите е направено според реда, обозначен посредством кустосите и в ОР 109.

¹⁰³ За бързото откриване началата на отделните глави или съчинения е използван и друг похват. Листовите с началата са откроявани, като към тях са пришивани малки ресни от разноцветни конци. Те са прекарвани през малка дупчица на около сантиметър навътре от края на листа, приблизително по средата на височината му и завързвани така, че да се виждат и да висят извън затворената книга (ОР 130).

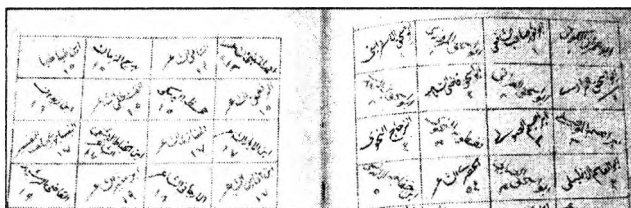
¹⁰⁴ Този ръкопис е завършен в края на 785/1383 и в него са направени няколко по-късни реставрации. Цифрите при заглавията са написани след една от тях. (вж *Илюстрация № 9*).

Вторият вид съдържание, според начина за изготвянето му, е върху специално оставени или пришити нови самостоятелни листове преди началото на съчинението (ОР 38, ОР 506, ОР 2251, ОР 2273 и др.).

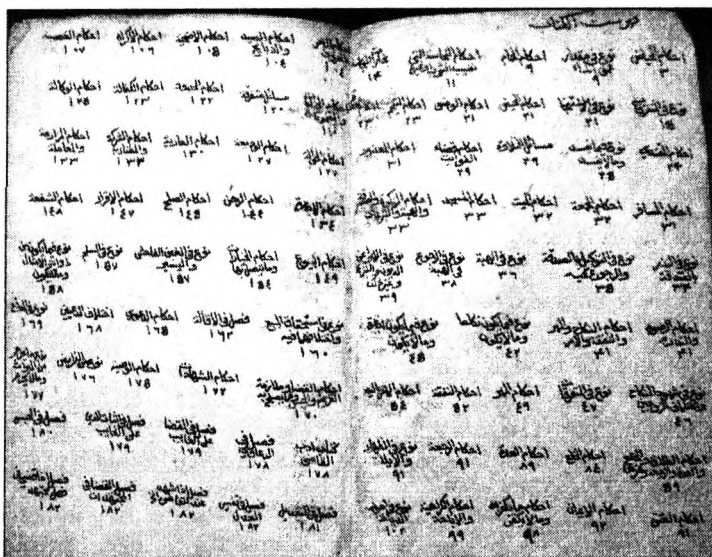
Двата повтарящи се компонента във всяко съдържание са: заглавие на поредната глава, част, раздел и пр. и цифра. Обикновено цифрата отговаря на поредния номер на листа с началото на посоченото заглавие на частта от текста. Графичното оформяне на обособено съдържание е повод за изява на уменията и предпочитанията на преписвачите и поражда с разнообразните решения и хрумвания. Често заглавието и цифрата се разполагат едно под друго или едно до друго. Отделните заглавия се внасят в начертани или мислени („скрити“) кутийки или квадрати (в ОР 38 очертаната с червен туш мрежа за съдържанието не е попълнена)¹⁰⁵. За да се подпомогне читателят при търсенето, се използват няколко от посочените графични средства

в различни комбинации. Най-често се редуват двата цвята – черен и червен. Например в ОР 1248 червеният цвят е използван за номерата на листовите, както и за заглавията на най-големите структурни части, наречени „книга...“

(*китаб*...). Черен е цветът на заглавията на по-малките части – „глава“ и „раздел“ (*баб* и *фасл*). С естетическа цел и за удобство в някои съдържания съседните заглавия се изписват под различен ъгъл (ОР 2541 – *Илюстрация № 10*) или на достатъчно разстояние едно от друго (ОР 1907 – *Илюстрация № 11*).

Илюстрация № 10. ОР 2541, л. 16–17а

Илюстрация № 11. ОР 1907, л. 16–17а

¹⁰⁵ В ОР 2483 рамката на съдържанието не е очертана.

Във фонда на Ориенталската сбирка са открити ръкописи, в които съответствието между числата в съдържанието и номерирането на листовите е необичайно. Този начин на номериране предхожда другия вариант, използван и днес (т.е. с един номер да са двете страни на един лист). Сравняването между тях позволи да се обясни защо копистът е постъпвал по начин, различен от съвременния. В какво се състои отликата, показва следният пример. Цифрите в съдържанието на ОР 411, л. IIa и б и мястото на поредните глави потвърждават, че: '1' е върху лист 2a, тъй като се отнася за л. 1б и л. 2a; също '50' се отнася за л. 49б и л. 50a и т.н. Може би този избор за номериране се дължи на факта, че в разтворената книга двете страници се възприемат зрително като едно цяло, независимо, че са от два съседни листа. Докато двете страни на един и същи лист не могат да се обхванат с един поглед¹⁰⁶.

Тъй като в литературата не е известно специално название на този специфичен начин на номериране, би могло да се мисли за работен вариант „номериране „две с едно“, тъй като всъщност става дума за номериране на две страници от два съседни листа с един номер. Изнесените факти както и множеството други ръкописи, в които номерата върху листовите са поставени по силата на същия принцип, налагат извода, че понятието **фолиация** не е точно по отношение на тази практика. Ето защо в настоящата статия то не съвпада с номерирането по формулата „две с едно“. Общото между двата вида номериране е, че се дава един и същи номер на две страници; а съществената отлика е, че броят на листата, за които се отнася този номер, е различен.

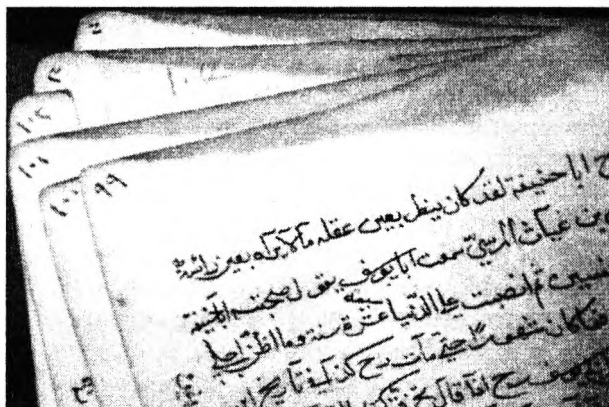
Съдържанието в повечето ръкописи показва, че ОН в тях е познатата фолиация. Такъв е случаят с ОР 2596. В него номер 'едно' е даден на първия лист от първата кола. Текстът започва на л. 4б и в съдържанието препратката към него е с цифрата 4. По палеографски данни може да се предположи, че тази фолиация е нанесена не по-рано от края на XIX в. Посоченият пример е своеобразно изключение в сравнение с предхождащите го във времето ръкописи. Известно е, че по традиция лицевата страна на първия лист в книжното тяло не се изписва, тъй като е подложена на най-силно и често въздействие и лесно се зацапва или поврежда, особено ако подвързията не е солидна. Текстът започва на гърба на първия лист, но в повечето ръкописи не той, а следващият лист се номерира като първи (вж ОР 412, датиран по палеографски данни през XIX в., в който л. 1 няма номер, л. 2 е 1, л. 3 е 2, л. 4 е 3 и така до последния лист). Това е една от причините да не съвпадат ОН и СН. Но има и други технически или механични грешки. Разликата между фолиацията, която се прави при предварителната обработка на паметниците, и ОН в най-добрия случай се равнява на едно. Но ако при номерирането са допуснати неточности, тази разлика се увеличава. Възможните грешки са няколко: лист, останал неномериран, пропуснат номер, удвоен номер или комбинация от изброеното. Например в ръкопис ОР 509 текстът започва на л. 1б, а ОН и фолиацията (СН) имат следния вид:

¹⁰⁶ Подобно номериране, което да се отнася до двете страници на следващи се два съседни листа, не е напълно забравено и в наши дни често се нанася в журнали, дневници и други попълвани текущо на ръка документи, оформени като таблици. По същия начин е започната и съвременната номерация в инвентарната книга на Ориенталския отдел.

- л. 1а – СН. 1 – няма ОН;
- л. 2а – СН. 2 – ОН 1;
- л. 3а – СН. 3 – ОН 2;...
- л. 51а – СН. 51 – ОН 50;
- л. 52а – СН. 52 – ОН 51;
- л. 53а – СН. 53 – ОН 51;
- л. 54а – СН. 54 – ОН 52;...
- л. 92а – СН. 92 – ОН 90;
- л. 93а – СН. 93 – ОН 90;
- л. 94а – СН. 94 – ОН. 91;...
- л. 105а – СН. 105 – ОН 102;
- л. 106а – СН. 106 – ОН [10]3;...
- л. 108а – СН. 108 – ОН [10]5;...
- л. 118а – СН. 118 – ОН 116;...
- л. 120а – СН. 120 – ОН няма;
- л. 121а–124а – СН. 121–124 – няма текст, няма и ОН.

Грешката, допусната в този ръкопис, е повтарянето на един и същи номер (51 и 90) при два съседни листа. Съкратеното изписване на цифрите 103–105 в него не е обичайно за ръкописите (вж *Илюстрация № 12*).

Илюстрация № 12.
ОР 509

Дублиране на номер 401 върху два листа има и в ОР 2378, датиран през 1190/1776 и в ОР 2389 с ОН 462-463-463-464-465, което реално е СН 459-460-461-462-463.

Броят на листовите в кодекса е по-голям от означения с ОН и в случай, че един или повече листа са останали неномерирани, а следващите ги листове имат техните номера (ср. ОР 2389 ОН е, както следва: 373-няма-374-375, която на практика трябва да бъде: СП 369-370-371-372). Когато при два съседни листа са пропуснати един или повече номера, реалният брой на листовите е по-малък от записания с цифри.

Това са основните видове грешки при номериране. Когато те са избегнати или взаимно се анулират, броят на листовите, установен при СН, съвпада с оригиналната номерация. Първият лист от кодекса получава пореден номер '1' при СН, ако съчинението започва върху лицевата му страна или липсва началото на текста (както в ОР к 5, л. 1а; ОР 503, л. 1а; ОР 508, л. 1а и др.).

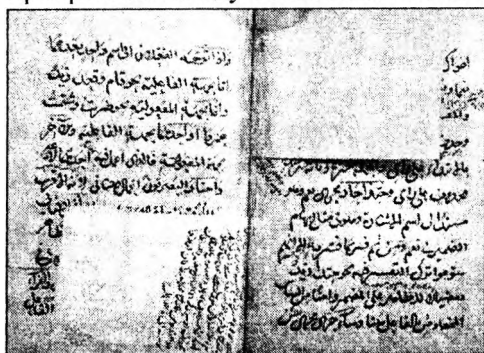
Когато преди първия лист от съчинението има добавени листове, независимо от броя им, те почти винаги са оставяни без ОН. Например в ОР 1078 ОН за-

почва от 1 на първия изцяло изписан лист. Върху страна (б – verso) на листа преди него е началото на текста, който се предхожда от други 15 листа. От тях първият е талон, а върху част от останалите (л. 2б–15а) е нанесено съдържание в таблично оформено текстово поле¹⁰⁷.

Наблюденията върху номерирането в арабските ръкописи, съхранявани в НБКМ, показват различия в решаването на случай като ОР 1078. Анализът на фактите води до заключението, че разнообразието в подходите се определя от особеностите на самия кодекс/книга, от една страна, и от друга, от избора на водещо правило. При единия принцип от значение са видовете и/или броят на текстовете в манускрипта, ето защо първият лист, съдържащ началото на първото съчинение, независимо дали е цялостно запазено или е фрагмент, се номерира с 1. Всички листове преди него и съответно след края на текста са с отделна номерация, обозначена с римски цифри, като тази след края на текста е продължение на съответната преди неговото начало.

Би могло да се предположи, че този подход, при който текстовете се възприемат като самостоятелни, независимо от това какъв е броят им в едно книжно тяло или том, е бил мотивиращ за сигнирането на отделните съчинения в даден ръкопис с добавяне на буквено означаване на поредния им номер. Това се потвърждава както в ръкописи, подобни на посочените по-горе, така и в редица арабски печатни издания от XIX в. (Споменатата книга „Светото писание...“ е оформена така, че всяка една от частите ѝ има самостоятелна пагинация – „Старият завет“ е до 1062 страница, а „Новият завет“ обхваща 358, или общо 1420 страници.) Същото е разделението и в изданието на Новия завет (422 с.) и Псалмите на Давид (105 с.) от 1871 г. (нова сигнатура О II 137, а по-старата – XI В 5/34). Прилагането на този принцип, ориентиран към текста, предизвиква колебания при фолиацията на неизписаните листове, които са не преди или след книжното тяло на манускрипта, а в него. Те може да са оставени между отделните съчинения в сборник, или в конвюлт.

Номерирането на арабските ръкописи се отличава с още една особеност, която се дължи на практиката маргиналните полета да се продължават чрез листове, прикрепени между останалите. Те са единични, по-малки по размер и вероятно по

тази причина не се включват в последователността на оригиналната номерация. В някои случаи съвременните каталогизирани са поставяли върху тях номера на предхождащия ги лист от кодекса, но с допълнителен знак – графемата „а“ или „прим“ (‘) (ОР 399, ОР 500, след л. 28, 134, ОР 508 л. 396–40а – *Илюстрация № 13* и др.)¹⁰⁸.

Илюстрация № 13.
ОР 508, л. 396–40а

¹⁰⁷ Таблицага съдържа по две колони и шест реда на страница.

¹⁰⁸ Номериране на такива прикрепени листчета с цифра и индекс „а“ не е напълно приемлива, тъй като е много близка до обозначаването на лицевата страна на листа с кирилица „а“ и може да породи двусмислия.

Когато кодексът е конволют, се приема листовите да следват общата номерация, независимо от различията в размерите.

Вторият принцип е кодикологически, което означава, че при фолиацията не се отчита факторът „текст“. Неговото прилагане улеснява работата на каталогизация и сменя потенциалната вариативност, която се дължи на многообразието на текстовете и на тяхното комбиниране в отделните паметници. Според този принцип с арабски цифри се номерират листовите на книжното тяло, като с цифрата едно (1) се отбелязва първият лист на първата кола, а на последния лист от последната кола завършва фолиацията. Ако от лист, който е бил откъснат, е останала само част, тя също се номерира¹⁰⁹. Ако има неизписани листове, те се включват в номерацията и тя не се променя или нарушава. Листовите, добавени между форзаците и началната и последната коли, получават обща номерация с римски цифри. Например в ОР 481 има общо 138 листа и по един лист пред и след първата и последната кола. В ръкописа този пред първата кола е номериран с римската цифра I, а листът след последната – съответно с – II: I+138+II. Текстът е разположен на л. 16–136б, което означава, че последните два листа от колата са бели.

Оригиналното номериране в кодексите обикновено не включва листовите преди началото и след края на съчинението, независимо от това дали са бели или изпълнени с бележки, печати и други разнообразни вписвания. Във всички случаи ОН се поставя в левия горен ъгъл на лицевата страна на листа.

Картината в ръкописите е по-сложна и по-многообразна от изведеното правило и съдържа редица изключения от него. Има ръкописи, в които са нанесени номерата само на всеки десети лист, а числата 10, 20, 30... 100 се поставят в горния десен ъгъл на гърба на номерирания лист.

Такъв е случаят с ръкопис ОР 399, където числа за десетиците са на л. 8б, 18б, 28б... 98б, а на л. 103б е записано 105. На останалите страници преброяването започва отначало и л. 108 е първи, а л. 117б е 10-и, л. 127б – 20-и. На последния лист – 155а, (48-ми по ред), е пресметната сумата $105+48=153$. Това номериране е направено с цел да се отчете броят на изписаните страници в кодекса, тъй като л. 104–107, които са бели, не са включени в преброяването. То вероятно е свързано с преподвързването и/или с поупката на кодекса, бележка за която е оставена на л. 1а. Преброяванията са две, тъй като към първата част от 105 листа е пришита втората с обем 48 листа. Ръкописът е датиран от преписвача на л. 103б само с година – 1212, и на л. 155а с пълна дата: 10 джумази ал-ахир 1212, което съответства на 30 януари 1797 г.

Номерирането на всеки десети лист е честа практика, особено през XIX и XX в. Тя в някои случаи заменя ОН и позволява по-бързо да се установи броят на листовите в книжното тяло. Сведенията за обема на ръкописите са нужни не само при покупко-продажбата им, но и при заплащане труда на преписвачи, подвързвачи, реставратори и на други лица, както и при регистрирането им в инвентарни списъци и отразяването им в каталози.

Номериранията, оставени в ръкописите, дават възможност да се съди за про-

¹⁰⁹ Тук е нужно да се подчертае, че е необходимо специално внимание, за да се види дали частта от лист е остатък от откъснат лист или е носеща лента, с помощта на която е прикрепен лист в книжното тяло. Във втория случай тази лента не се номерира.

мените, които са настъпили с обема и подредбата на листовите и колите в тях. Пример за намаляване броя на листовите в книжното тяло при преподвързването му е ОР 489. В ръкописа има четири номерирания, които съвпадат частично и хронологично се подреждат, както следва: номерация № 1 с черно мастило, номерация № 2 с молив, с индийски цифри, номерация № 3 със синьо мастило (леко избледняло) и актуалната номерация № 4.

Редки са случаите на оригинална или по-късна (но не съвременна) пагинация. В ръкопис ОР 506 всяка страница е номерирана от 1 до 175, което отговаря на актуална фолиация от л. 1а – до л. 89а. Текстът завършва на с. 175. Следващите бели листове не са номерирани. По вида на писмото и начертанията на цифрите може да се предположи, че тази пагинация е от XIX в., оставена столетие и половина-две след завършването на преписа през 935/1529.

Векове преди номерирането с цифри арабската ръкописна практика разработва друго техническо средство за указване последователността на листовите, наречено „ред за свързване“ (*низам ат-та'киба*)¹¹⁰. Същността му се състои в следното. В левия ъгъл на долното поле на гърба на листа (страна „б“ или „verso“) се повтаря първата дума (част от нея или две-три думи) от първия ред на лицевата страна на следващия лист. В арабската литература, посветена на ръкописите, повторените под текстовото каре думи се назовават с различни лексеми, които предават различни аспекти на тяхната роля при подреждането на кодекса: „махало“, „съединение“, „съединяващ“, „свързващ“, „свързване“, „пазител“ – (*ар-раккас, ал-уасила, ал-уасила, ар-рабита, ат-та'киба ал-хафиз*). Съответните им понятия в английски, немски, френски и руски са: *catchword, Frangzeil, reclame* и *кустод*, което в български навлиза и като *кустос*. Засега не е установено кога точно е възникнала тази техника, отделните автори посочват различни векове, аргументирайки се с най-ранните запазени ръкописи, в които тя е налице. Според Абд ас-Ситар ал-Халуаджи кустосите са се появили след IV в.х./X в., тъй като през III/IX и IV/X в. в ръкописите няма кустоси¹¹¹. Иад Халид ат-Таббаа и Абид Сулайман ал-Машухи приемат за начален VI в.х./XII в.¹¹². Друга е позицията на Ахмад Шауки Бенбин, който с основание обръща внимание на възможността кустосите в ръкописи, създадени преди IV/X в., да не са запазени поради по-късни реставрации и преподвързвания¹¹³. Той обосновава мнението си, че повтарянето на „ред за свързване“ е продължение на традиции, следи от които се откриват в асирийски, вавилонски и угаритски надписи¹¹⁴. Според А. Футухи обаче, най-ранните арабски ръкописи с кустоси се отнасят към XI–XII в.¹¹⁵. Сред разглежданите от нас паметници само

¹¹⁰ Бенбин, А. III. ат-Та'киба фи ал-махтут ал-араби. // *Алам ал-кутуб*, кн. 14, бр. 5 – араби'ан 1414/сабтамбар-уктубр 1993, с. 519–532.

¹¹¹ ал-Халуаджи, А. С. ал-Махтутат ал-'арабиййа. – Джедда, 1989, с. 167.

¹¹² ат-Табба'а И. Х. Минхадж тахкик ал-махтутат. – Димашк, 2003, с. 40. Също и ал-Машухи, А. Анмат ат-гаусик фи ал-махтут ал-араби фи ал-карн ат-таси' ал-хиджри. – Ар-Риад, 1994, с. 137.

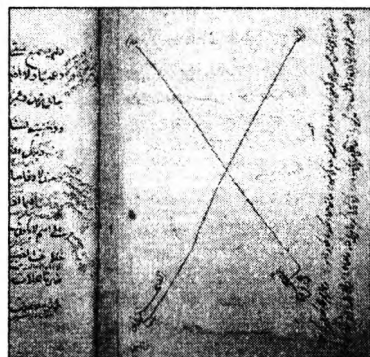
¹¹³ Потвърждение може да бъде ОР 791, завършен до 719/1319, в който няма кустоси.

¹¹⁴ Бенбин, А. III. Низам ат-та'киба. // Надуат кадайя ал-махтутат би-'инуан Фанн фикхрасат ал-махтутат. Малхал уа-кадайя. – Кайро, 1998, с. 66–67.

¹¹⁵ Футухи, М. Фихрасат ал-махтутат ал-'арабиййа. – Баглад, 1980, с. 38. В сравнителен план е интересно да се спомене, че в латинските ръкописи от XI в. се появява т.нар. реклама, която е аналогична по форма на арабския *хафиз*, но не се поставя на гърба на всеки лист, а в края на всеки кватернион (вж Добиащ-Рождественская, О. А. История письма в средние века. – Москва, 1987, с. 34).

единични преписи са без кустоси и те са по-скоро изключение, отколкото алтернативна практика. Много вероятно е в тях първоначално да е имало кустоси, които да са били изрязани при по-късни реставрации на кодекса (срв. ОР 2106, чийто формат е смаляван, както се вижда от прегънатите краища на л. 27, 40, 50 и др.).

В голяма част от арабските ръкописи, съхранявани в НБКМ, са използвани кустоси за подреждане на листовите в кодекса. Когато по една или друга причина останат бели листове, без да има липси в текста, редом с кустосите се използват няколко израза, за да се поясни, че няма пропуск: *сахих* или *баййад сахих* – „бялото е вярно“ (както в ОР 157, л. 1726, ОР 508, л. 546 – *Илюстрация № 13*); *Саху 'ала баййад* – „не обръщай внимание на бялото“ (ОР 2901, л. 596). Кустосите се поставят във вътрешния долен ъгъл, а поясненията за белите страници – съответно в долните полета¹¹⁶, или в неизписаната част на листа (*Илюстрация № 14*). Срещат се ръкописи, в които кустосът не е придружен от тези или близки по смисъл бележки, тъй като самият той осъществява връзката между текстовете, разделени от неизписаната страница. В ОР 524 от XV в. на л. 80а под реда е кустосът, повтарящ началото на текста върху следващия лист – 81а, тъй като л. 80б е бял.

Илюстрация № 14.
ОР 508, л. 546–55а

В препис от 1287/1870 г. на седмата една тридесета част от Корана (*араб. джуз*) думите свързки са изписани, както е прието на страна „б“ върху всички листове. Думата под края на текста от последния лист (31б) е еднаква с първата дума от следващия осми джуз, а не с началната дума от следващия лист 32а, където е вписана бележката за вакфиране (ОР 519). Втори подобен случай на връзка между две книжни тела, между два поредни тома, посредством кустос, засега не е установен сред ръкописите на Ориенталската сбирка.

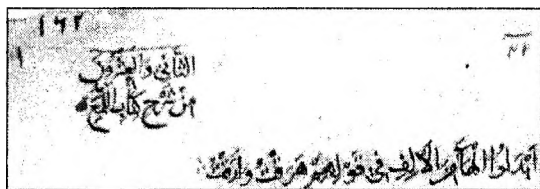
Правилата и модата, свързани с използването на кустосите, се променят във времето и се наблюдават редица промени при тяхното локализиране и начин на оформяне. Примерите са многобройни, но разглеждането им е извън темата на статията. Наличието на кустоси в значителна степен подпомага обединяването на разединени книжни тела или дори отделни листове. Мястото на фрагмент № 268 в ръкопис ОР к 13 бе установено благодарение на думите в кустоса, които съвпадат с първите лексеми на л. 6а (в останалата част на книжното тяло няма друга липса, която да е последвана от лист със същото начало).

В арабските кодекси, освен този своеобразен метод за потвърждаване последователността на листовите, широко е прилагано и номерирането на колите (свезките). За целта се използват лексемите за числителните редни, които се изписват самостоятелно или заедно с името на автора и/или заглавието. Разбира се, поради ограниченото място заглавията и имената на авторите се предават възможно по-кратко, като се използват най-известните им варианти. Поредният номер на свезката се поставя в горния външен ъгъл на лицевата страница на всеки първи лист от

¹¹⁶ Пояснения за неизписани страници има в ОР 210, л. 216.

колата. Тъй като номерирането на колите се прави в края на листа, е възможно то да бъде частично или изцяло отстранено при поправяне на ръкописа. В ОР 1082, л. 190а, в горния ляв ъгъл има надпис, част от който е изрязан, когато е преподвързана книгата. Това, което сега може да се прочете, е: „...колите на „Градината на ас-Суяу [ти]““.

По-пространното номериране на колите е характерно за преписите от XIII–XIV в. В ОР 1863 цифри, маркирани с титло, повтарят намеренията на колите (вж *Илюстрация № 15*).

Илюстрация № 15. ОР 1863, л. 168а

Преходна форма представлява номерирането, изразено с една от лексемите *джуз* или *курраса* – „част“ или „свезка“, и редното числително (ОР 1713, л. 21а, 40а, 50а, 60а; в ОР 156, л. 130а, поредната свезка е номерирана като „четвъртата от колите“)¹¹⁷. В ОР 1194, датиран 1547 г., номерацията е предадена с числителни имена, изписани с думи. В по-късните манускрипти – тези след XVI в., се отбелязва само с числително, придружено от знак титло (ОР 330–I, л. 90а).

Ръкопис ОР 882 допълва представата за използването на номерирането в кодекса. Номерирането е нанесено с думите за числителните бройни в горния външен ъгъл на лицевата страна на листа и отбелязва десетите по ред десет листа (десетата по ред декада). Числителното „единадесет“ е върху л. 104а, „дванадесет“ – на л. 114а, „тринадесет“ – на л. 124а (то по погрешка е записано върху л. 125а, след което е задраскано)... „двадесет и едно“ – на л. 204а. В случая номерацията не съвпада с номерирането на свезките, а отразява само обема на кодекса, тъй като в него колите (общо 37) са с четири обема¹¹⁸. Свезката, в която е л. 104, започва от л. 93, тази, в която попада л. 114 – на 105, а колата с л. 204 започва от л. 205 и т.н. Двете съчинения в ръкописа имат самостоятелна номерация на свезките. Второто от съчиненията започва на л. 286а, който е пръв в кола с 8 листа. Втората свезка е от 12 листа и започва с л. 294. На следващия лист 295 е написано числителното „втори“, което отговаря на следващата поред декада. Последната номерирана декада е седма поред и започва на л. 345а.

В останалите образци от посочения период няма друга форма за обозначаване последователността на колите. В преписите от XVII в. като цяло тази номерация намалява, а в по-късните ръкописи се среща още по-рядко. Има случаи, в

¹¹⁷ Днес за кола се използва и понятието *малзамат-ун*, с мн. ч. *малазим* – вж **Бенбин**, А. Ш. Низам..., с. 519.

¹¹⁸ Най-малките са от по 4 листа (2+2: първата, тридесетата и тридесет и първата), следват колите с по 8 листа (4+4: това са тези с четни номера, без четните с 4 и 10 листа), с по 10 листа (5+5: от двадесет и шестата до двадесет и седмата вкл.) и с по 12 листа (6+6: колите с нечетни номера, без двадесет и седмата и двадесет и деветата поред).

които обемът на книжното тяло е записан не чрез броя на листовите в него, а посредством броя на свезките както е в ОР 404, на л. 1а под думата „коли“ (*карасис*) е числото „41“.

В заключение може да се каже, че в арабските ръкописи нанасянето на номерации се наблюдава в различни периоди от историята на книжнината и в различни нива на кодекса. Видовете технически номерации, свързани с изработването и съшиването на книжното тяло, са в преобладаващите случаи нанесени с лексикални средства (кустосите върху листовите и редните числителни при свезките). Постепенно при номерирането на свезките се възприема използването и на цифри.

Необходимостта от бързо ориентиране в текста налага въвеждането както на фолиация, така и направата на съдържания, ето защо двата феномена са тясно свързани и дължат един на друг своето развитие и многообразието на формите си. Непроменени остават само техните функции. Изработването на съдържания към кодексите разширява употребата на цифрите за номериране на листовите в кодекса. Първоначално след поставянето на фолиацията номерата на листовите са дописвани в съдържанието, изложено в предговора на ръкописа. Ако подобно подробно изложение на структурните части на текста не е направено от автора, копистът или читателят преодоляват този пропуск, допълвайки съдържание в началото на кодекса (върху празните листове или върху пришити за целта нови листове). Графичното и художественото оформяне на съдържанието често допринася за естетическия вид на ръкописа.

В арабските ръкописи се открива общото номериране на гърба и лицето на два съседни листа. Доколкото ни е известно, тази практика, макар и ограничена във времето, е характерна само за източните паметници.

Освен номериране на свезките, по-късно през XVIII, XIX и началото на XX в. се нанася номериране на всеки десети лист, което може да е общо за кодекса или да започва от едно при отделни съчинения/глави в кодекса. Номериране през десет има за цел преди всичко да установи и документира обема на кодекса, и по всяка вероятност е свързано или със заплащането труда на копистите, или с регистрирането на кодекса във фонда на конкретна библиотека.

Без съмнение номерирането с цифри в неговото многообразие и развитие, засвидетелствано в арабските ръкописи, успешно допълва и с времето при техническите номерации напълно замества лексикалните форми на числителните редни. Едно бъдещо палеографско изследване на конкретните номерирания и формата на знаците, с които те са записвани, би разширило и допълнило представите ни за системата на арабската графика и нейната история.

РЕФОРМАТОРСКАТА ДЕЙНОСТ НА МИДХАТ ПАША В ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ СПОРЕД СВЕДЕНИЯ НА РУСКИ КОНСУЛИ (1864–1868)

МИЛЕНА ТАФРОВА

Краят на Кримската война (1853–1856) бележи началото на широк размах в реформаторската дейност на Високата порта. Опитите за модернизация намират широк отзвук в Западна Европа и в Русия. Особен интерес към случващото се в Османската империя проявява Петербург, като логична последица от това е разширяването на руската дипломатическа мрежа в пределите на Европейска Турция, което има и за цел стабилизирането на руското влияние на Балканите¹.

Поражението на Русия в отминалия военен конфликт ѝ отнема ролята на едноличен покровител на православните християни в империята на султана. Поради това руските консулски служби са натоварени със задачата да укрепят авторитета на своята страна сред християнските ѝ поданици. Във връзка с тази деликатна мисия те развиват широка и разнообразна дейност, отразена в преписка между Министерството на външните работи на Русия, руското посолство в Цариград и руските консули и вицеконсули, акредитирани в балканските провинции на Османската империя. С оглед на поставената тема по-подробно ще бъдат разгледани докладите на дипломатическите служители в Русчук (Русе), Търново, Варна и Видин.

Интересът на руските консули в значителна степен е обоснован и от обстоятелството, че по същото време в Русия се провеждат радикални реформи, които засягат всички сфери на обществения живот².

Анализът на конкретния документален материал³ сочи, че вниманието на

¹ През 1856 г. Русия открива свои консулства в Русе, Видин, Варна и Пловдив. По-подробно вж: **Матеева**, М. Консулските отношения на България 1879–1986. – София, 1988.

² Отмяната на крепостничеството (19. II. 1861) поставя началото на поредица реформи в Русия. През 60–70-те г. на XIX в. се реорганизира централното и местно управление, съдопроизводството, учебното дело, печатът и т.н. По въпроса за реформите в Русия от 60–70-те г. на XIX в. вж: **Гармиза**, В. В. Подготовка земской реформы 1864 года. – Москва, 1957; **Гессен**, И. В. Судебная реформа. – СПб., 1905; **Зайончковский**, П. А. Воспные реформы 1860–1870 годов в России. – Москва, 1952; **История СССР**, Т. 5. Развитие капитализма и подъем революционного движения в пореформенной России. – Москва, 1968.

³ Изводите и заключенията в настоящия текст са въз основа главно на руските консулски доклади, публикувани в сборника **Русия** и българското национално-освободително движение 1856–1877. Т. 2 и 3. – София, 1990, 2002.

руските дипломатически представители е съсредоточено върху следните моменти от реформаторската дейност на първия дунавски валия – Мидхат паша:

- административните промени във връзка с учредяването на Дунавския вилает;
- участието на християни във формираните административни и съдебни органи;
- същността на изборите и дейността на членовете на тези органи;
- проекта за създаване на смесени училища;
- отношението на местното население към реформите и данъчната политика

на турската власт.

По-слаб е интересът към мерките, благоприятстващи икономическото развитие на областта.

Усилията на Мидхат паша са насочени към запазване целостта на Османската империя и ограничаване на нежелателната европейска намеса в турските дела. Това определя основните линии в дейността му като дунавски валия, в която могат да се очертаят два главни аспекта. Първият от тях е реорганизация на административния апарат, съдебната, данъчната система и образованието, а вторият – смазване националноосвободителното движение на българския народ.

Встъпвайки във власт, Мидхат паша се заема да приведе в изпълнение належащите преобразувания. Руските дипломатически представители следят с интерес дейността на дунавския валия и информират своето правителство. В доклад на русенския консул Василий Кожевников⁴ се съобщава, че във вилаетския център Русе е учреден Върховен съвет със съвещателни функции. Първото му заседание е открито на 15.III.1866 г. с пространна реч на Мидхат паша⁵. В нея се подчертава благотворното влияние, което ще окажат предприетите реформи. Наред с това, той отбелязва и едно важно обстоятелство: „*в предишни времена интересите на правителството и интересите на народа били диаметрално противоположни...*“ Според посочения консул това признание съдържа порицание на предишната административна система, без да се критикуват политическите основи на империята и е доказателство за неестествените отношения, съществуващи между поданиците и правителството. В същото време се обосновава необходимостта от извършваните преобразувания⁶.

Като важни органи на управлението във вилаета и в неговите териториални подразделения, се изграждат смесени административни съвети (меджлиси), в чийто състав влизат назначени и изборни членове. Последните включват християни и мюсюлмани на паритетен принцип, както се отбелязва в използваната дипломатическа документация⁷. По мнение на Николай Игнатиев⁸, руски пълномощен министър в Цариград, прилагането на този принцип няма за цел „*по същество да разшири правата на християнското население, а да измами Европа със своята либерална и даже конституционна външност*“⁹.

⁴ Василий Ф. Кожевников (1829–1885) – консул в Търново (1862–1864) и в Русе (1865–1867), генерален консул в Русе (1876–1877).

⁵ Русия и българското..., т. 2, с. 282.

⁶ Пак там, с. 283.

⁷ Пак там, с. 125, 147, 429.

⁸ Николай П. Игнатиев (1832–1908) – руски дипломат и държавен деец, директор на Азиатския департамент в Министерството на външните работи (1861–1864), пълномощен министър (от 1867 г. посланик) в Цариград (1864–1877).

⁹ Пак там, т. 2, с. 125.

Естествено възниква въпросът, до каква степен изборите се провеждат свободно и независимо. Сведенията, с които разполагаме въз основа на достъпните ни руски консулски доклади, потвърждават тъкмо обратното. Ето как видинският консул Михаил Байков¹⁰ описва начина на избор: „съставеният от протоиерея списък с кандидатите бил изпращан на властите в целия окръг за събиране на гласове, след което каймакаминът избирал тези, които имали по-малко гласове“¹¹. Този извод се потвърждава и в доклад на руския консул в Търново¹². При това положение участие в системата на провинциалното управление вземат лица, избрани не по волята на народа, а посочени от местните управители или от валията. Тази практика се отразява на дейността на съветите, тъй като там попадат предани служители, които не се осмеляват да противодействат на някои несправедливи решения, както става ясно от доклада на търновския консул. Въпреки тези недостатъци обаче привличането на християни в административния апарат на вилаета се оценява от руската дипломация като крачка на турското правителство към прогреса и търпимостта¹³.

Новият закон за административното устройство на империята предвижда също и реорганизация на съдебната система, която до този момент представлявала източник на всякакви несправедливости. Важна особеност, отразена в доклад на дипломатическия представител в Търново, е отделянето на съдебната от административната власт, тъй като множеството злоупотреби произтичат именно от това, че всички дела дотогава се ръководят от един меджлис¹⁴.

В съответствие с новите разпоредби се създават смесени съдебни съвети, организирани по подобие на административните. Всички изводи за същността на изборите и фиктивното участие на членовете християни в дейността на съветите, посочени по-горе, са в пълна сила и тук. В това отношение интерес представляват наблюденията на русенския консул В. Кожевников. Той сочи, че в новоустроените меджлиси действително са допуснати християни, но всички дела се обсъждат и решават от мюсюлманите. Следователно съдопроизводството, както и по-рано, е съсредоточено в техни ръце. Според същия консул „лялата разлика се състои в това, че до обнародването на Хатихумаюна несправедливостите, насилията и злоупотребите се извършвали в присъствието на един или двама членове християни, а при сегашните порядки същото се прави пред очите на четиридесет и повече християни“¹⁵.

Установената съдебна система не отговаря на потребностите на всички поданици на падишаха. Поради липсата на Граждански кодекс¹⁶ съдопроизводството се основава на Корана. Провъзгласеното равенство между християни и мюсюлмани се прилага ограничено в съда, информира временно управляващият руското вице-

¹⁰ Михаил А. Байков (1826–н.сизв.) – чиновник в канцеларията на Азиатския департамент при Министерството на външните работи на Русия (от 1850 г.) и руски консул във Видин (1860–1867).

¹¹ Пак там, т. 2, с. 176.

¹² Пак там, с. 162.

¹³ Пак там, с. 185.

¹⁴ Пак там, с. 147.

¹⁵ Пак там, с. 379.

¹⁶ Граждански кодекс в 16 тома, изработен под ръководството на Ахмед Джевдет паша, се издава в продължение на 7 години (1870–1877).

сулство във Варна Никола Даскалов¹⁷. Конкретен пример за това е значението на свидетелските показания на християните. Те са валидни само ако бъдат потвърдени от мюсюлманин, а в случай, че и двете страни в съдебния спор принадлежат към господстващата народност, то свидетелството на християнин напълно се отхвърля¹⁸.

Традицията и консерватизмът в правната система са твърде силни. Ето защо едновременно с новите съдебни органи продължават да действат и шериятски съдилища, наречени „махкеме“, в които не заседават християни. Нещо повече, смята се, че „ако неверната рая бъде допусната в патриархалните махкеме, то кадията трябва да напусне града“, както става ясно от доклад на търновския консул¹⁹. Очевидно провежданите реформи срещат недоверие, а дори и противодействие, особено от страна на старото поколение турци. По оценка на руския консул В. Кожевников недоволството произтича от неприязнените отношения между различните народности²⁰.

Наред със смесените съдебни съвети в санджакските центрове се създават и търговски съдилища, които разглеждат искове по търговски дела. За разлика от другите меджлиси, тези съдебни органи се допуска да бъдат оглавявани от гърци или арменци на турска служба.

На следващата година след като поема управлението на Дунавския вилает, Мидхат паша пристъпва към първите опити за реорганизация на българското учебно дело. По негова инициатива се изработва проект за промени в образователната система, който предвижда откриване на смесени турско-български училища, задължително начално образование, централизация на училищното управление и т.н. Внимание се обръща и на материалното осигуряване предвид затрудненията, които изпитват училищата.

Както може да се очаква, развитието на българската просвета и учебно дело се следи с особен интерес от руската дипломация. След Парижкия мирен договор (18/30.III.1856) културното влияние в България се превръща в първостепенна цел на руската източна политика. „Ако ние пренебрегнем образованието на българите, тогава в скоро време ще видим във всички градове в България училища на американски методисти, реформаторски и католически благотворителни общества и във всички случаи нашата родна и кръвна страна ще бъде свършено чужда за нас“²¹ – пише руският вицеконсул във Варна Василий Нягин²² в поверително писмо до директора на Азиатския департамент Петър Стремоухов²³. Опит да се пресече руското влияние и да се ограничи независимостта на българското учебно дело представлява популярният проект на Мидхат паша за създаване на смесени училища във вилаета. В основата на този проект, сочи В. Кожевников, стои идеята да се

¹⁷ Никола (Николай) Даскалов (1834–1901) – секретар, преводач и временно управляващ руското вицеконсулство във Варна (1860–1871).

¹⁸ Пак там, т. 2, с. 356.

¹⁹ Пак там, с. 147.

²⁰ Пак там, с. 146.

²¹ Пак там, с. 281.

²² Василий И. Нягин (1822–неизв.) – дългогодишен преводач от румънски език в Азиатския департамент и в руското консулство в Яш (1856–1865), вицеконсул във Варна (1865–1871).

²³ Петър Н. Стремоухов (1823–1885) – вицедиректор (1861–1864) и директор (1864–1875) на Азиатския департамент в Министерството на външните работи на Русия.

постави „образованието на турци и християни под влиянието на еднакви условия и под прякото наблюдение на правителството“²⁴. В своя доклад русенският консул отбелязва, че тази политика предизвиква недоволството и на двете засегнати страни – християни и мюсюлмани. Той описва конкретен случай, който засяга търновските жители. През лятото на 1865 г. е разпоредено да започне изграждането на училищна сграда, която да отстои на еднакво разстояние от българските и турските махали в Търново. Заедно с това трябвало да се закрие главното българско училище там. Надвисналата опасност активизира българската община в града. Взето е решение старейшините и представителите на градските еснафи да осигурят допълнителни средства за поддръжката на главното училище. Така българите отхвърлят опита на турската власт да ограничи самостоятелността на учебното дело. На създаването на смесено училище се противопоставят и мюсюлманите в града. В същото време обаче измежду християните има и привърженици на проекта. При това положение по мнение на В. Кожевников предотвратяването на изпълнението на набелязаните преобразувания зависи от организирането на съпротива в целия вилает²⁵. Очевидно в този случай българите действат доста решително и организирано, в резултат на което предвидените в проекта промени не намират реално приложение.

По време на своето 4-годишно управление (1864–1868) Мидхат паша приема редица мерки, благоприятстващи икономическото развитие на поверената му област. Започва изграждането на широка транспортна и съобщителна мрежа, създават се „Общественополезни каси“, полагат се грижи за развитието на различни отрасли на промишлеността. Внимателният прочит на използвания документален материал сочи слабия интерес на руската дипломация към мерките, целящи стопанско обновление. Прави впечатление, че в консулските доклади са отразени предимно такива от тях, които касаят целите на руската политика на Балканите. Така например в писмо на руския вицеконсул във Варна В. И. Нягин, строителството на железопътната линия *Русе–Варна* се отбелязва във връзка с опасността от засилване на западното влияние²⁶.

Осъществяването на провъзгласените реформи изисква огромни средства. За да ги осигури, властта прибегва към въвеждане на нови данъци и повинности и към увеличаване на съществуващите. Тяхното събиране е съпроводено от явни и повсеместни злоупотреби, които се извършват под покровителството на местни управители и чиновници. „Трудно е да се предположи, че турското правителство предписвало такава тирания по отношение на християните, въставането на които почти винаги заплашва политическата самостоятелност на държавата. По-скоро трябва да се мисли, че всичко това произхожда от произвола на местните власти...“, сочат наблюденията на В. Кожевников²⁷. Тежкото финансово бреме, което се стоварва върху плещите на цялото население, намалява ефекта от набелязаните промени, тъй като в някои отношения положението на това население се влошава.

Ефективността на реформените начинания несъмнено зависи от обществения климат и външнополитическата подкрепа. За да се постигне желания резултат, необ-

²⁴ Пак там, т. 2, с. 254.

²⁵ Пак там, с. 255.

²⁶ Пак там, с. 281.

²⁷ Пак там, с. 137.

ходимо е продължително спокойствие вътре в империята. Това е една от причините, поради която дунавският валия преследва с ожесточение всички революционни прояви на националноосвободителното движение на българите. Конкретни примери в потвърждение на последното са тежките присъди и репресивните мерки, предприети от Мидхат паша в отговор на четническите акции от пролетта на 1867 и лятото на следващата година²⁸. С оправдан интерес руските консули следят и отразяват подробно политическото раздвижване сред българите и ответната реакция на вилаетските власти. Главните причини за това могат да се търсят в целите на руската политика на Балканите, както и в опасенията, че изострянето на вътрешната обстановка в Европейска Турция ще бъде приписано на руски внушения²⁹.

Характеризирайки настъпилите промени, руската дипломация сочи тяхната същност в усилване на централизацията, посредством укрепване на местната власт³⁰. За целта на Мидхат паша са предоставени широки правомощия. Този безпрецедентен факт прави силно впечатление на руските консули и е отразен в техните доклади³¹.

Изхождайки от целите, които преследва турското правителство, руската дипломация се отнася с недоверие към провежданите реформи. Тя стои на позициите, че султанското правителство не е в състояние да изпълни дадените обещания за религиозни и граждански права на православните поданици на империята, тъй като това би довело до разпадането на многонационалната империя. За да избегне този фатален край *„Портата ще употреби всякакви хитрости и интриги, ловкост и изобретателност и ще използва всякакви случайни обстоятелства“*, съобщава русенският консул В. Кожевников³².

Шумните обещания за реформи служат на централната власт да ограничи чуждата намеса във вътрешните дела на Османската империя, но не оправдават всеобщите надежди. Основните недостатъци на новата административна система, изтъкнати в докладите на руските консули, са: липса на способни и добросъвестни служители, ограничаване правата на общините и поставянето им под прекия надзор на местната власт, увеличаване броят на турските чиновници, злоупотребите, съпътстващи откупната система, както и широката власт, предоставена на управителя на вилаета³³.

Въз основа на използвания документален материал може да се заключи, че сведенията относно дейността на Мидхат паша – като дунавски валия, в руските консулски доклади са непълни и едностранчиви. Събирани само по конкретни поводи, тези сведения отразяват целите на руската източна политика. Въпреки отбелязаните слабости руските дипломатически представители не оценяват еднозначно реформаторската политика на дунавския валия. Те възприемат осъществяваните нововъведения и като крачка по пътя на модернизацията на административния живот на Османската империя.

²⁸ Русия и българското.... т. 3, с. 37, 38, 48, 77 и др.

²⁹ Пак там, с. 26.

³⁰ Русия и българското.... т. 2, с. 126.

³¹ Пак там, с. 121, 125, 429.

³² Пак там, с. 375.

³³ Пак там, с. 429.

ОБРАЗИ ОТ МИНАЛОТО НА ТЕТЕВЕН

СЪХРАНЕНИ В СБИРКА

„ПОРТРЕТИ И СНИМКИ“ НА НБКМ–БИА

РАЛИЦА ЦВЕТКОВА

Независимо, че не винаги са оценявани по достойнство, а са използвани предимно за илюстриране на разглежданата проблематика, визуалните материали имат безспорно значение като носител на ретроспективна информация за процесите и явленията от миналото. Снимковият материал дава възможност да се види автентичния образ на лица, места и събития и най-добре да се усети атмосферата на отминали съдбовни моменти. Тази особеност ги превръща в своеобразен исторически извор, не по-малко надежден от писмените документи, а в определени случаи дори и единствено налично свидетелство. По думите на специалистите, занимаващи се с изучаване на фотографските материали, всяка снимка отразява някаква обективна даденост за точно определен момент, а това само по себе си я превръща в документ¹. Снимките често ни дават друга гледна точка, чието пренебрегване може да доведе до сериозни пропуски и непълноти в проучванията. В голямата си част достигналите до нас фотографии ни предоставят и ценна вторична информация: върху тях личат автографи, посвещения, нанесени са някои биографични данни и други сведения. Тази съвкупност от визуална и документална информация ни позволява да добием максимално пълна представа за лицата и свързаните с тях събития².

У нас фотографски документи се съхраняват в архиви, в музеи, в по-големите библиотеки, в някои читалища, а напоследък все по-често и в колекциите на частни лица. Една от най-богатите и добре уредени сбирки е тази към Българския исторически архив при НБКМ³. Нейният фонд в момента наброява над 80 000 портрета, снимки и пощенски картички, които разкриват различни аспекти от миналото на българския народ⁴.

Сред разнообразната тематика, отразена във визуалните материали, които се съхраняват в сбирка „Портрети и снимки“, могат да се открият и немалко документални свидетелства за миналото на гр. Тетевен.

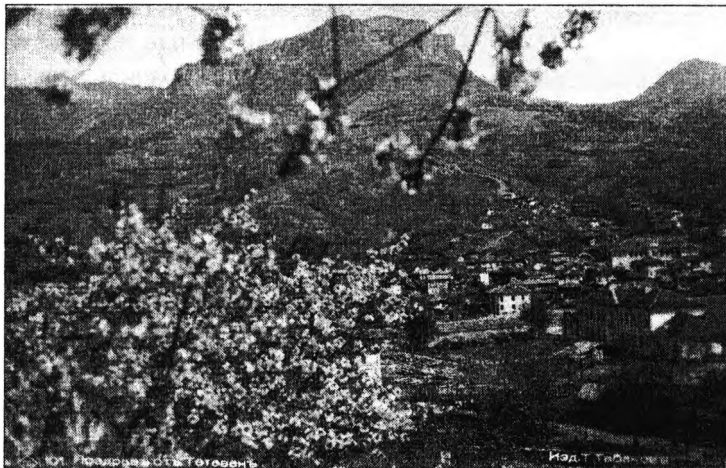
¹ Симонова, Р. Визуални материали за националноосвободителното движение (1878–1903). Съхранявани в сбирката „Портрети и снимки“ при Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. // ИДА, кн. 85–86, 2003, с. 34.

² Симонова, Р. Фотографии на Филип Тотю и неговата чета от 1876 г. // Библиотека, 1995, кн. 4, с. 39.

³ Попсадова, Д. Опис на сбирката „Портрети и снимки“ в Народната библиотека „Кирил и Методий“. Т. 1–3. – София, 1975–1986.

⁴ Трябва да се има пред вид, че това е броят на екземплярите, а не на отделните снимки – тяхната реална бройка е по-малка. Вж. Трашлиева, Л. Български исторически архив при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – история и съвременност. // ИДА, кн. 80, 2000, с. 54.

Сгушен в полите на средния Балкан, в една долина, напоявана от бързотечната бистра и пенлива река Бели Вит, и обграден с величествени върхове, бърда и ридове, покрити с вековна гора, Тетевен е един от най-красивите кътове на България. На своята неповторима природна красота малкият градец, сгушен в гористите склонове на Стара планина, дължи своята популярност. Неслучайно Иван Вазов, посещавайки града към края на живота си, остава очарован от неговата хубост и възкличава: „Ако не бях дошъл в Тетевен, и аз щях да бъда чужденец на майка България; вашият край е пълен с толкова прелести, че аз съм слисан. Ходил съм в Швейцария, пребродил съм и България, но не съм видял по-вълшебен край“⁵. Природните хуботи на тетевенския край са оценени по достойнство и от известния държавник Петко Каравелов. След едно свое посещение в Тетевен той споделил следното пред Тома Васильов: „Аз съм обиколил цяла България, видял съм всички нейни живописни кътове, но никой от тях не може да се сравни с прелестите на Тетевен и околността му. Долината, по която върви пътят за Тетевен, е рядкост не само в България“⁶.

Отличните климатични условия са благоприятствали заселването в този регион още в дълбока древност – тук са оставили богати следи

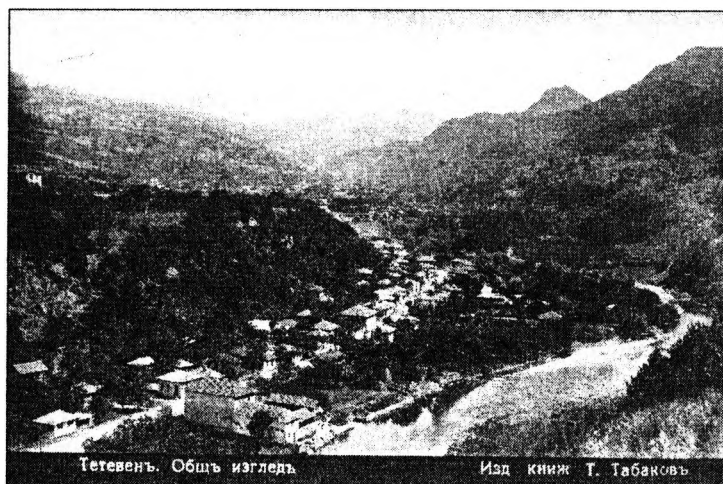
траки и римляни. По-късно, по стечение на редица благоприятни обстоятелства, възникналото през XIII в. селище, се издига и прославя със своята самобитна и богата материална и духовна култура. По време на османското владичество Тетевен е обявен за вакъфско селище и със султански ферман е гарантирано гражданското и духовното му самоуправление. През Възраждането занаятите и търговията са единствената стопанска дейност, осигуряваща поминъка на населението в града. Тогава той получава името Алтън Тетевен. Съблазнени от богатствата му, кърджалии го нападат и подлагат на грабеж и огън. На 1 март 1801 г. процъфтяващото селище е превърнато в пепелище. Неми свидетели на този най-страшен ден в историята на града са манастирът „Св. Илия“ (от времето на цар Иван Шишман) и „Йорговата къща“⁷.

Пословично е родолюбието на тетевенци, които дейно участват в различните етапи на националноосвободителната ни борба. Подвизите на Лалю войвода, Дели Пало, Ангел войвода, Костин войвода, Данчо войвода и други хайдути от Тетевен са известни в цялата околност. Тетевенци се включват в четите на Панайот Хитов

⁵ Тетевен. Сб. под ред. на Иван Унджиев. – София, 1977, с. 5.

⁶ Цит. по Стойчев, Д. Д. Тетевен. Минало и днес. – София, 1924, с. 153–154.

⁷ Сбирката „Портрети и снимки“ разполага с техни фотографии, съответно С I 12006 и С II 6113.

Тетевенъ. Общъ изгледъ

Изд. книж. Т. Табаковъ

и Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефан Караджа⁸. Участват в легията на Раковски, а дванадесет души от тях преминават с Ботев река Дунав.

Някои лица от славното историческо минало на града са документирани в 18 фотографии от фонда на сбирката. Една от най-ярките личности, която Тетевен дава в освободителната борба,

е Сава Младенов⁹ – близък помощник на Левски и куриер на БРЦК. Апостола посещава града през 1870 г. и изгражда таен комитет с конспиративно название „Дервишоглу Мехмед Кърджалъ“. Пред нас се разкриват образите на участниците в комитета начело с Петко Милев-Страшния¹⁰, Дочо Маринов Мръвков¹¹, Стоян Войвода (Пандурина)¹² и противоречивата личност на даскал Иван Фурнаджиев¹³ от Сопот. В сбирката откриваме и портрети на дейците Баньо Маринов¹⁴, Иван Бобевски¹⁵ и

⁸ Вж. **Златният** алманах на България. – София, 1940, с. 462–463.

⁹ Сава Младенов (Раженков) (1845–1876). Участник във Втората българска легия в Белград и в Ботевата чета. След разбиването ѝ той достига Тетевенския балкан, но е заловен от турските власти и е убит. В сбирката вероятно се съхранява един от последните му портрети, направен в Турну Магурели в годината на смъртта му. *С* 165. Сава Младенов е споменат и в личния бележник на Левски, вж. подробно археографските бележки в **Личният** бележник (тефтерчето) на Васил Левски 1871–1872. България и Влашко. Състав. Ц. Нушев, Т. Томова. – София, 2007, бел. 158, 203, 294, 347.

¹⁰ Петко Милев (1819–1889). Председател на местния революционен комитет, заточен в Диарбекир след Арабаконашкия обир. Опълченец в Освободителната война. Два портрета го представят цивилен, в българско национално облекло, а третият – облечен като албанец и въоръжен. *С* II 3557; *С* 3229; *С* V 788.

¹¹ Образът на Дочо Мръвков (ок. 1830–1913) е запечатан на обща фотография със Станьо Иванов Станев (ок. 1843–1904) и Иван Стоянов Ибришимов (ок. 1829–1904). Снимката е направена в Диарбекир (1875), където тримата са заточени след Арабаконашкия обир от 1872 г. *С* I 1242.

¹² Стоян Костов (ок. 1837–[сл. 1901]). Сподвижник на Левски, заточен в Аргана Мадени след Арабаконашкия обир. Участник в Освободителната война. Фотографията от 1901 г. го представя в цял ръст, в цивилно облекло с ордени. *С* 648. Вж. и бел. 134, 257, 309, 357, 364 от споменатото издание на тефтерчето на Левски.

¹³ Иван Лилев Фурнаджиев. Учител в Тетевен (ок. 1871–1872); заточен в Диарбекир след Арабаконашкия обир. Цял ръст, в цивилно облекло със семейството си; недатирано *С* I 3527. Вж. и **Панчовски**, Д. Предателите на Васил Левски. – София, 1996, с. 31–34.

¹⁴ Братан Маринов Братанов (1853–1879). Четник на П. Хитов и участник в Сръбско-турската война от 1876 г. По време на Руско-турската освободителна война (1877–1878) е в авангардната част на руската войска, която превежда от Ловеч за Тетевен през планината. Войвода на въстанието в Разложко от 1878 г. *С* I 1410.

¹⁵ Най-многобройни са снимките на известния тетевенски революционер и публицист **Иван Хаджиниколов Бобевски** (ок. 1850–1928). Те го представят като доброволец в Сръбско-турската война от 1876 г. и опълченец от II дружина в Освободителната война. Има и една фотография със съпругата му Ангелина Бобевска, направена в София на 17.IX.1881 г. Вж.: *С* 195; *С* V 64; *С* IV 14; *С* 519.

общии планове от града²⁶, участъци от улици, отделни сгради, а също така и различни природни забележителности из околностите на града. Картичките свидетелстват за промените в облика на града и отвоюваната от него територия в рамките на половин столетие. Богатата информационна нагоявареност на изображенията документира хронологично промените в градската инфраструктура – появата на първите обществени сгради (*Черквата, Читалището и театърът, Окръжното дърводелско училище*)²⁷, улици²⁸ и съоръжения. Особен интерес предизвикват трите пощенски картички на читалището и театъра. Върху тях е запечатана красотата на вече несъществуващи в първоначалния си вид сгради, пред които гордо се извисявали високи тополи.

При изработката на картичката „Читалище и театър“ издателят Т. П. Табаков е обрaмчил изображението с повтарящи се геометрични орнаменти и резултатът е повече от впечатляващ. Допълнителна информация за макар и ориентировъчно датиране на конкретния документ се получава от посвещението на гърба му – датата е 3 декември 1910 г., т.е. четири месеца след откриването на читалището и театъра²⁹. Най-често виждаме централните градски части с по-важните сгради. На една от пощенските картички под надслов „Тетевен. Зимен пейзаж“, издадена от Т. Табаков, може да се види и хотел „Вит“, който не съществува от години³⁰.

Тетевенският край обединява в себе си красотата на заобикалящата го природа с гордо извисяващите се хълмове и върховете Острец, Петрахиля, Червен, Трескавец и Вежен (станали свидетели на много исторически събития), с прохладния бриз на река Вит, както и духа на отминалите векове, витаещ в множеството културни паметници. Всичко това е запечатано в редица фотографии и пощенски картички, съхранили прелестта на отминалото време.

поляна. Картичката е издание на Т. П. Табаков, 1918 г., като едната бройка е допълнително оцветявана на ръка. С 16537.

²⁶ С 16531 – С 16537, С 111995 – С 112001; С 16541, С 112002, С 112003.

²⁷ Както следват: С 1901; С 16539, С 16540; С 112005.

²⁸ С 16538, С 112004.

²⁹ Повече по въпроса вж. Стойчев, Д. Д. Цит. съч., с. 174–179, както и у Васильов, Т. Моят дневник. – София, 1994, с. 68–69. С 1839, С 115566, С 115567.

³⁰ С 112002.

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

н.с. I ст. д-р Войн Божинов

Българска академия на науките, Институт за история

Петър Величков

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,

Редакционно-издателски отдел

н.с. I ст. д-р Любомир Георгиев

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,

Отдел „Български исторически архив“

н.с. Марлена Димова

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,

Отдел „Ръкописи и старопечатни книги“

ст.н.с. I ст. дин Светлозар Елдъров

Българска академия на науките, Институт по балканистика

ст.н.с. I ст. дин Николай Жечев

Историк

ст.н.с. II ст. д-р Антоанета Кирилова

Българска академия на науките, Институт за история

Росица Кирилова

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,

Отдел „Ръкописи и старопечатни книги“

ст.н. II ст. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова

Историк

н.с. I ст. д-р Рени Марчева

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,

Направление „Консервация, реставрация и опазване на фондовете“

Бояна Минчева

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,
Отдел „Ръкописи и старопечатни книги“*

доц. д-р Андриана Нейкова

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
Исторически факултет*

ст.н.с. II ст. д-р Ружа Симеонова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,
Отдел „Български исторически архив“*

д-р Анка Стоилова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,
Отдел „Ориенталски сбирки“*

н.с. I ст. д-р Милена Тафрова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,
Отдел „Български исторически архив“*

ст.н.с. II ст. д-р Елена Узунова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,
Отдел „Ръкописи и старопечатни книги“*

н.с. I ст. д-р Ралица Цветкова

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,
Отдел „Български исторически архив“*

ст.н.с. II ст. д-р Елена Янакиева

*Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,
Направление „Библиографско и информационно обслужване“*